Class 284.1 Book L877
General Theological Seminary Library
Chelsea Square, New York

Purchased from the fund bequeathed to the Seminary by
EUGENE AUGUSTUS HOFFMAN, D. D.
DEAN 1879-1902

GESCHIEDENIS

DER

LUTHERSCHE KERK

IN DE NEDERLANDEN

DOOR

MR. J. LOOSJES

PREDIKANT BIJ DE EVANGELISCH-LUTHERSCHE
GEMEENTE NAARDEN-BUSSUM

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1921

GESCHIEDENIS DER LUTHERSCHE KERK IN DE NEDERLANDEN

GESCHIEDENIS

DER

LUTHERSCHE KERK

IN DE NEDERLANDEN

DOOR

MR. J. LOOSJES

PREDIKANT BIJ DE EVANGELISCH-LUTHERSCHE
GEMEENTE NAARDEN-BUSSUM

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1921

CARL THIEME SEMINARY
LIBRARY
NEW YORK

2841
L877

77881

Uit talrijke, meest gedrukte, maar overal verspreide gegevens heb ik deze Geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden samengesteld. Zonder twijfel zullen de archieven der verschillende gemeenten, vooral het rijke Amsterdamsche archief, nog tal van onbekende bijzonderheden bevatten, die niet alleen vermeldenswaardig zijn, maar misschien zelfs sommige hier gegeven beschouwingen zouden wijzigen. Toch meende ik deze Geschiedenis in 't licht te mogen geven, gedachtig aan de woorden van een bekend historicus: „Je ne crois pas que l'historien doive attendre avant de prendre la plume que tous les détails de son sujet aient été explorés. Il est indispensable que de temps à autre, les donnés des sources connues soient mises en oeuvre et servent à constituer un tableau d'ensemble. Si imparfaite qu'elle soit, une synthèse présente toujours le mérite par les explications qu'elle donne des évènements et par les rapports qu'elle établit entre les faits, d'éveiller l'attention de la critique et de poser au moins, sinon de résoudre, quantité de questions intéressantes" (H. PIRENNE, Histoire de Belgique, T. III, Avant-propos, p. VI).

Niet slechts voor studenten, die het examen in Lutherschekerkgeschiedenis moeten afleggen, is dit werk bestemd, maar voor alle Lutheranen, die in de geschiedenis van hun kerk belang stellen. In grooteren letter zijn de hoofdtrekken aangegeven, terwijl de uitwerking in bijzonderheden met kleineren letter is gedrukt. De uitgebreide litteratuuropgave is ten dienste van hen, die over een persoon of onderwerp nadere studie willen maken. Welwillende critiek en mededeeling van aanvullingen en verbeteringen, zullen mij hoogst welkom zijn.

Ten slotte kan ik niet nalaten, dankbaar te getuigen van de bijzondere welwillendheid, die ik van allerlei zijden bij het vragen van inlichtingen mocht ondervinden en bovendien van de belangstelling, die mij bij de bewerking betoond werd. Moge de gevolgtrekking juist zijn, dat nog vele Lutherschen hun kerk liefhebben, en dit ook uiten door belangstelling in haar verleden.

J. L.

INHOUD.

Bladz.

INLEIDING. § 1, 2 . . . . . 1—5
§ 1. *Omschrijving* 1
§ 2. *Indeeling* 4

EERSTE TIJDVAK.
VAN HET BEGIN DER HERVORMING TOT DE EERSTE SYNODE.

HOOFDSTUK I. DE EERSTE REFORMATORISCHE BEWEGING (1517—1531). § 3—§ 7 . . . . . 5—24
§ 3. *Begin der Hervorming* . . . . . 5— 8
§ 4. *Plakkaten en Martelaars* . . . . . 8—11
§ 5. *De eerste Reformatorische beweging in 't begin een Luthersche* . . . . . 11—19
§ 6. *Invloed van Luther en zijn geschriften.* . . 19—22
§ 7. *Bijzondere oorzaken voor een Luthersche hervorming* . . . . . 22—24
HOOFDSTUK II. DE JAREN VAN STRIJD EN VERDRUKKING DER PROTESTANTEN (1531—1566). § 8, 9 . . . . . 24—35
§ 8. *Vorming van verschillende Protestantsche groepen* . . . . . 24—28
§ 9. *Het Lutherdom neemt niet toe. Plaatsen, waar het voorkomt. Woerden* . . . . . 28—35
HOOFDSTUK III. KORTSTONDIGE HERLEVING (1566, 1567). § 10—§ 22 . . . . . 35—62
§ 10. *Luthersche gemeenten in Zuid-Nederland. De Antwerpsche gemeente. Haar ontstaan.* . . 35—38
§ 11. *Vervolg. De Duitsche predikanten te Antwerpen* . . . . . 38—43

Bladz.

§ 12. *Vervolg. Haar Confessie en Agenda.* . . . 43—45
§ 13. *Vervolg. Haar ondergang* . . . . . 45—47
§ 14. *Andere Luthersche gemeenten in Zuid-Nederland* . . . . . 47—49
§ 15. *Luthersche gemeenten en kringen in Noord-Nederland. Woerden* 49, 50
§ 16. *Vervolg. Kuilenburg* . . . . . 50—52
§ 17. *Vervolg. Leiden* 53, 54
§ 18. *Vervolg. Zwolle* 54, 55
§ 19. *Vervolg. Deventer* . . . . . 55—57
§ 20. *Vervolg. Breda* . . . . . 57—59
§ 21. *Vervolg. Amsterdam* . . . . . 59—61
§ 22. *Vervolg. Het Platteland* 61, 62

HOOFDSTUK IV. DE SPAANSCHE TIJD IN DE NEDERLANDEN EN DE VLUCHTELINGENKERKEN IN DUITSCHLAND (1567—1576). § 23—§ 26. . . . 62—70
§ 23. *De groote uitwijking. De achtergeblevenen te Antwerpen* 62, 63
§ 24. *Woerden en Bodegraven* . . . . . 63—66
§ 25. *De Vluchtelingenkerken te Aken en te Keulen. Haar geschiedenis.* . . . . . 66—68
§ 26. *Vervolg. Hare beteekenis voor de Nederlandsche Luthersche gemeenten* . . . . . 68—70

HOOFDSTUK V. LUTHERSCHE GEMEENTEN EN KRINGEN IN DE ZUIDELIJKE EN NOORDELIJKE NEDERLANDEN NA DE PACIFICATIE VAN GENT TOT AAN DE EERSTE SYNODE (1576—1605). § 27—§ 31. . 70—91
§ 27. *Luthersche gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden. Antwerpen* . . . . . 70—75
§ 28. *Vervolg. De andere gemeenten in Zuid-Nederland.* 75, 76
§ 29. *Luthersche gemeenten en kringen in Noord-Nederland. Woerden en Bodegraven.* . . . 76—80
§ 30. *Vervolg. Amsterdam* . . . . . 81—86
§ 31. *Vervolg. Andere gemeenten en kringen.* . . 86—91

Bladz.

TWEEDE TIJDVAK.

VAN DE EERSTE SYNODE IN 1605 TOT DE SCHEURING IN 1791.

HOOFDSTUK VI. VAN DE EERSTE SYNODE TOT DE GROOTE VERGADERING (1605—1651). § 32—§ 40. 92—132
§ 32. *De Synode van 1605.* . . . . . 92—94
§ 33. *De Synode van 1614* . . . . . 94—97
§ 34. *De macht van het Algemeen Consistorie gaat op het Amsterdamsche Consistorie over.* . . 97—99
§ 35. *Amsterdam's overwicht. De Duitsche geest in die gemeente overwegend* . . . . . 99—104
§ 36. *De Avondmaalsstrijd te Rotterdam.* . . . 104—106
§ 37. *Nieuwe gemeenten* . . . . . 106—117
§ 38. *De Gereformeerde Kerk en de overheid tegenover de Lutherschen* . . . . . 117—123
§ 39. *Lutherschen en Remonstranten* . . . . . 123—127
§ 40. *Pogingen tot vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden* . . . . . 128—132
HOOFDSTUK VII. VAN DE GROOTE VERGADERING TOT HET BEGIN DER 18de EEUW (1651—± 1700). § 41—§ 46 . . . . . 132—161
§ 41. *Het Mysticisme in de Luthersche kerk.* . . 132—136
§ 42. *De Nederlandsche richting* . . . . . 136—140
§ 43. *De Nederlandsche tegenover de Duitsche richting te Amsterdam. De stemrechtsstrijd.* . . 140—146
§ 44. *Amsterdam's oppermacht. De Synodes van 1681—1696* . . . . . 146—152
§ 45. *De Unie* . . . . . 152—156
§ 46. *Nieuwe Gemeenten* . . . . . 156—161
HOOFDSTUK VIII. DE ACHTTIENDE EEUW (± 1700 —1791). § 47—§ 54 . . . . . 162—197
§ 47. *Een tijd van rust. De Amsterdamsche gemeente handhaaft zich als leidster. Verhouding tot de overheid en de Gereformeerden.* 162—168
§ 48. *De gemeenten verkrijgen een overwegend Ne-*

Bladz.

derlandsch karakter 169, 170
§ 49. *De twist te 's-Gravenhage. Maassen en Pambo* . . . . . 170—172
§ 50. *De twist te Leeuwarden. Statius Muller.* 173—175
§ 51. *De twist te Groningen. Dreas.* . . . . . 175—178
§ 52. *Nieuwe gemeenten. Filiaal-gemeenten. De gemeenten in de koloniën* . . . . . 178—189
§ 53. *Bekende predikanten* . . . . . 189—194
§ 54. *De Lutherschen in den Patriottentijd.* . . 194—197

DERDE TIJDVAK.
VAN DE SCHEURING IN 1791 TOT HEDEN (1921).

HOOFDSTUK IX. VAN DE SCHEURING TOT DE INSTELLING VAN HET SYNODAAL BESTUUR (1791—1819). § 55—§ 61 . . . . . 197—226
§ 55. *Het voorspel der groote Scheuring* . . . . 197—202
§ 56. *De Scheuring* . . . . . 202—205
§ 57. *Organiseering der Herstelde Lutherschen.* . 205—208
§ 58. *Maatregelen der Evangelisch-Lutherschen tegen verderen afval* . . . . . 208—211
§ 59. *De Evangelisch-Lutherschen na de Scheuring* 211—216
§ 60. *Het Evangelisch-Luthersch Seminarie.* . . 217—224
§ 61. *De Hersteld-Lutherschen na de Scheuring.* 224—226
HOOFDSTUK X. VAN DE INSTELLING VAN HET SYNODAAL BESTUUR TOT HEDEN (SEDERT 1819). § 62—§ 73 . . . . . 226—273
§ 62. *De instelling der Evangelisch-Luthersche synode* . . . . . 226—229
§ 63. *Ringen en groepen. Nieuwe gemeenten en filiaal-gemeenten* . . . . . 229—232
§ 64. *De Evangelisch-Lutherschen in de eerste jaren van het Synodaal bestuur.* . . . . . 232—237
§ 65. *De oprichting van het Hersteld-Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap* . . . . . 237—239

Bladz.

§ 66. *De Hersteld-Luthersche kweekschool tot opleiding van predikanten* . . . . . 239—242
§ 67. *Pogingen tot hereeniging van Evangelisch-Lutherschen en Hersteld-Lutherschen* . . . 242—247
§ 68. *Geestelijke stroomingen in de Luthersche kerk. Het supra-naturalisme* . . . . . 247—251
§ 69. *De Duitsch-confessioneele strooming. Lentz. Het Luthersch Genootschap* . . . . . 251—257
§ 70. *Het Modernisme in de Evangelisch-Luthersche kerk* . . . . . 257—263
§ 71. *Bekende Predikanten* . . . . . 263—267
§ 72. *Uiterlijke toestand en gebeurtenissen in de tweede helft der 19de eeuw. Het Kiesrecht.* . 267—272
§ 73. *Slot* 272, 273
Registers . . . . . 275—285

LIJST VAN AFKORTINGEN.

V. Alphen, *N. K. H.* = M. W. L. van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek, omvattende al de door den staat gesubsidiëerde Protestantsche kerkgenootschappen* ('s-Grav. 1878). Met volgende jaargangen, die door het jaartal worden aangewezen.

Amst. = F. J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche gemeente* (Amst. 1856).

Antw. Chron. = F. G. V., *Antwerpsch Chronykje* (Leyden 1743).

Arch. K. G. = *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland,* verzameld door N. C. Kist en H. J. Royaards, 20 dln. (Leiden 1829—1849).

Arch. N. K. G. = *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis,* onder redactie van J. G. R. Acquoy e.a., dl. I—VII ('s-Grav. 1885—1899).

Id., N. S. = Id., Nieuwe Serie (getiteld: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis,* onder redactie van H. C. Rogge e. a., dl. I en vv. ('s-Grav. 1902 en vv.).

Bibl. Ref. = *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica,* uitgeg. door S. Cramer en F. Pijper, 10 dln. ('s-Grav. 1903—1914).

Biogr. Wdb. = *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland,* onder redactie van Dr. J. P. de Bie en Mr. J. Loosjes (den Haag, z. j.).

Blase, *Colerus* = Dr. J. E. B. Blase, *Johannes Colerus en de groote twisten in de Ev. Luth. kerk in zijn dagen* (Amst. 1920).

Boekz. = *Boekzaal der Geleerde Werelt 1716—1863* (Amst. 1716 en vv.). De jaargangen worden door het jaartal aangewezen.

Brandt, *Ref.* = G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden,* 4 dln. (Amst. en Rott. 1671—1704).

Bijdr. = *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche*

kerk in de Nederlanden, verzameld door J. C. SCHULTZ JACOBI en F. J. DOMELA NIEUWENHUIS, 7 stukken (Utr. 1839—1845).

D. N., *Avondm.* = F. J. DOMELA NIEUWENHUIS, *De leer van het H. Avondmaal in de Ned. Luth. kerk* (Utr. 1852).

GLASIUS, *Gesch.* = B. GLASIUS, *Geschiedenis der Christelijke kerk en godsdienst in Nederland na het vestigen der Hervorming tot den troonsafstand van Koning Willem I*, 3 dln. (Amst. 1842—1844).

GLASIUS, *Godg. Ned.* = B. GLASIUS, *Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden*, 3 dln. ('s-Hert. 1851—1856).

Haag = F. J. DOMELA NIEUWENHUIS, *Geschiedenis der Ev. Luth. gemeente te 's-Gravenhage* (Amst. 1854).

HARTOG, *Predikk.* = J. HARTOG, *Geschiedenis van de Predikkunde en de Evangelieprediking in de Protestantsche kerk van Nederland* (Amst. 1865).

JANSSEN, *Kerkh. in Vl.* = H. Q. JANSSEN, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, 2 dln. (Amst. 1868).

Kerkh. Arch. = *Kerkhistorisch Archief*, verzameld door N. C. KIST en W. MOLL, 4 dln. (Amst. 1857—1866).

KNUTTEL, *Acta* = *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621—1700*, uitgeg. door W. P. C. KNUTTEL, 6 dln. ('s-Grav. 1908—1916).

LENTZ, *Erinn.* = L. C. LENTZ, *Erinnerungen aus meinem Amtsleben, besonders in Amsterdam* (Amst. 1895).

Luth. = J. W. PONT, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618* (Haarl. 1911).

Luth. K. = J. W. PONT, *De Luthersche Kerk in Nederland* (Baarn 1908).

Manné = J. H. MANNÉ, *Nauwkeurige zo theologise als historise aanmerkingen over het werk der Reformatie.... mitsgaders een nette beschrijvinge van den opkomst en staat der Lutherse Kerken in de Nederlanden* (Haarl. 1719).

N. Bijdr. = *Nieuwe Bijdragen tot kennis van de geschiedenis en het wezen van het Lutheranisme in de Nederlanden*, uitg. door J. W. PONT, dl. I en vv. (Schiedam en Amst. 1907 enz.).

Ned. Merc. = *Maandelijkse Nederlandsche Mercurius, geevende een volledig bericht van alles, wat er aanmerkenswaardig in Europa is voorgevallen, benevens de origineele stukken enz. daartoe dienende. Alsmede het voornaamste kerkenieuws der Luthersche gemeentens*, 79 dln. (Amst. 1756—1799).

O. N. = *Oud en Nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsche Lutherse kerk*, uitgeg. door J. C. Schultz Jacobi, 5 dln. (Rott. 1862—1866). De jaargangen worden hier door het jaartal aangewezen.

Overzigt 1819—43, 1844—48, 1849—58 = *Overzigt wegens de handelingen der Evangelisch-Luthersche Synode*, 3 dln. (Amst. 1844—59).

Paauw = Andr. Paauw, *Europa's Lutherdom* (Amst. 1744).

Pont, *Eigen kar. Luth.* = J. W. Pont, *Het eigen karakter en beginsel van het Luthersch Protestantisme in Nederland* (Utr. 1915).

Pont, *De Hooge Beteek.* = J. W. Pont, *De Hooge Beteekenis der Bijbelsche Theologie voor de praktijk der Evangelieprediking* (Amst. 1903).

Reitsma, *Gesch. H. K.* = J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en der Hervormde kerk der Nederlanden*, 3e dr. (Utr. 1916).

R. en v. V., *Acta* = *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572 tot 1620*, uitgeg. door J. Reitsma en S. D. van Veen, 8 dln. (Gron. 1892—1899).

Rott. = J. C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis der Evang. Luth. gemeente te Rotterdam* (Rott. 1865).

Sepp, *Godg. Ond.* = C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland, gedurende de 16e en 17e eeuw*, 2 dln. (Leiden 1873, 1874).

Stemmen L. K. = *Stemmen uit de Luthersche kerk in Nederland*, 6 dln. (Amst. 1895—1900).

Stud. en Bijdr. = *Studiën en Bijdragen op 't gebied der Historische Theologie*, verzameld door W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer, 4 dln. (Amst. 1870—1880).

N.B. De Romeinsche cijfers duiden het deel, de Arabische cijfers de bladzijde aan.

INLEIDING.

§ 1. *Omschrijving.* De geschiedenis van de Lutherse kerk in de Nederlanden omvat de geschiedenis van al de gemeenten en kerkelijke kringen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, die zich, onder welken naam ook, tot de Lutherschen gerekend hebben, naast of tegenover andere Protestantsche gemeenten en kerkelijke kringen. Tot juist begrip van het ontstaan dier Luthersche gemeenten en kringen behoort hieraan vooraf te gaan eene geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden, in zooverre deze Luthersch kan genoemd worden.

Ook mag tot de geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden gerekend worden: die der gemeenten, door Nederlandsche Lutherschen in het buitenland gesticht.

Dr. J. W. PONT heeft met zijn belangrijk werk: *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618* (Haarl. 1911) een andere bedoeling: hij wil geen geschiedenis van „de Luthersche kerk" tot 1618 geven, maar die van „het Lutheranisme" in dat tijdvak. Hij verstaat dan onder „Lutheranisme" de beslist-confessioneele strooming, zooals die in de 17e eeuw in de Nederlanden den boventoon voerde, het zoogenaamd gnesio-Lutheranisme (zie *a. w.*, blz. 285, 286).

Dat vooreerst deze omschrijving eenigszins willekeurig is, valt niet te ontkennen. Waarom alleen de gnesio-Lutheranen tot het „Lutheranisme" gerekend en niet de aanhangers van MELANCHTHON, die juist in Nederland zoo talrijk waren? Zij behooren toch evengoed tot de Lutherschen of het Lutherdom: PONT zelf spreekt over hen als van een „Lutherdom.... [dat] een eigenaardig mild

„karakter had" (*a. w.*, blz. 158) en van „de Lutherschen" in Amsterdam, die „van het Antwerpsch drijven geen begrip hadden" (*a. w.*, blz. 154). Wel „neigden [de Melanchthonianen] tot het „meer gereformeerde leertype", maar zij waren toch niet Gereformeerd, evenmin als de gnesio-Lutheranen met hun „meer ro- „manistische neigingen" (*a. w.*, blz. 9) Roomsch waren.

Bovendien geeft het standpunt van Dr. PONT maar al te zeer aanleiding, om, ondanks zijn omschrijving van hetgeen hij onder Lutheranisme verstaat, de gevolgtrekking te maken, dat er in dien tijd buiten de aanhangers van het gnesio-Lutheranisme, geen Lutherschen in Nederland te vinden zijn en dat dus zijn *Geschiedenis van het Lutheranisme tot 1618* een geschiedenis bevat van de Luthersche kerk in haar geheel hier te lande gedurende dat tijdvak. Dat de mogelijkheid van deze opvatting wel degelijk aanwezig is, blijkt het sterkst hieruit, dat Dr. PONT haar zelf huldigt in zijn werkje: *De Luthersche kerk in Nederland* (Baarn 1908): hier worden in het eerste tijdperk onder „Lutherschen" alleen de gnesio-Lutheranen verstaan en wordt met de Melanchthoniaansgezinden geen rekening gehouden. Bij een geschiedenis der „Lu- „thersche kerk" moeten deze evenzeer behandeld worden.

Beide stroomingen behooren tot de Lutherschen, ze gingen naast elkander voort en zijn zelfs nog langen tijd door buitenstaanders onderscheiden. De Gereformeerde synode van Noord-Holland, op 12 Juni 1607 en volgende dagen te Amsterdam vergaderd, overweegt maatregelen, „hoe men met die sal handelen, „dewelcke tot de Martinisten haer begeven" en neemt een besluit „ten aensien der Flaccianen ende Ubiquitisten, simpelyck „de Martinisten hieronder niet begrijpende" (R. en v. V., *Acta*, I, 419). Dezelfde synode, op 9 October 1618 en volgende dagen te Enkhuizen saamgekomen, spreekt van „de Lutheranen *ende* „die men Ubiquitisten noemt" (*a. w.*, II, blz. 93). Vgl. ook YPEY en DERMOUT, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, I, aant., 152, 153 en D. N., *Avondm.*, 18. Ook al zijn vele van die Melanchthonianen reeds kort na 1572, of zelfs vroeger, tot de Gereformeerden overgegaan, hun geschiedenis mag in een geschiedenis der Luthersche kerk niet ontbreken, evenals de voorgangers der

latere Remonstranten naast de Calvinisten hun plaats hebben in een geschiedenis der Hervormde kerk en zoowel de geestdrijvende Anabaptisten als de vreedzame Doopsgezinden bij de geschiedenis dier Broederschap moeten behandeld worden. Vgl. SEPP, *Godg. Ond.*, I, 9.

Behooren dus gnesio-Lutheranen en Melanchthonianen om hun godsdienstige gevoelens zonder twijfel tot de Luthersche kerk — als men haar geschiedenis in de Nederlanden beschrijven wil, moet men nog verder gaan en alle gemeenten in de Nederlanden daaronder brengen, die zich tot de Lutherschen gerekend hebben, ongeacht de reden — zelfs indien deze zuiver staatkundig was — die haar daartoe leidde, en de soms weinig Luthersche denkbeelden, die zij aanhingen. Met „de Luthersche kerk" wordt hier slechts een uiterlijke verschijningsvorm bedoeld en ook thans zal in meer dan één Luthersche gemeente, die zeker tot die kerk wordt geacht te behooren, van Luthersche denkbeelden, die haar van andere Protestantsche gezindheden onderscheiden, zeer weinig te bemerken zijn. Alleen de naam stempelt haar tot een Luthersche gemeente, alleen daardoor behoort zij tot die kerk en moet zij hier behandeld worden; evenmin dus mogen gemeenten worden overgeslagen, die zich, om welke reden ook, in de 16e eeuw „der Augsburgsche Confessie toegedaan" noemden.

Natuurlijk moet, als er van „de Luthersche kerk in de Neder-„landen" gesproken wordt, niet aan één kerkelijke gemeenschap gedacht worden: deze is er nooit geweest. Eerst ontstaan afzonderlijke gemeenten en kringen, daarna maakte de losse band, door de Fraterniteit gelegd, hen nog niet tot één gemeenschap en als het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap gesticht is, blijven daarnaast de Hersteld-Luthersche gemeenten bestaan.

Wat de naam „Lutherschen" betreft, valt op te merken, dat zij zelf zich in den beginne alleen „Christenen" of „Evangelischen" noemden (*Amst.*, 10, 11). Later worden zij aangeduid als: „Lutherianen", „Martinisten" (reeds in de *Sermonen* van BROER CORNELIS, uitg. 1596, fol. 47*r*), „Confessionisten" of „die van „de Confessie" tegenover „die van de „Religie", onder welken laatsten naam de Gereformeerden verstaan werden. Na het op-

treden van MATTHIAS FLACIUS als leider der gnesio-Lutheranen tegenover MELANCHTHON en zijn volgelingen (de Philippisten), werden de aanhangers der strengere richting door de Gereformeerden „Flaccianen" of „Ubiquitisten" genoemd, terwijl zij die der andere richting als „Martinisten" aanduidden. Toch is ook bij hen op 't einde der 16e en in 't begin der 17e eeuw reeds de verzamelnaam „Lutherschen" of „Lutheranen" gebruikelijk (zie R. en v. V., *Acta*, passim), die langzamerhand de andere namen verdringt, al blijft die van „Martinisten" nog een tijdlang voortleven, vooral in den volksmond, als men b.v. van „de Martinis „ten-kerk" spreekt. De gevestigde Luthersche gemeenten noemden zichzelf „de Augsburgsche Confessie toegedaan" en de Amsterdamsche besloot zelfs in 1657 officiëel „geen anderen titel „aan de gemeente te geven" (*Amst.*, 93). Ook de Herstelde gemeente wilde bij haar organisatie in 1835 eerst den naam dragen: „Evangelische Kerk, toegedaan der Onveranderde Augsburgsche „Geloofsbelijdenis", hoewel zij in 1792 een „Geloofsbelijdenis van „de Herstelde Luthersche Gemeente binnen Amsterdam" had uitgegeven. Officiëel en voorgoed is de naam „Luthersch" gevestigd door de stichting van de „Evangelisch-Luthersche" en „Hersteld Evangelisch-Luthersche kerk."

Onder de gemeenten, door Nederlandsche Lutherschen in het buitenland gesticht, vallen de vluchtelingen-kerken te Aken en te Keulen, en de gemeenten te Batavia, Kaapstad, Curaçao, Paramaribo, Berbice, alsmede die te Lissabon.

Enkele gemeenten, in Duitschland door uitgeweken Nederlanders gesticht, braken gaandeweg alle gemeenschap met de Nederlandsche Lutherschen af en verduitschten geheel en al. Hare geschiedenis behoort niet tot die der Luthersche kerk in de Nederlanden.

§ 2. *Indeeling.* Men kan de geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden splitsen in drie tijdvakken, nl.:

I. Van het begin der Hervorming tot de eerste synode (1517—1605).

II. Van de eerste synode tot de scheuring in 1791 (1605—1791).

III. Het tijdvak der twee Luthersche kerkgenootschappen (1791—heden).

Deze indeeling is natuurlijk geheel willekeurig genomen en dient alleen om het overzicht gemakkelijker te maken.

EERSTE TIJDVAK.

VAN HET BEGIN DER HERVORMING TOT DE EERSTE SYNODE (1517—1605).

HOOFDSTUK I.

DE EERSTE REFORMATORISCHE BEWEGING (1517—1531). § 3—§ 7.

§ 3. *Begin der Hervorming.* Reeds geruimen tijd vóór LUTHER's openbaar optreden in Duitschland bestond hier te lande een min of meer verborgen reformatorische strooming, die voornamelijk haar oorsprong had in de Broederschap des Gemeenen Levens en daarbij den invloed had ondervonden van het humanisme, vooral van ERASMUS met zijn Bijbelsche theologie. LUTHER's moedige daad, het aanslaan der 95 stellingen aan den slotkapel te Wittenberg op 31 October 1517, heeft die gevoelens meer aan den dag doen treden. Zeer spoedig was zijn optreden hier bekend en maakte in sommige kringen diepen indruk: door het voorbeeld van den Hervormer opgewekt, durfden velen meer openlijk voor hun denkbeelden uitkomen. Voornamelijk was dit het geval in enkele kloosters der Augustijner orde: dat te Dordrecht werd reeds in Maart 1518 verdacht, met ketterij besmet te zijn en

spoedig daarna ontving de prior HENDRIK VAN ZUTPHEN ontslag. Ook het Antwerpsche klooster, eerst onder den overste JACOBUS PRAEPOSITUS, daarna onder den evengenoemden HENDRIK VAN ZUTPHEN, bleef gedurende eenige jaren een brandpunt van ketterij.

Buiten deze kringen voelden ook verschillende personen hier en daar zich geroepen, in woord en geschrift van hun Hervormingsgezinde gevoelens getuigenis af te leggen, waaronder HOEN, GNAPHEUS en HINNE RODE de bekendste zijn.

Over de „Broederschap des Gemeenen Levens" en haar stichter GERRIT DE GROOTE geeft REITSMA in zijn *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden* (blz. 41—93), een zeer nauwkeurig overzicht met opgave van vele bronnen, terwijl aldaar ook (blz. 103—124) over het leven en den invloed der humanisten WESSEL GANSFORT, RUDOLF AGRICOLA en DESIDERIUS ERASMUS gehandeld wordt, eveneens met uitvoerige bronnenopgave. Behalve de dáár genoemde, zij nog gewezen op het academisch proefschrift van Dr. M. VAN RHIJN, getiteld: *Wessel Gansfort* ('s-Grav. 1917). Over de kringen, vooral te Antwerpen, waar LUTHER's optreden bijzonderen indruk maakte: de Marranen, de Bovenlandsche kooplieden en de Hanzeaten, zie PONT, *Luth.*, 22. De Augustijners hadden o. a. kloosters te Antwerpen, Haarlem, Enkhuizen en Dordrecht.

HENDRIK MULLER, meest naar de stad, waar hij in 1488 geboren werd, VAN ZUTPHEN genoemd, studeerde te Wittenberg en ontving daar ook onderricht van LUTHER. In 1515 was hij prior van het Augustijner klooster te Dordrecht, doch werd daar spoedig wegens ketterij ontslagen. Hij trok in 1521 naar Duitschland, hernieuwde de kennismaking met LUTHER en volgde nog in datzelfde jaar JACOBUS PRAEPOSITUS als prior van het Augustijner klooster te Antwerpen op. Wegens zijn reformatorische denkbeelden in September 1522 gevangen genomen, werd hij bij

een volksoploop bevrijd en vluchtte naar Bremen. Hier behaalde de Hervorming door zijn prediking de overwinning, maar toen hij een paar jaar later was uitgenoodigd, te Meldorf in Ditmarsen het Evangelie te verkondigen, is hij door de boeren doodgemarteld (11 December 1524). Zie over hem: C. H. VAN HERWERDEN, *Het aandenken van Hendrik van Zutphen onder zijn landgenooten vernieuwd* (Gron. 1840), met een nalezing door den schrijver in *Arch. K. G.*, XVI, 323—343; H. HEYEN, *Hendrik van Zutphen*, in den *Kalender der Protestanten in Nederland*, dl. II (1857), blz. 133—151; *Bibliographie des Martyrologes Protestants Néerlandais, I, Monographies* (la Haye 1890) p. 539—577; *De marteldood van Hendrik van Zutphen* in *Bijdr.*, II, 1—13; *Paauw*, 233—244, terwijl *Liederen van Hendrik van Zutfen en Willem van Zwolle* zijn te vinden in *Bijdr.*, VI, 121—136.

JACOBUS PRAEPOSITUS of PROPSTS, ook SPRENG geheeten — dit laatste waarschijnlijk een onjuiste lezing van *Iprens*, afkomstig van Yperen — was sinds 1519 prior van het Augustijner klooster te Antwerpen. In December 1521 gevangen gezet wegens zijn prediking tegen den aflaathandel, herriep hij zijn reformatorische gevoelens (9 Februari 1522), werd naar Yperen verplaatst, doch andermaal gevangen genomen om zijn Evangelie-prediking aldaar en te Winoxbergen (volgens LEHNEMANN, *Historische Nachricht von der Evang. Luth. Kirche in Antorff*, S. 7: te Brugge). In Juni 1522 gelukte het hem te ontvluchten, waarop hij naar Wittenberg uitweek en als Luthersch predikant te Bremen overleed. Zie H. Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus, Luther's leerling en vriend* (Amst. 1862).

De advocaat Mr. CORNELIS HOEN, overleden in 1524, is vooral bekend geworden door zijn tractaat over het Avondmaal, de z.g. *Avondmaalsbrief*, in facsimilé met inleiding uitgegeven door Dr. A. EEKHOF ('s-Grav. 1917). Met de daarin neergelegde beschouwing kon LUTHER zich in 't geheel niet vereenigen, doch zij heeft op ZWINGLI grooten invloed geoefend, die HOEN's geschrift in 1525 uitgaf (Zie J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531* in *Stud. en Bijdr.*, I, 86 vv.).

GNAPHEUS, ook FULLONIUS of DE VOLDER genoemd, geboren in 1493, was eerst rector der Latijnsche school in den Haag, werd meer dan eens om reformatorische gevoelens gevangen gezet en week in 1529 naar Duitschland uit, waar hij, na verschillende betrekkingen bekleed te hebben, in 1568 als burgemeester van Norden overleed. Hij gaf o. a. een levensbeschrijving van JAN DE BAKKER onder den titel: *Johannis Pistorii a Worden, ob evangelicae doctrinae assertionem apud Hollandos primo omnium exusti vita* (1546) en *Een troost ende spiegel der siecken ende derghenen die in lijden zijn* (1531). Vgl. over hem de dissertatie van H. ROODHUYZEN Jr., *Het leven van Guilhelmus Gnapheus, een der eerste hervormers in Nederland* (Amst. 1858) en een uitgebreid artikel in het *Biogr. Wdb.*, III, 269—272.

De Utrechtsche rector HINNE RODE, die geheel met HOEN's Avondmaalsleer overeenstemde en met diens tractaat daarover eerst naar LUTHER, vervolgens naar ZWINGLI reisde, vestigde zich na zijn terugkomst te Deventer, maar moest in 1527 naar Duitschland uitwijken. Hier werd hij predikant te Norden, later te Wolthusen bij Emden, alwaar hij vóór 1557 stierf. Zie *Stud. en Bijdr.*, I, 90, 91.

§ 4. *Plakkaten en Martelaars.* Reeds den 20en Maart 1521 vaardigde keizer KAREL V het eerste plakkaat uit tegen de opkomende ketterij, waarop den 8en Mei een tweede volgde, ter uitvoering van het Edict van Worms en dus in 't bijzonder tegen LUTHER gericht: de aanhangers van zijn denkbeelden zouden vervolgd worden en zijn boeken verbrand. In het najaar van 1522 trad de overheid echter nog strenger op tegen de kettersche monniken van het Antwerpsche Augustijner klooster en twee van hen, HENDRIK VOES en JAN VAN ESSCHEN, lieten op 1 Juli 1523 als de eerste martelaars voor de Hervorming in de Nederlanden, hun leven op den brandstapel. In de Noordelijke Nederlanden was WILLEM DIRKS, als hij

inderdaad in Juli 1525 te Utrecht verbrand is, de eerste martelaar; anders komt die „tragische eer" toe aan JOHANNES PISTORIUS of JAN DE BAKKER van Woerden, een leerling van RODE en LUTHER, die in September 1525 op dezelfde wijze te 's-Gravenhage den marteldood onderging. Na dien tijd werden de plakkaten voortdurend verscherpt en nam het aantal slachtoffers toe, hoewel de magistraten der steden hun medeburgers zooveel mogelijk de hand boven 't hoofd hielden. Ongeveer 1531 is echter deze eerste reformatorische beweging vrijwel onderdrukt en blijft slechts in 't verborgen voortleven, om later, wanneer de tijd rijp is, duidelijk aan den dag te treden.

Een overzicht van het plakkaat van 8 Mei 1521 is te vinden bij BRANDT, *Ref.*, I, 68—70, en een korte inhoud bij HOFSTEDE DE GROOT, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden*, blz. 40, 41. Zie ook *Paauw*, 247.

Reeds den 13en Juli 1521 werden LUTHER's boeken te Antwerpen verbrand (*Antw. Chron.*, 18), spoedig daarna ook in de Noordelijke Nederlanden. Den 23en April 1522 volgde de aanstelling van FRANS VAN DER HULST tot keizerlijk inquisiteur voor al de Nederlandsche gewesten, terwijl de Paus hem op 1 Juni 1523 ook tot pauselijk inquisiteur benoemde. Over de maatregelen, tegen het Antwerpsch Augustijner klooster genomen, zie *Luth.*, 27—29. Naar aanleiding van den marteldood der beide Augustijners VOES en VAN ESSCHEN schreef LUTHER *Eyn brieff an die Christen von Nidderland* (de inhoud is te vinden in *Stud. en Bijdr.*, I, 436, 437) en dichtte het bekende lied, aanvangende: „Ein neues Lied wir heben an", dat, in het Nederlandsch vertaald, in enkele gezangboeken werd opgenomen (*Luth.*, 30). In *Bijdr.*, I, 1—26 is door J. G. H. REUDLER een kort verhaal van dien marteldood gegeven, gevolgd door twee vertalingen van LUTHER's lied, een overzetting van LUTHER's

brief, benevens van een brief, door LUTHER in 1524 geschreven aan LAMBERTUS THORN, die om 't geloof gevangen zat. Deze is echter niet degene, die met VOES en VAN ESSCHEN werd gevat en niet tot herroepen was te bewegen (zooals Dr. PONT, *Luth.*, 29 schrijft), want die derde „hardnekkige ketter", ons verder onbekend, werd drie dagen na zijn beide geloofsgenooten verbrand (REITSMA, *Gesch. H. K.*, 151).

Over WILLEM DIRKS, „die rode cuper", zie men *Stud. en Bijdr.*, I, 510—513. Of hij inderdaad de eerste martelaar in Noord-Nederland was, zie men *Bibl. Ref.*, III, 398 vv. Veel meer is JAN JANSZOON, bijgenaamd DE BAKKER of PISTORIUS, bekend geworden. Geboren in 1499 te Woerden als zoon van den koster JAN DIRKSZ, ging hij in 1511 naar Utrecht, waar hij gedurende drie jaren in het koor van den Dom medezong. In 1514 werd hij leerling van de Hiëronymus-school aldaar en de reformatorische denkbeelden van HINNE RODE, die er rector was, oefenden grooten invloed op PISTORIUS. Hij kwam daarna in 1520 voor enkele maanden te Woerden terug, vertrok vervolgens naar de hoogeschool te Leuven en werd in 1522 te Utrecht tot priester gewijd, om nog in datzelfde jaar als pastoor te Jacobswoude op te treden. Spoedig riepen zijn stadgenooten hem naar Woerden, om hen daar als priester voor te gaan, maar niet lang daarop werd hij wegens ketterij gevangen gezet. Na eenigen tijd liet de slotvoogd hem voorwaardelijk in vrijheid stellen, doch PISTORIUS greep deze gelegenheid aan, om naar Wittenberg te vluchten, waar hij waarschijnlijk het onderwijs van LUTHER zelf niet heeft gevolgd. Na een verblijf van drie maanden keerde hij naar het Vaderland terug, werd te Woerden ongedeerd gelaten en bezocht verschillende steden in Holland. Vervolgens huwde hij in zijn vaderstad en oefende het ambacht van bakker uit, terwijl hij tevens zijn hervormingsgezinde gevoelens verkondigde. Wel schijnt het, dat hij korten tijd gezind is geweest, zijn overtuiging te verloochenen of te verbergen, daar hij in 1524 weder als priester dienst deed en de mis bediende, maar toch werd hij in April 1525 van ketterij aangeklaagd, en, omdat hij openlijk voor zijn denkbeelden uitkwam, in den Haag op de Voor-

poort gevangen gezet. GNAPHEUS (zie boven, blz. 8) stelde een verdedigingsgeschrift voor hem op, dat misschien nooit is ingeleverd, en PISTORIUS, tot den brandstapel veroordeeld, onderging dat vonnis den 15en September 1525 op de Plaats in 's-Gravenhage. In *Bijdr.*, dl. III, gaf J. G. H. REUDLER een *Geschiedenis van Joh. Pistorius en der Evang. Luth. gemeente te Woerden*, terwijl DE HOOP SCHEFFER in *Stud. en Bijdr.*, I, 542—571 uitvoerig zijn leven beschrijft. Ook de *Kalender voor Prot. in Nederland*, dl. II (1857), blz. 152—178 bevat een levensschets van DE BAKKER, door H. ROODHUYZEN Jr. en ettelijke bijzonderheden omtrent hem heeft Ds. J. W. GUNST medegedeeld in zijn studie over JOHANNES PISTORIUS, opgenomen in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 13e Jaarg. (1913), blz. 309—326, 375—398, 423—442. Zie ook J. A. B., *Johannes Pistorius* in *De Wachter*, 3e Jaarg., 19—25.

Over de bescherming der ketters door de overheid tegenover de inquisiteurs vindt men bijzonderheden bij HOOG, *De Martelaars der Hervorming in Nederland* (Schiedam 1885), 40, 41, 183—187, REITSMA, *Gesch. H. K.*, 161, 162; KNAPPERT, *De opkomst van het Protestantisme in een Noord-Ned. Stad*, 86 vv., en *Stud. en Bijdr.*, I, 248 vv. De vervolgingen tot 1531 zijn uitgebreid door DE HOOP SCHEFFER beschreven in *Stud. en Bijdr.*, II, 129—360 en in 't kort door HOFSTEDE DE GROOT, *Honderd Jaren enz.*, 71—85.

§ 5. *De eerste Reformatorische beweging is in 't begin een Luthersche.* De vraag, of de Hervorming in de Nederlanden in dit eerste tijdperk al of niet een Luthersche was, is verschillend beantwoord, vooral omdat men zich omtrent het kenmerkend-Luthersche verschillende meeningen heeft gevormd, die ten deele onjuist, ten deele eenzijdig blijken te zijn.

Heeft men vroeger overal, waar „het lutherde" of de ketters „Lutheriaenen" genoemd werden, aan Lutherschen gedacht, deze meening bleek onhoudbaar, daar nog

langen tijd na het begin der Hervorming alle ketterij aldus wordt aangeduid en de rechters evenmin het onderscheid tusschen Lutherschen, Anabaptisten en Calvinisten blijken te kennen. Maar ook de speciaal Luthersche kenmerken, met name de Avondmaalsleer, als maatstaf aan te leggen, of een hervormingsgezinde uit dien eersten tijd al of niet Luthersch geweest is, moet eenzijdig genoemd worden. De enkelen, die reeds dadelijk in dit opzicht van LUTHER verschilden, o. a. HOEN en RODE, hebben op grond daarvan geen afzonderlijke strooming tegenover de Luthersche gevormd. Eerst nadat het verschillend inzicht van LUTHER en ZWINGLI in dezen bekend was geworden, komen ook hier te lande Sacramentisten (eigenlijk: verwerpers van het Sacrament) voor en vooral na het godsdienstgesprek te Marburg (1529) kan men van twee bepaalde richtingen in dit opzicht spreken; dan blijkt het grootste deel der Nederlandsche Hervormingsgezinden de meening van ZWINGLI te deelen.

Bij de vraag, of en in hoeverre de Hervorming in den eersten tijd Luthersch genoemd mag worden, is dus geen naam of Avondmaalsleer beslissend, maar wel of hare aanhangers LUTHER's geesteskinderen waren. Wanneer men dezen maatstaf aanlegt, kan met het volste recht in het begin van den Hervormingstijd van een „Luthersche „reformatie" gesproken worden. In overeenstemming hiermede schrijft Dr. F. PIJPER in zijn artikel: *Geestelijke stroomingen in Nederland vóór de opkomst van het Remonstrantisme*, opgenomen in *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300 jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap* (1919): „HENDRIK VOS en JOANNES VAN DEN ESSCHEN, die „het eerst als slachtoffers vielen in de Z. Nederlanden,

„JOANNES PISTORIUS te Woerden, de eerste martelaar in „N. Nederland; HENDRIK VAN ZUTPHEN, WILLEM VAN „ZWOLLE en vele anderen wier bloed vergoten is voor de „zaak der Hervorming, waren besliste Lutheranen. Het „zou niet moeilijk vallen in de Nederlandsche Hervor- „mingsletterkunde eenige geschriften aan te wijzen, die „meer of minder duidelijk den stempel van LUTHER's „geest dragen. Laat ons met het noemen van enkele wei- „nige volstaan. Luthersch is de toon van een naamloos „geschrift: *Refutacie van 't Salve regina...* Een geleerd, „uitvoerig werk is de *Wederlegging van de uitspraak der „Parijsche faculteit tegen Luther* van 1523. De schrijver „schaart zich onvoorwaardelijk aan LUTHER's zijde. Zijn „boek verraadt de hand van een uiterst bekwamen god- „geleerde. Hoe gaarne zouden wij den naam van dezen „knappen theoloog weten!" (blz. 41).

Uit den naam „Lutheriaen" of de uitdrukking, dat „het lu- „therde", mag men in 't geheel niet de slotsom trekken, dat er van een speciaal Luthersche reformatie sprake is. ELIGIUS PRUYSTINCK of LOY DE SCHALIEDECKER, een libertijn, voor wien LUTHER de Antwerpenaars waarschuwde (Zie over hem: JULIUS FREDERICHS, *De secte der Loïsten of Antwerpsche Libertijnen*, Gent en 's-Grav. 1891) draagt met zijn aanhang den naam „Lutheriae- „nen"; JAN VAN LEYDEN, de bekende Wederdooper, wordt in October 1534 door het Hof van Holland beschreven als „zeer besmet „van de Luthersse ende Melciorite secte", terwijl van den Lutheraan JEHAN DES CHAMPS, die in 1558 werd verbrand, gezegd wordt, dat hij „van quader opinie en secte is, besundere van Cal- „vinus" (Zie *Luth.*, 4, 5 en de daar aangehaalde bronnen; ook SEPP, *Godg. Ond.*, I, 9).

Niet de naam, waaronder zij bekend staan, maar de geest, die hen bezielt, moet beslissen, of de eerste aanhangers der Hervorming hier te lande al of niet Luthersch kunnen genoemd worden.

Maar wat moeten wij dan onder „den geest van LUTHER" verstaan? Om dit te kunnen omschrijven, behoort men te letten op datgene, wat LUTHER vooropstelde en waarom hij meende, met de Roomsch-Katholieke kerk te moeten breken. Dit nu was voornamelijk: het gezag der H. Schrift; rechtvaardiging van den mensch uit geloof en niet door de werken, waarmee in verband staat: verwerping der heiligen. Verder: verwerping van den aflaat, van het celibaat, van de macht der zondenvergeving door Paus of priesters. Zijn Avondmaalsleer behoort in den eersten tijd daartoe niet. Al kunnen deze kenmerken ook in zeker opzicht „algemeen Protestantsch" genoemd worden, de nuance is Luthersch. „LUTHER's uitgangspunt is de mensch. Hij vraagt: Hoe word ik „zalig?" en hierop hebben duidelijk het tweede, derde en vijfde der bovengenoemde kenmerken betrekking. Daartegenover: „CALVIJN gaat uit van God en stelt als de hoogste vraag: Hoe „komt God tot zijn recht?" (Dr. H. BOUWMAN in *De Kerkhervorming*, 1917, blz. 95) en hierop slaat alleen rechtstreeks het eerstgenoemde kenmerk. Vgl. PONT, *Eigen kar. Luth.*, 24.

Deze kenmerkende ideeën van LUTHER vinden wij in hetgeen onze eerste Hervormingsgezinden in prediking of voor de Inquisitie getuigen, en in de litteratuur van dien eersten tijd meermalen terug. HERMAN GERRITS, onderpastoor in de Jacobi-kerk te Utrecht, predikt in 1521 zóó, dat het zijn toehoorder HINNE RODE moet „te moede geweest zijn, alsof hij plotseling verplaatst werd „in Wittenbergs slotkapel: want wat dáár als de weg ter behou„denis gedurig wordt aangewezen, 't werd ook hier week aan week „den volke verkondigd" (DE HOOP SCHEFFER in *Stud. en Bijdr.*, I, 502, die dan GERRITS' prediking uitwerkt, gericht tegen kloostergeloften, vasten, toerekening van goede werken van heiligen, vooral verdienen van den hemel door goede werken. In 1522 moest GERRITS deze kettersche gevoelens, naar de officiëele opgave door SCHEFFER opgesomd in *a. w.*, blz. 504, noot 2, herroepen). Het verhoor van JAN DE BAKKER loopt vooral over het Schriftgezag, het celibaat en het algemeen priesterschap der geloovigen, dus de verwerping der priesterwijding (*a. w.*, 560). Dr. PONT (*Luth.*, 181) acht DE BAKKER niet Luthersch, want

„niet LUTHER is voor hem autoriteit, maar de Schrift". Juist uit deze omstandigheid meen ik het tegendeel te kunnen afleiden. Spreekt de inquisiteur bij de priesterwijding van dengene, die „het brood en den wijn door plegtige inzegening in het ligchaam „en bloed van CHRISTUS verandert", dan protesteert PISTORIUS in 't geheel niet tegen deze woorden, wat wel van een Sacramentariër te verwachten was (*Bijdr.*, III, 37). In zijn laatste verhoor op 11 September spreekt hij ook van het geloof alleen, dat hem gerust den dood tegemoet doet gaan (*a. w.*, 44).

In de Nederlandsche reformatorische geschriften uit dien tijd heerscht diezelfde geest (Zie *Stud. en Bijdr.*, II, 154—165) en ook Roomsche schrijvers leggen diezelfde kenmerkende gevoelens aan de Hervormingsgezinden ten laste. Zoo noemt de kroniekschrijver PETRUS VAN THABOR (± 1524) ook de Schrift als hoogste autoriteit voor de ketters, want als er „wat sonderlinxs" gepredikt werd, „soe wolden sijt al weten waer dat ghescreven „stont" en als verklaring hiervan: „want LUTER leerden, dat men „dat Heylighe Evangelij solde preken mit PAULUS Epistolen ende „voert die cor van die Heylighe Scryft myt cort beduedinghe" (*Luth.*, 142). Vooral hetgeen ANNA BIJNS in haar refereinen LUTHER ten laste legt, verdient hier opmerking, daar zij blijkens haar verzen min of meer theologisch onderlegd is. In het 1e boek der *Refereinen* (uitgeg. in 1528), wemelt het van schimpscheuten op monniken en nonnen, die de belofte van kuischheid hebben gebroken; LUTHER „heeft ooc een gaeyken, gaen de geruchten"; hij „wil alle santen blasphemeeren" en deze omschrijving van LUTHER's leer wordt gegeven:

„Tgeloove is genoech, CHRISTUS heeft betaelt,
„Laet beelden breken, berooven, ontcieren,
„Gaet niet te biechten, tsijn quade manieren....
„Sij ontraden alle goede wercken."
(*Ref.* XV, *ed. Bogaers*, blz. 54 vv.)

Bij de beoordeeling, of de eerste Hervormingsgezinden al dan niet Luthersch kunnen genoemd worden, als maatstaf aan te nemen, of zij LUTHER's bijzonder gevoelen omtrent het Avond-

maal aanvaarden — gelijk Dr. PONT, overeenkomstig het door hem ingenomen standpunt, wil doen — kan niet juist worden genoemd. Vooreerst: „die afwijkingen in opvatting werden niet „als verschillen gevoeld" (CRAMER in *Bibl. Ref.*, II, 423) en er wordt in dien tijd over zulke afwijkingen nog weinig gesproken: van de stellingen, in het bekende twistgesprek te Groningen in 1523 behandeld, komt geen enkele voor betreffende dit Sacrament (*Stud. en Bijdr.*, I, 471 vv.). Doch bovendien: wanneer de Avondmaalsleer in de oorspronkelijke Nederlandsche volkslitteratuur ter sprake komt, dan is zij òf nog Roomsch òf Luthersch. Het eerste b.v. in *Een zeer schone ende devote contemplacie ende meditacie, op dat heyliche sondaechse gebet, dwelc onse heer Jesus Christus ons inder Evangelien geleert heeft* (1524), waar wordt voorgeschreven, te bidden: „Geeft ons u heylige vlees ende „bloet in dye ghedaente des broots" (*a. w.*, II, 155), terwijl het tweede blijkt uit het boek van NICLAES PEETERS: *Hier beghinnen de Sermonen oft wtlegghingen op alle de Euangelien vander Vasten, metter Passien, alsomen die inder kercken houdt zeer costelijck wtgheleyt* (1520). Deze zegt o. a. over het Avondmaal: „Sidi „ijdel, hongerich, mochdi wat ontfangen, so sidi mi aengenaem: „so ontfangt al dat mijne *met mi*. Ende dat etet also diep in u, „dattet u also eygen werde, alsoft ghi dieselve waert dat ic ben, „dat ghi daermede één wert, als die spijse ende dranc die ghi eet „ende drinct één met u wert. Ende het is geen cleyn gave, noch „geen snoode dinck, mer *het is mijn lichaem*, dwelc niet sonder „siele en is, ende al dat ic daer in ende mede gedaen, geleden ende „verdient hebbe, dat wort voor u verlossing gegeven." (*Stud. en Bijdr.*, I, 134, 135). Onbegrijpelijk is het, dat SCHEFFER hier (blz. 134) kan zeggen, dat PEETERS' „gevoelen geheel en al „met dat van HOEN overeenstemt." Evenzeer Luthersch is de Avondmaalsleer in de heftige *Postille op de Epistelen ende Evangelien van allen Sondagen ende sonderlinghen heylich dagen des gheheelen jaers* (Bazel 1528), waar wij de voorstelling vinden, dat „de geloovige bij die plechtigheid het vleesch en bloed van Jezus „Christus ontvangt en in zich opneemt, zoodat ze eene volkomen „gemeenschapsoefening met Jezus is" (*a. w.*, II, 164).

Al hebben enkele vooraanstaande mannen als HOEN en RODE steeds een opvatting omtrent het Avondmaal gehuldigd, die van LUTHER verschilde, zij vormden toen geen partij of strooming tegenover hem; zelfs leggen zij hun meening eerst aan hem voor, en verwerpt hij haar. Daarna wenden zij zich tot ZWINGLI, die in zijn bekende 64 artikelen (1523) reeds dezelfde meening blijkt toegedaan. Een exemplaar van de eerste uitgave dier artikelen is op de Universiteits-bibliotheek te Amsterdam en draagt tot titel: *Dis nachbestempte artikel vnd meinunge bekeñ ich Huldrich Zuingly mich in der lobliche statt Zürich gprediget habē, usz grūd der geschrifft die Theopneustos (das ist vonn gott jngesprochen) heiszt, uñ embüt mich mitt dero genāte artickel zebeschermē uñ erobrē. Uñ wo ich jetz berüerte gschrifft nit recht verstunde, mich bessers verstāds doch usz ege dachter gschrifft berichten lassen.* Toch wachtte ZWINGLI, bedachtzaam als altijd, nog eenige jaren, tot hij in 1525 over zijn Avondmaalsopvatting zijn geschrift *De genuina verborum Domini: „hoc est corpus meum", juxta vetustissimos auctores expositione liber* uitgaf en zijn meening in bijzonderheden in 1526 uiteenzette in zijn *Klare underrichtung vom Nachtmahl Christi.* Wanneer LUTHER daartegenover in 1528 te Wittenberg uitgeeft: *Vom Abendtmahl Christi, bekendtnis Mart. Luther,* in hetzelfde jaar nog in het Nederlandsch vertaald, en in 't volgend jaar het godsdienstgesprek te Marburg heeft plaats gevonden, is de breuk volkomen en kan men van twee Protestantsche partijen spreken, wier kenmerkend onderscheid ligt in de opvatting van het Avondmaal.

Deze gang van zaken spiegelt zich ook af in de Nederlandsche Hervormingsgeschiedenis. Tot 1525 is het LUTHER's geest, die de gemoederen beheerscht; over het Avondmaal wordt nog niet gesproken, of, als het geschiedt, dan niet in Zwingliaanschen geest, de opvatting van HOEN heeft nog geen invloed. Allengs verandert dit: in 1526 doen zich enkele gevallen voor, b.v. te Leiden (KNAPPERT, *Opkomst v. h. Prot. in een N. Ned. stad,* 101 vv.) en te Hoorn (*Stud. en Bijdr.,* II, 307), waarin onbehoorlijke woorden of daden tegen het Sacrament worden gestraft. Ongeveer 1527 is het geschil voor ernstige Hervormingsgezinden nog

een zaak, waarover men moeilijk beslissen durft: CORNELIS PIETERS, kettersch pastoor te Krommeniedijk, antwoordt op de vraag van één zijner parochianen, „wat hij gevoelde van twaerdige sa„crament ende of hij oick van advise was, dat ment soude commu„niceren, of (indien) daer yemant cranck ofte siecke worde ende „dat ontfangen als Godt den Heere?" het volgende: „ghij „vraecht mij te veel, daerinne weet ick u nyet te geraeden, die „doctoeren hebben daer genouch mede te doen" (*Stud. en Bijdr.*, II, 300), terwijl CORNELIS WOUTERS in dienzelfden tijd betuigt, dat hij te Bremen in 't vorig jaar het heilige sacrament had ontvangen, waaromtrent hij geen twijfeling opperde, „daer „die materie hem te hoech ende te swaer was of te disputeeren." Toch blijkt de vraag omtrent het Sacrament de gedachten te vervullen: in datzelfde jaar 1527 en de daarop volgende jaren vermenigvuldigen zich de gevallen, waarin ketters gestraft worden voor woorden en daden tegen het Sacrament gericht, zoodat dan blijkbaar die richting veld wint, welke zich, als het tot een scheiding komt tusschen Lutherschen en Zwinglianen, bij de laatstgenoemden scharen zal. Het lijkt mij dan ook onjuist, met DE HOOP SCHEFFER e. a. den eersten Hervormingstijd tot 1531 als het tijdvak der Sacramentisten (verwerpers van het Sacrament) te betitelen; dit begint niet eerder dan 1526 en in de daaraan voorafgaande jaren staat de Nederlandsche Hervorming vooral onder den invloed van LUTHER.

In dit verband moet in 't bijzonder de aandacht gevestigd worden op het reeds boven (blz. 12) genoemde artikel van Prof. PIJPER: *Geestelijke stroomingen in Nederland vóór de opkomst van het Remonstrantisme*, dat een juister overzicht geeft van den gang der zaken dan hetgeen REITSMA schreef in zijne *Gesch. H. K.*, 224 vv. In dat artikel wordt zeer duidelijk uiteengezet, hoe de nationaal-Nederlandsche reformatorische richting ontstaan is en welken grooten invloed LUTHER gehad heeft. Bij de daar genoemde besliste Lutheranen zijn ook nog te vermelden: de Amsterdammer JOANNES PELT, „de Lutherschgezinde bewerker van „het Evangelie van Mattheus, dat in 1523 uitkwam", guardiaan van het Minrebroederklooster; verder JOHANNES TIMANS en

FRANS WORMER, die, hoewel beiden vermoedelijk reeds kort na 1520 naar het buitenland zijn gegaan, Amsterdammers van geboorte waren en „als overtuigde Lutheranen later in Bremen en „Denemarken arbeiden" (*Luth.*, 143; vgl. *Stud. en Bijdr.*, I, 431; *Paauw*, 315).

§ 6. *Invloed van Luther en zijn geschriften.* Het zou zeker te verwonderen zijn, indien LUTHER geen grooten invloed op de Nederlandsche Reformatie geoefend had. „Persoonlijk stelde hij in alles belang, wat hier voorviel" en in dit eerste tijdvak is hij de autoriteit, tot wien men zich in moeilijke gevallen wendt. Nederlandsche studenten bezoeken de Hoogeschool te Wittenberg en een vrij groot aantal boeken van zijn hand wordt in het Nederlandsch vertaald. „Vertalen veronderstelt begeerte naar „kennisneming bij hen, voor wie het oorspronkelijke niet „toegankelijk is" (SEPP) en van deze waarheid uitgaande, kunnen wij tot de slotsom komen, dat ook uit deze vertalingen het verlangen van echt-Nederlandsche elementen spreekt, om LUTHER's geschriften te leeren kennen. Al zijn dit meestal stichtelijke en geen polemische werken, toch heeft daardoor LUTHER's geest invloed op zijn lezers; zoo merkt PIJPER op, dat het boekje *Van den propheet Baruch* een voortbrengsel is der nationale Nederlandsche richting, „maar invloed van LUTHER ontbreekt niet". Ook de vertalingen van LUTHER's Bijbel, die natuurlijk in de eerste plaats de bevordering van het Protestantisme zijn ten goede gekomen, hebben medegewerkt, om LUTHER's meeningen op bijzondere punten te verbreiden, daar verschillende uitgaven zijn voorrede, zijn oordeel over sommige Bijbelboeken en zijn tekstverklaringen geheel of gedeeltelijk opnamen.

LUTHER stelde groot belang in alles, wat de Nederlandsche reformatie betrof, schreef zijn open brief en dichtte zijn lied naar aanleiding van den dood der eerste Nederlandsche martelaars en zond na het optreden van ELIGIUS PRUYSTINCK zijn waarschuwenden brief „an die Christen zu Antorff" (zie boven, blz. 9 en 13). LUTHER, wiens beeltenis ook in menig huis gevonden wordt, is de autoriteit, tot wien men zich 't eerst wendt: zóó deed HOEN zelfs met zijn van LUTHER afwijkende Avondmaalsopvatting, daar hij meende, dat bij LUTHER „omne judicium sacrae „scripturae". berustte; zoo ging PRUYSTINCK tot den Hervormer, om diens meening over zijn leerstellingen te vernemen en ontving kortweg ten antwoord, dat het ingevingen van den satan waren; zoo vragen eenige Antwerpsche Protestanten LUTHER's beslissing in de vraag, of men, als iemand op sterven ligt en het Avondmaal wil gebruiken, al of niet een Roomschen priester mag halen en evenzeer wordt het geoorloofde van geheime samenkomsten aan zijn oordeel onderworpen (*Luth.*, 29 vv., 33, 38). Vele Nederlanders laten zich aan de Hoogeschool te Wittenberg inschrijven (een lijst van hen gaf SCHULTZ JACOBI in *O. N.*, Jaarg. 1862, 20—31; vgl. echter *Stud. en Bijdr.*, I, 434, 435), hoewel de invloed, dien LUTHER op die wijze in de Nederlanden geoefend heeft, niet te hoog moet worden aangeslagen (Zie SEPP, *Godg. Ond.*, I, 11, 12). Veel meer heeft hij dien gehad door zijn geschriften, waarvan verschillende in het Nederlandsch zijn vertaald, wel een bewijs voor de graagte, waarmede men zijn boeken las en evenzeer, dat men zich aangetrokken gevoelde tot den geest, die daaruit sprak. Opgaven van die geschriften vindt men bij PONT, *Luth.*, 19, 34, 35, 145, 260, 261; PIJPER in: *De Remonstranten. Gedenkboek enz.*, 41; KNAPPERT, *Opkomst v. h. Prot. in een N. Ned. Stad*, 74, en in *Bijdr.*, II, 136 vv. Reeds den 21en Februari 1521 werd te Antwerpen het verkoopen van LUTHER's boeken verboden.

De vertalingen van LUTHER's Bijbel hebben mede zijn invloed versterkt. De tekst was meestal slechts gedeeltelijk naar LUTHER, want men wilde niet te veel van den Vulgata-tekst afwijken; waarschijnlijk niet zoozeer, omdat men, zooals PONT meent: „bij

„alles een eigen houding tegenover hem (LUTHER) aannam" (*Luth.*, 36), maar omdat vertalers en lezers hunne „gehechtheid aan „den ouden tekst niet konden overwinnen. Geen wonder ook, want „deze was hun door de vaderen overgeleverd, en zij hadden hem „reeds als kind hooren lezen" (VAN DRUTEN, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, 's-Grav. 1895, blz. 442, 443). Maar het specifiek Luthersche was gelegen in de voorrede en aanteekeningen van LUTHER; deze in de Bijbelvertaling op te nemen, was natuurlijk gevaarlijk en als kooplieden moesten de uitgevers ook rekening houden met de wenschen en belangen van het publiek. Wij vinden dan ook de tweede uitgave van VAN BERGEN's vertaling (1524) voorzien van den proloog van ERASMUS, en als DOEN PIETERSOEN in 1523 een vertaling het licht doet zien, stelt hij den aankoop van LUTHER's voorrede facultatief, terwijl deze voorrede zelfs verkort is en veel wordt weggelaten, wat door LUTHER over sommige boeken is gezegd. HANS VAN RUREMONDE volgde DOEN PIETERSOEN in 1525 hierin na. In 1526 laat VAN LIESVELDT den Duitschen tekst van LUTHER van 1522 opnieuw bewerken en voegt bij het Nieuwe Testament ook die boeken van het Oude, welke reeds door LUTHER vertaald waren; het was hem echter niet mogelijk, den tekst van LUTHER geheel te volgen, „daar de vele afwijkingen van den Vulgaat-tekst te sterk „in 't oog loopend waren" (VAN DRUTEN); zijn voorrede is hoofdzakelijk aan LUTHER ontleend. Eveneens in 1526 gaf DOEN PIETERSOEN nog een herdruk, zonder voorrede, maar de verklaring van sommige woorden is van LUTHER afkomstig.

Gebood de voorzichtigheid den Bijbeluitgevers hier te lande LUTHER en zijn denkbeelden wat op den achtergrond te houden (vgl. *Stud. en Bijdr.*, I, 452, 453), in het buitenland was men in dat opzicht meer vrij: in 1525 verschijnt te Bazel een Nederlandsche Bijbelvertaling bij ADAM PETRI VON LANGENDORFF, blijkbaar door een Nederlander bewerkt, die misschien kort te voren de vervolging ontvlucht was. Hierin is LUTHER's voorrede volledig opgenomen en worden zijn verklaringen tusschen den tekst niet gemist. Dat deze editie in 1526 door JAN VAN GHELEN te Antwerpen werd nagedrukt, bewijst wel, dat zij ingang had

gevonden. Zie over deze verschillende Bijbelvertalingen: VAN DRUTEN, *a. w.*, 370—444 en de daar aangehaalde bronnen; verder REITSMA, *Gesch. H. K.*, 141—145 en *Bijdr.*, II, 47—56.

§ 7. *Bijzondere oorzaken voor een Luthersche hervorvorming.* Bovendien zijn er bijzondere oorzaken geweest, die meegewerkt hebben, om in sommige deelen van ons Land de denkbeelden van LUTHER te verbreiden. De handel met de Oostzee-steden, het verkeer met Rijnland en Westfalen zijn op de reformatorische beweging in handelssteden als b.v. Amsterdam, Deventer, Kampen en Zwolle, niet zonder invloed geweest en vóór 1528 is te Deventer reeds een vertaling van LUTHER's Nieuwe Testament verschenen. In Zeeland moet het verblijf van den verdreven Deenschen koning, CHRISTIAAN II, die Luthersch was en met zijn gevolg „zich openlijk beroemden, „voorstanders van de nieuwe leer te zijn", ook tot verspreiding van LUTHER's denkbeelden hebben medegewerkt. Al zijn voor andere gewesten dergelijke rechtstreeksche oorzaken niet aan te geven, toch „hebben zonder twijfel „vóór 1530 in de meeste streken LUTHER en de Duitsche „Reformatie invloed gehad" (PONT).

Over den invloed der „Oosterlingen", die vanuit de Oostzeesteden, Bremen, Hamburg e. a. naar Amsterdam kwamen, zie *Luth.*, 147; over Deventer, Zwolle en Kampen, *a. w.*, 166—168, 222—225. In Zwolle is GERARDUS LISTRIUS hoofd van de school der Broeders des Gemeenen Levens, die, hoewel Erasmiaan, met LUTHER briefwisseling houdt (*Arch. N. K. G.*, VII, 204, 205) en in een brief, gericht aan de Dominicanen te Zwolle, „de rechtvaardiging uit het geloof en andere stellingen „van den Hervormer met kracht verdedigt" (ald., blz. 216). In 1522 verliet hij Zwolle, om als rector van de Latijnsche school te

Amersfoort op te treden, waar hij echter niet lang gebleven is. Misschien is de ketterij, aldaar in 1526 ontdekt (*Luth.*, 222) een gevolg geweest van zijn verblijf, zooals hij zeker te Zwolle op zijn leerlingen invloed heeft geoefend (vgl. *Stud. en Bijdr.*, I, 200. Over LISTRIUS schreef Dr. H. C. ROGGE in *Arch. N. K. G.*, VII, 207—220).

CHRISTIAAN II, de verdreven Luthersche koning van Denemarken, vertoefde in Mei 1523, gedurende het tweede halfjaar van 1524 en van Augustus tot October of November 1525 in Zeeland; de „vijfhonderd schepelingen op het Deensche oorlogs-„vaartuig de „Maria", dat van Mei 1523 tot November 1525 in „de haven te Veere lag, deelden zeker zonder eenige terughou-„ding hunne ketterij aan de burgers mede" (*Stud. en Bijdr.*, II, 239 vv.). WILLEM VAN ZWOLLE, in die stad geboren, leerling van LISTRIUS en fourier van koning CHRISTIAAN, was volgens Dr. PIJPER een „beslist Lutheraan" (zie boven, blz. 13). Anders zou BUGENHAGEN zeker ook niet zijn verhoor, door de Leuvensche godgeleerden afgenomen, met een voorrede hebben uitgegeven (Wittenberg 1530). Den 20en October is WILLEM VAN ZWOLLE te Mechelen verbrand. Over hem en een lied, door hem vervaardigd, zie *Bijdr.*, VI, 131—136. Opmerkelijk is het feit, door YPEY en DERMOUT (*Gesch. Ned. Herv. Kerk*, I, 269) vermeld, dat er in Zeeland nog in 1599 altaren stonden in sommige kerken, vooral ten platten lande, terwijl de orgels waren weggenomen. Hoe dit kan, „is eene vraag, die onbeantwoordelijk „schijnt." Maar de schrijvers lossen haar op, door te zeggen dat de Zeeuwen „ten aanzien van hunne godsdienstbegrippen, eenig-„zins onbestaanbaar met zichzelven waren." Aan den éénen kant verwierpen zij alles wat „paapsch" was, aan den anderen kant „bleven hunne harten nog een geruimen tijd van vele roomsche „begrippen, bijzonder betrekkelijk het kerkplegtige, die elders „van de hervormden hier te lande gewraakt werden, geheel niet „afkeerig." Zou de invloed van het Lutheranisme hier misschien nog lang doorgewerkt hebben en daarin de oplossing moeten gezocht worden?

Over den invloed van LUTHER in Friesland, zie PONT, *Luth.*, 198—200 en REITSMA, *Gesch. H. K.*, 272.

Of GERARDUS GELDENHAUER, die LUTHER te Wittenberg bezocht had en in dien tijd openlijk tot de Hervorming overging, in Gelderland, met name te Tiel, invloed in Lutherschen geest geoefend heeft, kan niet uitgemaakt worden, daar zijn verblijf in die stad niet vaststaat (PRINSEN, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, 69, 70). Te Harderwijk leest de rentmeester van de Veluwe, MAURITS MAURITSZ. PANNEKOECK in 1523 de geschriften van LUTHER en beveelt ze anderen aan, maar dit wordt hun door hertog KAREL verboden (H. RIS LAMBERS, *De Kerkhervorming op de Veluwe 1523—1578*, Barneveld z. j., blz. 20, 21.

HOOFDSTUK II.

DE JAREN VAN STRIJD EN VERDRUKKING DER PROTESTANTEN (1531—1566). § 8, 9.

§ 8. *Vorming van verschillende Protestantsche groepen.* Nadat LUTHER en ZWINGLI door geschriften en vooral bij het godsdienstgesprek te Marburg (1529) hun verschillende meeningen over het Avondmaal hadden kenbaar gemaakt, kan men van twee Protestantsche partijen spreken. In de eerstvolgende jaren worden de Nederlanden echter overstroomd door „den wassenden vloed van het „Anabaptisme", dat, meer nog dan de voorafgaande reformatie, „het eigenlijke volk in beweging heeft gebracht" en aanstonds velen heeft meegesleept. Wel worden de andere partijen daarin niet geheel opgelost, maar het Anabaptisme voert voorloopig den hoofdtoon en trekt de volle aandacht der vervolgers (± 1530—1540). Wanneer het echter als zoodanig is ten onder gebracht en de richting van MENNO SIMONSZ en de zijnen als vreedzame

Doopsgezinden blijft voortbestaan, komen de andere partijen weer duidelijk aan den dag. De oorspronkelijke Zwinglianen ondergaan vooral den invloed van BULLINGER en vinden hun vertegenwoordigers o. a. in BLOCCIUS, ANASTASIUS VELUANUS en MERULA; langzamerhand wint echter het Calvinisme veld en is ten slotte overheerschend bij de Gereformeerden. De Luthersche elementen scharen zich onder de Confessie van Augsburg, maar zijn spoedig in twee richtingen te onderscheiden: de gnesio-Lutheranen, die zich in 't bijzonder volgelingen van LUTHER achten, en de Melanchthonianen, die „neigen tot het meer „gereformeerde leertype", zonder daarom Gereformeerd te zijn. In den loop der jaren zien wij vele van die Melanchthonianen om allerlei redenen tot de Gereformeerden overgaan.

Een uitnemend overzicht van het tijdvak der Anabaptisten is te vinden bij REITSMA, *Gesch. H. K.*, 189 vv. Over BULLINGER zie men: A. J. VAN 'T HOOFT, *De theologie van H. Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie* (Leiden 1888) en M. A. GOOSZEN, *Heinrich Bullinger en de strijd over de praedestinatie* (Rott. 1909). Zijn geschriften, vooral zijn *Huysboeck* vonden hier vele lezers.

PETRUS BLOCCIUS, een tijdlang conrector te Leiden, is een Bijbelsch-evangelisch man geweest, die zich evenzeer tegen CALVIJN als tegen LUTHER kant en in zijn Avondmaalsleer Zwingliaansch is. Van zijn geschriften is het meest bekend: *Meer dan 200 ketterijen, blasphemien en nieuwe leeringen, welck wt de misse syn ghecomen* (1567). Over hem schreef N. C. KIST in *Arch. K. G.*, XIII, 1—113; XIV, 289—304 en 403—410. Zie verder *Biogr. Wdb.*, I, 453—456; REITSMA, *Gesch. H. K.*, 246, 247.

De uitgebreide litteratuur over ANASTASIUS VELUANUS en zijn werk *Der Leken Wechwijser*, is opgegeven bij REITSMA, *a. w.*, 237, 238. ANASTASIUS is blijkens zijn Avondmaalsleer, waar-

in hij met HOEN overeenstemt, in 't geheel niet Luthersch, maar reeds is door SCHULTZ JACOBI (*O. N.*, 1863, 24) en later door PIJPER (*De Remonstranten. Gedenkboek*, 51) erop gewezen, dat Luthersche invloeden ook op hem hebben gewerkt, nl. „dat „hij de toediening van den Doop buiten de vergadering der Chris- „telijke gemeente, onder omstandigheden veroorloven wil; mis- „schien ook hierin, dat hij in de kerk wel geen beeldhouwwerk, „maar toch schilderijen op de wanden wil toelaten." SCHULTZ JACOBI vergist zich echter, als hij ANASTASIUS' ijveren tegen de praedestinatie Luthersch noemt (t. a. p.): Luther was tot het einde van zijn leven aan de leer der voorbeschikking gehecht.

Ook op MERULA (zie over hem de monografie van W. MOLL, te Amsterdam in 1855 uitgegeven), die zich niet van de Roomsche kerk wilde afscheiden, heeft de Duitsche reformatie invloed geoefend: in zijn geloofsbelijdenis stelt hij het leerstuk der rechtvaardiging door het geloof alleen, op den voorgrond (REITSMA, *Gesch. H. K.*, 243).

De Augsburgsche Confessie, zooals zij door MELANCHTHON in 28 artikelen is opgesteld en den 25en Juni 1530 aan den Keizer op den Rijksdag te Augsburg overgegeven, is niet gedrukt. Wel verscheen in 1530 een druk van de oorspronkelijk door LUTHER als concept opgestelde 17 artikelen (Zie een beschrijving van dien druk in *Le Bibliophile Belge*, T. III, p. 362—365). In het volgend jaar deed MELANCHTHON een uitgave het licht zien, die volgens LINDANUS niet met het origineel overeenkomt, maar als de meest authentieke tekst werd beschouwd. In 1540 verscheen van MELANCHTHON's hand een omwerking, volgens een besluit, door den Schmalkaldischen Bond in 1537 genomen, waarbij vooral artikel X over het Avondmaal handelend, belangrijk gewijzigd werd. In plaats van: „Quod corpus et sanguis Domini vere ad- „sint et distribuantur vescentibus in coena Domini; et improbant „secus docentes", werd er geschreven: „Quod cum pane et vino „vere exhibeantur corpus et sanguis Christi vescentibus in „coena Domini" (Zie SCHULTZ JACOBI, *O. N.*, 1863, 71 en PONT, *Luth.*, 7, 8). Heet de eerste tekst de *invariata*, de omgewerkte is als *variata* bekend geworden en al meent Dr. PONT t. a. p., dat „ook de meer gereformeerd gezinden daarin hunne

„beschouwingen konden weervinden", gereformeerd is deze omschrijving van het Avondmaal zeker niet (vgl. de *Geloofsbelijdenis der Geref. kerken in Ned.*, art. 35 en *Heidelb. Catechismus*, 29e Zondag); vandaar ook, dat LUTHER „de Variata rustig haar gang „heeft laten gaan" (PONT) en men de uitgaven onbevangen naast elkander gebruikte. Eerst na LUTHER's dood en vooral na den Vorstendag te Naumburg (1561), begint men op het verschil tusschen de Variata en Invariata den nadruk te leggen: zij, die zich in 't bijzonder navolgers van LUTHER achten, de gnesio-Lutheranen, nemen alleen de Invariata of Onveranderde Augsburgsche Confessie aan, terwijl de volgelingen van MELANCHTHON zich met de bewoordingen van de Variata kunnen vereenigen. Verschillende Nederlandsche uitgaven van de Augsburgsche Confessie zagen het licht (Zie SEPP, *Geschiedkundige Nasporingen*, III, 138. De door hem aldaar genoemde uitgave van 1566 was in 't bezit van ROYAARDS VAN DEN HAM, blijkens den *Catalogus* zijner Bibliotheek, dl. I, no. 754).

Behalve door het handhaven der Invariata, onderscheiden zich de gnesio-Lutheranen o. a. door de ubiquiteit — overal-tegenwoordigheid van CHRISTUS' lichaam, vgl. *Amst.*, 10 — te belijden, den doop, die dadelijk na de geboorte van het kind moet worden toegediend, noodig te achten tot zaligheid en de privaatbiecht met absolutie voor te staan.

Van de Melanchthonianen zijn niet zulke bepaalde kenteekenen op te geven; Dr. PONT noemt hun richting onbelijnd, „een „Lutherdom met een eigenaardig mild karakter" (*Luth.*, 158 en zegt, dat zij „neigen tot het meer gereformeerde leertype." Toch zijn zij steeds van de Gereformeerden te onderscheiden: in 't begin, als deze Zwingliaansch zijn, verschillen de Melanchthonianen van hen in de opvatting van het Avondmaal, ook zooals die in de Variata wordt gegeven; later, als het Calvinisme de Gereformeerde richting nader bepaalt en deze, wat het Avondmaal betreft, dichter bij MELANCHTHON's opvatting komt te staan, treedt toch in andere opzichten het verschil duidelijk aan den dag. De leer der praedestinatie, de kern van het Gereformeerd leerstelsel, was niet Melanchthoniaansch en de inrichting van het kerkbe-

stuur ging geheel tegen het Luthersch-Duitsche begrip in (Vgl. hierover ook YPEY en DERMOUT, *Gesch. der N. H. kerk*, I, 317, 318).

Juist de Melanchthonianen verdienen in bijzondere mate de aandacht, omdat „de Lutherschen ten onzent... overwegend „melanchthoniaansch waren" (KNAPPERT, *Gesch. v. d. Opkomst der Herv. in een N. Ned. stad*, blz. 247; vgl. GLASIUS, *Gesch.*, I, 258). MELANCHTHON's geest schijnt dus voor de Hervormingsgezinden hier te lande veel aantrekkelijks gehad te hebben en zijn invloed groot te zijn geweest. Hij was ook „de eigenlijke reforma- „tor van de Rijnstreken" en deze reformatie heeft juist op verschillende deelen van de Nederlanden grooten invloed gehad. Reeds in 1524 leest de Amsterdamsche schout JAN HUBRECHTSZ MELANCHTHON's boeken en bij het plakkaat tegen de verboden boeken, afgekondigd op 25 October 1529, werden hieronder genoemd: „die grammatica dialectica ende rhetorica van PHILIP- „PUS MELANTHON", omdat hij hierin dikwijls opneemt: „exem- „pelen ende leringhe tenderende tot dwalinghe ende smaeckende „LUTHERS secte, immers LUTHERUM prijsende in zijne prefatie „van rhetorica." Ook moeten „die jongers doir sijn grammatica „niet geoccasioneert en worden zijn andere boucken te lesen die „hij in de heylighe scryfte gescreven hebbende gecondempneert „zijn." Al zijn geschriften werden dan ook op den Index der verboden boeken van 1550 geplaatst (SEPP, *Verboden Lectuur*, 49). Daar het verschil tusschen de Melanchthonianen en Gereformeerden niet zoo groot was, vooral omdat onder de laatsten naast de Calvinisten ook veel „rekkelijken" werden gevonden, is het niet te verwonderen, dat vele Melanchthonianen later tot hen zijn overgegaan. Over eenige oorzaken zie beneden, § 9 en § 15.

§ 9. *Het Lutherdom neemt niet toe. Plaatsen, waar het voorkomt. Woerden.* Opmerkelijk is, dat het Lutherdom gedurende dit tijdvak in de Nederlanden niet toeneemt of inwendig krachtiger wordt, al werden ook onder de pastoors en weggeloopen monniken verschillende „con- „fessionisten" gevonden en al konden de Duitsche leger-

predikanten der keizerlijke troepen onverhinderd hun Luthersche gevoelens verkondigen. In de verdrukking is dat minder te bemerken, maar wanneer in 1566 den Protestanten meer vrijheid wordt toegestaan, zijn de Gereformeerden verre in de meerderheid. Verschillende oorzaken hebben hiertoe medegewerkt, o. a. de weinig radicale houding der Lutherschen tegenover kerk en overheid, waardoor sommigen niet met de Roomsche kerk wilden breken en anderen uit het Land weken, liever dan zich tegen de overheid te verzetten. Uit datzelfde oogpunt is ook LUTHER's afkeer van het conventikel-wezen te verklaren, die, door zijn volgelingen gedeeld, vooral tot verzwakking van hun positie heeft medegewerkt. Zulke heimelijke samenkomsten waren in dezen tijd van verdrukking de eenige wijze, om gelijkgezinden bijeen te houden, maar omdat LUTHER ze voor ongeoorloofd hield, wilden ook de Lutherschen in den beginne hiervan niet hooren. De Gereformeerden daarentegen, vooral toen CALVIJN en zijn volgelingen hier invloed kregen, zochten juist in zulk een organisatie hun kracht en hebben ook daardoor later het veld behouden.

Vóór 1566 zijn er sporen van Lutheranisme te vinden te Antwerpen, misschien te Gent; er zijn Melanchthonianen te Amsterdam, waar de broederschap der Hamburgers, het zoogenaamd „Hamburger Koor", het middelpunt van de Duitsch-reformatorische strooming was; verder in den Bosch, in Friesland, het Oversticht, Gelderland en het Overkwartier, terwijl na 1558, als Woerden met omgeving aan hertog ERIK VAN BRUNSWIJK wordt verpand, het Lutherdom aldaar invloed krijgt. Toch blijft men er nog officiëel tot de Roomsche kerk behooren.

Over de weggeloopen monniken, waaronder verscheidene „Confessionisten" of Lutheranen waren, zie *Luth.*, 51, 52. Dat de Duitsche legerpredikanten der keizerlijke troepen hier veel invloed gehad hebben, blijkt wel uit het geschrift van den Prins van Oranje, in 1566 tot koning PHILIPS gericht over den toestand van het land, waarin hij o. a. zegt: „Men moet soo „vremdt niet vinden, dat d'inwoonders deser landen in 't stuk „van Religie van een ander gevoelen sijn geworden, en sich naek- „telijk verklaeren, ja tegens de wil van al de Magistraeten. Hoe „kond' het min, in een landt... daer, geduurende de laetste „oorlogen, soo te velde, als in de besettingen, d'oopenbaere preeke „van 't aenstootelijk verstandt is toegelaeten geweest: gelijk men „die jegenwoordelijk heeft moeten inwilligen?" (BRANDT, *Ref.*, I, 389, 390). Zelfs werd aan Duitsche troepen toegestaan, gedurende den vastentijd vleesch te koopen en te gebruiken (ald., 170).

Terecht betoogt Dr. PONT (*Luth.*, 40), dat het weinig radicale karakter der Lutheranen meegewerkt heeft, om hun invloed te verminderen; het volk is radicaal en sloot zich daarom liever bij het Anabaptisme, later bij het Calvinisme aan. LUTHER'S advies, dat men in de Roomsche kerk zijn kinderen kon laten doopen en zijn huwelijk laten inzegenen, was bovendien oorzaak, dat velen uiterlijk tot die kerk bleven behooren; anderen weken uit — de eerste groote uittocht had plaats in 1544 (VAN SCHELVEN, *De Nederduitsche Vluchtelingen-kerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland*, blz. 3 vv. — liever dan zich tegen den wil der overheid, in conventikels of geheime samenkomsten te organiseeren. SCHULTZ JACOBI (*O. N.*, 1863, 63—65) geeft een geheele lijst van Nederlanders, die in Duitschland werkzaam zijn geweest en zich min of meer bekend gemaakt hebben.

Vanuit Antwerpen was tot LUTHER de vraag gekomen, of het geoorloofd was, een „huiskerk" of „kerk onder 't kruis" te stichten, maar de Hervormer, die in de eerste jaren, vóór 1525, dit had aanbevolen, was na den Boerenoorlog een tegenovergestelde meening gaan aanhangen en had zéér beslist geantwoord: „In

„geender manieren, daertoe had men geen beroep", omdat God niet wilde, „dat door de heymelijcke huisvergaderingen dat „openbaer ministerium in verachting soude gebracht worden." CALVIJN dringt daarentegen juist bij zijn volgelingen erop aan, dat zij geregeld in CHRISTUS' naam zullen samenkomen. Dit gebrek aan organisatie bij de Lutherschen heeft zonder twijfel hun invloed verzwakt.

In dezen vervolgingstijd zijn uit den aard der zaak slechts weinige vaste gegevens te vinden omtrent de aanwezigheid van Lutherschen in verschillende deelen van de Nederlanden. In Antwerpen, waar de overheid ter wille van den handel de ketterij weleens oogluikend toeliet, wordt in October 1551 een Vlaming, JAN VAN OOSTENDE, verbrand, die „sich beriep op de Confessie „van Augsburg" (BRANDT, *Ref.*, I, 163) en in 1552 blijken er overtuigde Lutheranen te zijn (*Luth.*, 52, noot 1). In 1558 wordt daar een schoolmeester, JEHAN DES CHAMPS, verbrand, die „revoceert elke confessie, die hij gedaan heeft en strijdt met „de Confessie van Auspurg, maar zich aan deze wil houden" (*Luth.*, 5, 49). Mogelijk waren er ook wel Lutherschen in Gent te vinden (*O. N.*, 1865, 3, waar SCHULTZ JACOBI echter zonder verdere motiveering van een Luthersche *gemeente* aldaar spreekt).

Te Amsterdam had de broederschap der Hamburgers reeds in het begin der 15e eeuw in de Oude kerk een kapel gekocht, het Hamburger koor, waar Hamburgers, die hier stierven, konden begraven worden. Deze broederschap bleef bestaan, ook toen de Hamburgers Protestant werden en zij vooral werd het middelpunt der Hervormingsgezinden, die onder invloed der Duitsche Reformatie stonden. De Oosterlingen, die te Amsterdam kwamen, en de handel met de Oostzee-steden werkten ook mede, om dezen invloed onder de Amsterdammers te verbreiden, hetgeen door de overheid volkomen beseft werd. Ook hier is het Lutheranisme Melanchthoniaansch getint; een man als ADRIAAN PAUW (zie over hem een monografie van Mr. H. J. KOENEN, in 1842 te Amsterdam uitgegeven), „in menig opzicht geestverwant van de „belijders der Augsburgsche Confessie", maar geen streng Lu-

theraan, zal wel niet de eenige geweest zijn, dien men met recht onder de Melanchthonianen kan rangschikken (vgl. *Luth.*, 147—151, 154). Ook HENDRIK VAN BOMMEL, omstreeks 1536 voorganger van een heimelijke gemeente te 's-Hertogenbosch, is een „gematigd Lutheraan" (ald., 243).

Vanuit Friesland gaan velen na 1538 te Wittenberg studeeren (*O. N.*, 1862, 26—31, waaronder echter ook vele Oost-Friezen moeten geweest zijn); zij komen na LUTHER's dood vooral onder invloed van MELANCHTHON, zoodat men hier ook Melanchthonianisme kan veronderstellen, dat echter op den achtergrond treedt voor en waarschijnlijk grootendeels opgaat in de Gereformeerde, spoedig Calvinistische, strooming, die hier invloed krijgt. (Zie hierover ook: *De Lutherschen in Friesland in de 16e eeuw* in *Bijdr.*, V, 166—184). De bekende GELLIUS FABER DE BOUMA, die „niet onmogelijk... in 1530 wat meer naar „LUTHER's opvattingen neigde", maar later zeker niet Luthersch was, kan als vertegenwoordiger van zulke Friesche Hervormingsgezinden beschouwd worden (Vgl. over hem o.a: *Biogr. Wdb.*, I, 544 en de daar aangehaalde bronnen).

Ook uit het Oversticht, met name Deventer en Zwolle, begeeft zich een vrij groot aantal naar Wittenberg, en vooral naar Rostock, ter studie, terwijl de reformatie in het Overkwartier geheel onder invloed van MELANCHTHON staat (*Luth.*, 170—172, 205, 215, 225, 226). Waarschijnlijk is een deel der heerlijkheid Borculo in dezen tijd Luthersch geweest, daar graaf JOOST VAN BRONKHORST en zijn vrouw MARIA VON HOJA aldaar ongeveer 1550 de Hervorming volgens de Augsburgsche Confessie invoerden en — vermoedelijk in hun slotkapel — een Luthersch predikant den dienst lieten leiden; hierbij mag veilig worden aangenomen, dat zij „het bijwonen dier godsdienstoefeningen door „hun onderdanen zeker niet tegenwerkten" (VAN VEEN, *Bijdrage tot de geschiedenis van Borculo*, in: *Bijdr. en Meded. der Vereen. Gelre*, dl. XXI, overdr., blz. 17—28, 31,32). Dat er bovendien in Gelderland meer aanhangers der Augsburgsche Confessie waren, zou niet te verwonderen zijn, daar de Geldersche Staten zich in 1556 tegenover de instelling der Inquisitie beriepen op het trac-

taat van Venlo, waarbij de Gelderschen uitdrukkelijk, gelijk bij volgende keizerlijke acten, als leden van het Duitsche rijk werden beschouwd, zoodat hier alleen de rijksverordeningen op de ketter-vervolging van kracht waren. Tot die ketters werden alleen Sacramentisten en Wederdoopers gerekend, aangezien de aanhangers der Augsburgsche Confessie in het Duitsche rijk vrijheid van godsdienst hadden. Op dien grond ook wil JOHAN VAN PALLANT, heer van Keppel en Voorst, een Hervormd leeraar in zijn heerlijkheid aanstellen; dit is geen „ketzer ader widdertoefer", dus een aanhanger der Augsburgsche Confessie. De inventaris van boeken, in 1562 bij den ketterschen vice-cureit JACOB OVERBEECK te Spankeren aangetroffen, vermeldt evenzeer allerlei boeken van ERASMUS, SARCERIUS, LUTHER, MELANCHTHON en BUCER (H. RIS LAMBERS, *De Kerkherv. op de Veluwe*, 55, 56, CCXIII—CCXXI). Ook is het opmerkelijk, dat BROER CORNELIS, de bekende Brugsche geestelijke, in zijn *Sermonen* meermalen spreekt van ketters uit Duitschland en Gelderland, die nu (1566) in Antwerpen komen, terwijl in dienzelfden tijd onder de Geuzen „van diverse opinie" te Harderwijk, ook één genoemd wordt, die aanhanger der Augsburgsche Confessie is.

Woerden begint reeds in dezen tijd zijn zeer bijzondere plaats in de geschiedenis der Luthersche kerk in Nederland in te nemen (Zie *Bijdr.*, III, 54—61; *O. N.*, 1863, 56, 57; *Luth.*, 180—186). Na den marteldood van JAN DE BAKKER hebben de Hervormingsgezinden voorloopig geheime samenkomsten gehouden en wanneer PHILIPS II den 30en Juni 1558 de heerlijkheid Woerden, waaronder ook Bodegraven, Nieuwkoop en Woubrugge behoorden, aan den Lutherschen hertog ERIK VAN BRUNSWIJK verpandt, blijft deze toestand voorloopig voortduren, daar ERIK, hoewel Luthersch opgevoed, zijn geloofsgenooten in zijn vaderland allerminst vriendschappelijk gezind is. In 1564 wordt er echter „conform Gods woord gepredikt en „de Sacramenten er volgens de Augsburgsche Confessie be-„diend," sinds dat jaar of vroeger door CORNELIS WOLFAERTSZOON VAN DE LAER, die zeker sinds 1562 vice-cureit is en dan ook in

de stadskerk dienst doet (Zie over hem: *Bijdr.*, III, 57—70, 101; *O. N.*, 1863, 56—60, 111, 116—118, 134, 183; 1865, 4; *Luth.*, 183, 301, 309; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1889, Suppl. I, 169; PONT, *Eigen kar. Luth.*, 9).

Hier vinden wij dus hoogstwaarschijnlijk een voor 't uiterlijk Roomsche kerk, die zich langzamerhand tot een Protestantsche hervormt. Ondanks het houden van conventikels, moet wel worden aangenomen, dat de strooming een Luthersche, aanvankelijk Melanchthoniaansche, later meer gnesio-Lutheraansche is. Immers worden de Sacramenten volgens de Augsburgsche Confessie bediend; in 1566 verzoekt men bij request aan de overheid, de Augsburgsche Confessie officiëel in te voeren; in 1572, wanneer men zich toch bij de Gereformeerde meerderheid had kunnen aansluiten, voegt de stad zich alleen bij de partij van den Prins onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat zij de Confessie „openlijk exerceren" mogen en in 1573 beroept men SALIGER, dien men vóór zijn komst te Antwerpen in 1564 al schijnt gekend te hebben (*Bijdr.*, III, 61) en wil tevens LIGARIUS als prediker, terwijl beiden overtuigde Flacianen zijn. Dr. PONT's meening, dat Woerden zóó uitgesproken Luthersch wilde zijn en blijven, omdat ERIK VAN BRUNSWIJK er heerschte (*Luth.*, 185, 186) is niet wel te verdedigen, daar deze zich op geen enkele wijze den Lutherschen goed gezind toonde, al haatte hij de Calvinisten nog meer. In zijn eigen land had hij zich vijandig betoond tegenover de Lutherschen; als hij Woerden in pand krijgt, durft men daar in de eerste jaren den Lutherschen godsdienst niet openlijk uitoefenen; met een bombardement dwingt hij in 1566 tot herstel van den Roomschen eeredienst! De niet-Luthersche verschijnselen, door PONT opgesomd, om zijn meening ingang te doen vinden, nl. het houden van conventikels, het verwijderen van beelden en het zingen van Nederduitsche psalmen, zouden een bijdrage kunnen vormen, om te bewijzen, dat niet al te theoretisch uit die uiterlijke kenmerken dat al of niet Luthersch-zijn mag worden afgeleid. Men mag niet al te scherp afscheiden: het conventikel-wezen komt langzamerhand ook bij de Lutherschen in gebruik, in 1567 wordt al een volledig Neder-

duitsch Luthersch psalmboek gedrukt en in Woerden heeft, al zijn de beelden verwijderd, toch geen beeldenstorm plaats gevonden.

HOOFDSTUK III.

KORTSTONDIGE HERLEVING (1566, 1567). § 10—§ 22.

§ 10. *Luthersche gemeenten in Zuid-Nederland. De Antwerpsche gemeente. Haar ontstaan.* In November 1565 werd het bekende Verbond der edelen gesloten, met het doel, te bewerken, dat de Inquisitie opgeheven en de plakkaten verzacht werden, terwijl ook ter zelfder tijd onder de burgerij der steden een geest van verzet levendig wordt. Op 5 April 1566 bieden de edelen aan MARGARETHA VAN PARMA het smeekschrift aan, waarin zij hun wenschen openleggen en de Landvoogdes belooft een moderatie of matiging der strenge plakkaten. Hoewel feitelijk nog niets is toegestaan, komen de Hervormingsgezinden op allerlei plaatsen in beweging en ook de Luthersche elementen nemen daaraan deel.

Vooreerst te Antwerpen. Nadat reeds vóór Mei 1566 MATTHIJS VAN STATVELT als pastoor in de kerk op 't Kiel nabij Antwerpen kettersch had gepreekt en daarom verjaagd was, verkondigde FRANCISCUS ALARDUS ter zelfder plaatse vanaf 22 Mei het Evangelie, maar spoedig volgde zijn gevangenneming. Den 14en Juli kwam daarop een aanvrage in bij den prins van Oranje als burggraaf en gouverneur van Antwerpen, om openlijke prediking van het Evangelie volgens de zuivere Augsburgsche confessie te verkrijgen. Daar de Gereformeerden ook stoutmoedig

optraden en buiten de stad hagepreeken hielden, besloot de magistraat, ten einde grooter kwaad te voorkomen, den verjaagden MATTHIJS VAN STATVELT weer op 't Kiel te laten prediken, daar hij zich nog aan de oude kerkgebruiken hield. Den 25en Juli hield hij hier voor 4000 personen een predikatie, terwijl de Gereformeerden de hagepreeken bleven volgen, zoodat de scheiding tusschen de twee Protestantsche partijen openlijk aan 't licht trad. Op 20 en 21 Augustus had de Beeldenstorm plaats; onder invloed van deze gebeurtenis werden daarop den aanhangers der Augsburgsche Confessie op hun verzoek vrije plaatsen en kerken toegestaan voor de uitoefening van hun godsdienst en FRANCISCUS ALARDUS, inmiddels uit de gevangenschap ontslagen, preekte reeds op 1 September in de schuur van den prelaat van St. Michiels. Met den magistraat werd op 2 September een overeenkomst aangegaan, dat de Lutherssche gemeente op drie plaatsen in de stad mocht samenkomen en op elke plaats twee predikanten den dienst mochten vervullen. Aan een twaalftal „gedeputeerden" uit de Duitschers, de Oosterlingen en de burgers van Antwerpen gekozen, werd opgedragen, het voorloopig bestuur der gemeente uit te maken, die, naar schatting, ongeveer 4000, meest welgestelde, leden telde.

Over den *Toestand van Antwerpen na de invoering der Hervorming* heeft SCHULTZ JACOBI een artikel geschreven in *Arch. K. G.*, XV, 115—175 en XIX, 417—427. Voorts gaf hij in *O. N.*, 1864, 1—36 een vertaling van *Wat Magister Cyriacus Spangenberg ons berigt omtrent de Lutherschen te Antwerpen*, in de voorredenen vóór zijn Hoogduitsche vertaling van de Antwerpsche Confessie en van de Antwerpsche Kerkordening. Verder zie men over Antwerpen in dezen tijd: J. LEHNEMANN, *Historische Nachricht von der vormahls im sechzehender Jahrhundert*

berühmten Evangelisch-Lutherischen Kirche in Antorff, und der daraus entstandenen Niederländischen Gemeinde Augspurgischer Confession in Franckfurt am Main (Frankf. a. M. 1725).

„Heer MATTHIJS", ook MATTHIJS VAN STATVELT of STATVELT VAN DER (of TER) SLEYDEN genoemd (*O. N.*, 1864, 31; 1865, 60; *Luth.*, 73) preekt reeds vóór Mei 1566 op 't Kiel (*O. N.*, 1863, 30), maar wordt van ketterij beschuldigd en verjaagd. In Juli stelt de magistraat hem weer aan, om erger te voorkomen: hij leest nog de mis en houdt zich aan de oude kerkelijke gebruiken. Hij is echter een ketter, vgl.: *Wat de pastoor van 't Kiel preekte*, in *Kerkh. Arch.*, I, 319—325. In 1578 treffen we hem nog aan als predikant te Aken (*O. N.*, 1865, 60).

FRANCISCUS ALARDUS, van wien Dr. PONT een levensbeschrijving gaf, met portret, in *N. Bijdr.*, II, 1—33, is ongeveer 1530 te Brussel geboren. Eerst was hij Dominicaner monnik te Antwerpen, maar door een jong Hamburgsch koopman met LUTHER's geschriften bekend gemaakt, ontvluchtte hij het kloos-ter, ging naar Hamburg, vervolgens naar Jena, maar keerde, door den nood gedrongen, naar Brussel terug, waar zijn moeder hem aan de Inquisitie overleverde. Tot den brandstapel veroordeeld, wist hij echter de gevangenis te ontvluchten en bevond zich in 1561 te Norden, waar hij naast LIGARIUS predikant is geweest. In 1564 ontsloeg deze meer Gereformeerdgezinde gemeente hen beiden uit dit ambt, waarop ALARDUS eenigen tijd te Kellinghausen in Holstein arbeidde. Den 22en Mei 1566 preekt hij op 't Kiel bij Antwerpen (vgl. *Antw. Chron.*, 69), wordt weder gevangen genomen, doch ontslagen, toen voor de Hervormingsgezinden gunstiger tijden aanbraken. Vanaf 1 September 1566 is ALARDUS één der zes Luthersche predikanten te Antwerpen, totdat hij den 10en April 1567 moet vluchten; hij vertoeft eenigen tijd te Itzehoe in Holstein en, in 1568 te Wilster beroepen, dient hij deze gemeente tot zijn dood, 10 September 1578. In het *Antw. Chron.* wordt op 1 September 1566 vermeld, dat een „vuytgeloo-„pen Vrouwen Breur uit Brussel" in de Schure preekt, waarmee zeker ALARDUS bedoeld wordt; echter vermeldt het ook op 24

Augustus (blz. 92): „den Predicant van 't Kiel, FRANS, een dootsla-„gher die sijnen Zuster vermoort hadde, wert van Stadt toegelaten „te precken in Sint Joris Kerck de confessie van Ausbeurch". Misschien bedoelt de schrijver ook hiermede ALARDUS, hoewel de overeenkomst met den magistraat, om vrij te mogen prediken, eerst den 1en September werd gesloten en de beschuldiging van doodslag nergens elders gemeld wordt.

ALARDUS vertegenwoordigt te Antwerpen de Melanchthoniaansche richting. Dr. PONT (*N. Bijdr.*, II, 32) noemt hem „bijbelsch, maar niet een scherp dogmaticus. Hij is overtuigd-„Luthersch, maar de gnesio-Lutheranen erkennen hem niet als „een der hunnen. Zijn invloed is in de Antwerpsche gemeente „groot geweest bij de gematigde elementen, die later een CASSIO-„DORUS DE REYNA met vreugde begroetten en zijn Catechismus „is evenals die van CASSIODORUS, voor de Nederlandsche Luther-„schen langen tijd „het" leerboek geweest." Deze Catechismus, „waarin geen enkel specifiek-Luthersche leering ontbreekt" (PONT) is afgedrukt in *N. Bijdr.*, II, 35—146. Hij werd in 1568 voor 't eerst uitgegeven, daarna herdrukt te Antwerpen in 1585, te Utrecht in 1608 en te Amsterdam in 1618 en 1640. In den vorm van een dialoog tusschen vader en zoon worden hier de voornaamste hoofdstukken der Christelijke leer behandeld. D. DRIJVER gaf over FRANCISCUS ALARDUS en zijn katechismus een beschouwing in de *De Wachter*, Jaarg. 1909, blz. 152—160. Van ALARDUS' andere geschriften vindt men een kort overzicht in *N. Bijdr.*, II, 19—25, 28—32; zie ook PAAUW 268.

§ 11. *Vervolg. De Duitsche predikanten te Antwerpen.* Er scheen voor de Lutherschen te Antwerpen een gunstige tijd aan te breken. Zes predikanten gingen de gemeente voor en vooral onder invloed van WILLEM VAN ORANJE, LODEWIJK VAN NASSAU en NICOLAAS DE HAMES, werden pogingen aangewend, om alle Protestanten onder de vaan van de Augsburgsche Confessie te vereenigen; voor een groot deel geschiedde dit uit politieke overweging, daar

in het Duitsche Rijk aan de belijders der Confessie vrijheid van godsdienst was toegekend. De tegenzin van Lutherschen en Gereformeerden, om elkander iets toe te geven, deden deze pogingen echter mislukken en hoewel beide partijen te Antwerpen op 27 October 1566 nog gezamenlijk een smeekschrift aan den Koning zonden, gingen zij voorgoed uiteen, toen eenige buitenlandsche Luthersche theologen, door hun Antwerpsche geloofsgenooten ontboden, daar hun invloed deden gelden.

De Antwerpsche gemeente had namelijk ten behoeve van haar organisatie zich om raad en hulp gewend tot de Mansfeldsche geestelijkheid, die in November aan CYRIACUS SPANGENBERG, MARTINUS WOLFF en JOACHIM HARTMANN voor hoogstens drie maanden verlof gaf, te Antwerpen de gevraagde hulp te verleenen. In dien tijd kwamen ook MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS als „ecclesiasticus „consiliarius", een soort superintendent, JOHAN VORSTIUS uit Holstein en HERMAN HAMELMANN uit Lemgo. Deze Duitsche predikanten, die vooral de leiding der gemeente in handen hadden, verkondigden een streng Lutheranisme, waarbij zij op de geschilpunten met de Gereformeerden grooten nadruk legden, zoodat de breuk tusschen de beide Protestantsche partijen onherstelbaar werd. Ook schenen zij den volkstoon niet te treffen, waardoor de gemeente zich niet zoo uitbreidde als die der Calvinisten. Bovendien ontstond onder de Lutherschen zelf oneenigheid. Te Antwerpen was ook een meer gematigde, Melanchthoniaansche strooming, o. a. door FRANCISCUS ALARDUS aangehangen; deze brak het brood bij de Avondmaalsviering, hetgeen de Duitsche theologen zeer aanstootelijk vonden, terwijl zij ook in de leer der erfzonde

niet eenstemmig dachten. Daar echter spoedig de zaak der Protestanten hachelijk begon te staan, kwamen de onderlinge verschillen meer op den achtergrond.

De predikanten, die in deze dagen te Antwerpen de gemeente voorgingen, waren FRANCISCUS ALARDUS, BALTHASAR HOUWAERT, een gewezen monnik van adellijk geslacht en broeder van den dichter JEHAN BAPTISTE HOUWAERT (JONCKBLOET, *Gesch. der Ned. Letterk.*, dl. II, blz. 543), DITMARUS TIMANNUS, zoon van den Amsterdammer JOHAN TIMANS (zie boven, blz. 18), CHRISTIAAN WARNERUS, JOHANNES LIGARIUS, JOHANNES SALIGER, MATTHIJS VAN STATVELT, DERRICK NOETEMAN, MATTHIAS KIEWINCKEL (*Luth.*, 79). SCHULTZ JACOBI (*Arch. K. G.*, XV, 142, 158) noemt nog ADOLF FISSCHER, PTOLEMAEUS JANSSEN, eerst rector te Norden, CHRISTOPHORUS KONING en ULSPERGER; FISSCHER is echter eerst in 1576 te Antwerpen gekomen.

Over JOHANNES LIGARIUS (1529—1596) schreef H. GARRELTS een monografie, getiteld: *Johannes Ligarius, sein Leben und seine Bedeutung für das Luthertum Ostfrieslands und der Niederlande* (Emden 1915) en naar aanleiding van dit boek gaf Dr. PONT een artikel over hem in *N. Bijdr.*, VI, 35—45. Zie ook JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* (Leipz. 1750, 51), i. v. LIGARIUS was te Nesse in Oost-Friesland geboren, eerst predikant te Norden, waar hij in 1564 afgezet werd, dan te Uphusen, is in 1566 en 1567 te Antwerpen werkzaam en wordt, na een kort verblijf te Woerden, veldprediker bij WILLEM VAN ORANJE. Vanaf 1569 arbeidt hij te Nesse, tot hij in 1577 tot hofprediker van graaf EDZARD van Oost-Friesland wordt benoemd. Acht jaar later ontslagen, bedient hij van 1585 tot 1591 de gemeente te Woerden, gaat vandaar naar Emden, waar hij de Luthersche gemeente voorgaat, tot hij ook hier in 1595 de stad wordt uitgebannen en het volgend jaar te Norden sterft. Hij is een overtuigd Flaciaan.

JOHANNES SALIGER of BEATUS (zie *Luth.*, Reg.; *Bijdr.*, III, 68—80, 89; *N. Bijdr.*, I, 135 vv; *O. N.*, 1864, 74, 75; JÖCHER, *Gelehrten-Lexicon*, i. v. *Beatus*), geboren te Lübeck, was in 1566 en 1567 te Antwerpen werkzaam, het volgend

jaar aan de Maria-kerk te Lübeck en werd daar na eenige maanden om zijn bijna Roomsche Avondmaalsleer afgezet. Vervolgens te Rostock beroepen, krijgt hij ook hier reeds in 1569 ontslag. In 1572 tot predikant te Woerden beroepen, wordt hij in 1579 wegens zijn heftigheid afgezet en in 1580 gebannen. Hij gaf verschillende geschriften in 't licht, o. a. een geschiedenis van het beleg en ontzet van Woerden in 1576.

Reeds sinds 1564 werden door WILLEM VAN ORANJE pogingen aangewend, om de Augsburgsche Confessie tot vereenigingssymbool van alle Protestanten te maken. Hierbij werd hij geholpen door zijn broeder LODEWIJK VAN NASSAU, die dit niet alleen uit staatkundige overweging deed (vgl. BLOK, *Lodewijk van Nassau*, 's-Grav. 1889, 26, 46; *Luth.*, 82), maar overtuigd-Luthersch was, en door NICOLAAS DE HAMES (zie over hem: BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Studiën en Schetsen over Nederlandsche Geschiedenis en Letteren*, Amst. 1860, I, 237—254); zelfs heeft de burgemeester van Antwerpen, de bekende ANTOON VAN STRALEN — een overtuigd Lutheraan (*N. Bijdr.*, I, 133) — met ORANJE, HOOGSTRATEN en JACOB VAN WESEMBEKE (zie over hem: BAKHUIZEN V. D. BRINK, *a. w.*, blz. 255—281) de Confessie van Augsburg te Antwerpen ingevoerd (*Luth.*, 47). Van Gereformeerde zijde was BEZA echter tegen deze vereeniging der beide Protestantsche hoofdafdeelingen gekant, de Synode der Gereformeerden, te Antwerpen in Juli 1566 gehouden, verklaarde zich ook ertegen en stelde een eigen belijdenis op, terwijl het optreden der Duitsche theologen met hun gnesio-Lutheranisme elke overeenstemming onmogelijk maakte (Zie hierover: REITSMA, *Gesch. H. K.*, 301 vv.). Onjuist is dan ook de meening, door DE BEAUFORT in zijn anonym *Leven van Willem I*, I, 558, uitgesproken, en door J. P. SCHOLTE (*Arch. N. K. G.*, N. S., IV, 35) gedeeld, dat LODEWIJK VAN NASSAU de Duitsche theologen deed komen, om door hen een vereeniging van Gereformeerden en Lutherschen te bewerken; zij meenden juist, dat zij de Gereformeerden van hun dwaling moeten overtuigen (*N. Bijdr.*, I, 125, 126). Eerder zou men DE BEAUFORT's bewering kunnen aannemen, dat de landvoogdes MARGARETHA en de magis-

traat van Antwerpen de tweedracht aanstookten, door de Lutherschen boven de Gereformeerden te begunstigen en de eerstgenoemden aldus te doen hopen, dat zij in Antwerpen, als een markgraafschap van het Duitsche rijk, vrijheid van godsdienstoefening zouden verkrijgen (Vgl. *Antw. Chron.*, 130).

Van SPANGENBERG gaf J. G. LEUCKFELD een levensbeschrijving (Quedlinburg, 1712, 1720); in *O. N.*, 1864, 2, 3, zijn eenige mededeelingen omtrent hem te vinden, terwijl blz. 4—38 zijn voorredenen bevatten vóór de Hoogduitsche vertaling der Confessie en der Kerkordening van de Antwerpsche gemeente. SPANGENBERG's talrijke geschriften zijn opgesomd bij JÖCHER, *Gelehrten-Lex.*, i. v. Over WOLFF en HARTMANN staat een en ander in *N. Bijdr.*, I, 125, 126, evenals over HAMELMANN, van wien J. G. LEUCKFELD ook een levensbeschrijving (1720) gaf (JÖCHER, *a. w.*, i. v.). JOHANNES VORSTIUS was in 1529 te Antwerpen geboren, werd in 1551 Luthersch predikant te Norden en na vanhier in 1554 door de Gereformeerden verdreven te zijn, eerst predikant te Hadersleben, vervolgens (1560) te Itzehoe. Na zijn verblijf te Antwerpen in 1566 en 1567, keerde hij hier terug en stierf in 1599 (JÖCHER, *a. w.*, i. v.).

Het leven van MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS (1520—1575) is beschreven door J. B. RITTER (Frankf. a. M., 1725) en W. PREGER (Erlangen, 1859—61). Zie ook: TER HAAR, *Historiographie der Kerkgeschiedenis*, blz. 122—132, JÖCHER, *Gelehrten-Lex.*, i. v. en *Amst.*, 7 (wat hier over zijn preeken te Antwerpen in 1565 gezegd wordt, is onjuist; dat heeft betrekking op MATTHIJS VAN STATVELT in 1566). FLACIUS was hoogleeraar te Wittenberg, later te Jena, schreef een *Catalogus testium veritatis* (1576) en, met hulp van andere geleerden, de *Magdeburger Centurien* (1559—1574), een kerkgeschiedenis tot 1300, de eerste van Protestantsche zijde, die op bronnenonderzoek berustte, waardoor hij den eernaam van „Vader der Protestantsche kerkgeschiedenis" ontving (TER HAAR). Tegenover MELANCHTHON en de Philippisten trad hij op als leider der gnesio-Lutheranen, die naar hem Flacianen genoemd worden en zijn meening deelen, dat de erfzonde iets zelfstandigs in den mensch is, dat tot zijn wezen behoort.

De Melanchthoniaansche strooming, die deze Duitsche gnesio-Lutheranen te Antwerpen vonden en waarvan FRANCISCUS ALARDUS een aanhanger was, moet niet zonder beteekenis zijn geweest; anders zou er geen strijd zijn ontstaan over de broodbreking bij het Avondmaal en over de erfzonde (*Luth.*, 84 en *N. Bijdr.*, I, 127 vv.). Bovendien is het „Bonnsche Gezangboek" in het Nederlandsch vertaald, een tijdlang in de Luthersche gemeente te Antwerpen gebruikt, dat volstrekt geen Luthersch gezangboek in engeren zin is, maar „volkomen past in de Rijnstreken met hare onbelijnde re-„formatorische strooming" (*Luth.*, 273). Ook werd het door PONT genoemde „Antwerpsche Gezangboek", dat door een onbekende in 't begin van 1567 te Frankfort is uitgegeven (LEHNEMANN, *Hist. Nachr.*, S. 60, 61) „op aandrang van vele Lutherschen te „Antwerpen" bewerkt en dit is een ietwat verbeterde uitgave van het Bonnsche; eenige veranderingen, daarin aangebracht, hebben niet ten doel, het Bonnsche „meer Luthersch te maken" (*Luth.*, 275). Dat de vertalingen der Variata van 1566 en 1567, zonder plaatsnaam uitgegeven, te Antwerpen zouden kunnen verschenen zijn, is daarom geenszins (zooals PONT, *Luth.*, 102, beweert) onwaarschijnlijk te achten. Zie over dezen tijd ook: PAAUW, 253—259.

§ 12. *Vervolg. Haar Confessie en Agenda.* Tijdens het verblijf der Duitsche theologen verscheen in December 1566 de *Confessie oft Bekentenisse der Dienaren Jesu Christi in de Kercke binnen Antwerpen, die welcke der Confessie van Ausborch toeghedaen is*, onderteekend door de eerste zes der op blz. 40 genoemde Antwerpsche predikanten, en voorzien van een verklaring der Duitsche godgeleerden, dat zij met de Luthersche belijdenisschriften en de leer van LUTHER overeenkomt. De voornaamste opsteller der Confessie schijnt FLACIUS geweest te zijn, hoewel zijn beschouwing over de erfzonde niet wordt gehuldigd; invloed van anderen schijnt hem dus in dit opzicht tot eenige toegeeflijkheid bewogen te hebben. Vooral op

het verschil met de Gereformeerden in de Avondmaalsleer, het leerstuk der Ubiquiteit, de verhouding tot de overheid en de privaat-biecht met absolutie, wordt de nadruk gelegd.

Behalve een *Agenda, Christliche Kirchenordnung der Gemeine Gottes, so in Antorff der waren reinen unverfelschten Augsb. Confession zugethan* (Schmalkalden 1567), door SPANGENBERG bewerkt en in Antwerpen opgesteld, maar alleen in deze Duitsche vertaling bewaard, verschenen nog verschillende geschriften, waaruit is af te leiden, dat te Antwerpen de gnesio-Lutheraansche richting overwegend was.

Dat de *Confessie* nog in 1566 en niet in 1567 verscheen, zooals op den titel staat aangegeven, is reeds door SEPP (*Geschiedk. Nasporingen*, III, 110) en later door PONT (*N. Bijdr.*, I, 123) aangetoond. Over haar vertalingen zie *O. N.*, 1863, 36, 37. Een inhoudsopgave is ook aldaar op blz. 79 te vinden, waaraan op de volgende bladzijden beschouwingen over de verschillende leerstukken zijn toegevoegd. PONT bespreekt de *Confessie* in *Luth.*, 104—115. SPANGENBERG deelt mee, dat FLACIUS „haar ook meerendeels, nevens de verordende Predi„kanten, heeft helpen maken en opstellen" (*O. N.*, 1864, 25). De scherpe wijze, waarop de Luthersche leerstellingen tegenover de Gereformeerde in de *Confessie* op den voorgrond geplaatst waren, deed de Fransch-Gereformeerde predikant te Antwerpen, CORRANUS (zie over hem: SEPP, *Geschiedk. Nasp.*, I, 93—191 en *Polemische en Irenische Theologie*, 1—75) een verzoenenden brief zenden „aen den herders der Duytscher Gemeynten „binnen Antwerpen, die hun noemen van de Confessie van Aus„borch: hun vermanende tot eendrachticheyt ende vrientschap „te houden metten anderen Dienaren des Evangeliums" (SEPP, *Geschiedk. Nasp.*, III, 111 vv.; BRANDT, *Ref.*, I, 430 vv.; *Luth.*, 85). Ook van Roomsche zijde werd tegen de *Confessie* geschreven, o. a. door LINDANUS, JODOCUS RAVESTEYN, TILE-

TANUS e. a., wat tot verderen pennenstrijd aanleiding gaf (zie *O. N.*, 1863, 85—94). Bij PONT, *Luth.*, 96—104, is een opsomming der Luthersche geschriften te vinden, die in dezen tijd te Antwerpen verschenen of ten behoeve der Antwerpsche Lutherschen elders uitgegeven zijn.

Over den eenvoudigen eeredienst, biecht, Avondmaalsviering en Doop — zonder exorcisme — *ald.*, blz. 115—128. Vgl. ook *O. N.*, 1863, 107—110 en over Confessie en Agenda nog: LEHNEMANN, *a. w.*, S. 58—60.

§ 13. *Vervolg. Haar ondergang.* Slechts korten tijd heeft de Antwerpsche gemeente op deze wijze bestaan. Reeds in October 1566 vaardigde MARGARETHA VAN PARMA een plakkaat uit, waarbij aan buitenlandsche predikanten het preeken verboden werd, dat echter eerst in Januari 1567 te Antwerpen werd afgekondigd. Tevergeefs protesteerden de Lutherschen hiertegen, want op 26 Januari 1567 beval de Landvoogdes, wier positie inmiddels sterker was geworden, dat alle predikaties en de vrije godsdienstoefening der Protestanten een einde zouden hebben. Voorloopig werd dit bevel in Antwerpen nog niet opgevolgd en toen in Maart Calvinistische troepen onder JAN VAN TOULOUSE in de buurt der stad kwamen, poogden de Antwerpsche Gereformeerden zich zelfs van de stad meester te maken. Overeenkomstig hun opvatting wilden de Lutherschen echter niet aan dit verzet tegen de overheid meedoen en hielpen ORANJE en het Roomsche stadsbestuur, het oproer te bedwingen, terwijl TOULOUSE buiten Antwerpen bij Austruweel door de troepen van de Landvoogdes totaal verslagen werd. Deze handelwijze der Lutherschen, die als verraad aan de zaak van het Protestantisme werd aangemerkt, hebben de Calvinisten hun langen tijd nagehouden en heeft hun in allerlei opzichten

later veel kwaad gedaan, daar men hen in 't vervolg wantrouwde.

Enkele weken bleven de Lutherschen nog ongemoeid, maar op 2 April had de afkondiging plaats van een plakkaat, waarbij alle privilegies werden geschorst en alle predikanten en ketters, die te Antwerpen bleven, met vervolging bedreigd werden. Na een aanmaning vanwege den magistraat, zijn de predikanten daarop den 10en en 11en April 1567 met vele gemeenteleden vertrokken, nadat anderen hun reeds vroeger waren voorgegaan. De kerken werden gesloten, de gemeente was verstrooid.

Over den toestand van Antwerpen in dezen tijd, zie men ook het artikel van SCHULTZ JACOBI in *Arch. K. G.*, XV, 115—175. Het wantrouwen der Gereformeerden tegen de Lutherschen, sinds deze de Roomsche overheid te Antwerpen hadden bijgestaan, blijkt nog uit de beschuldiging van PLANCIUS te Amsterdam in 1585, dat de Lutherschen met de Roomschen heulen, terwijl zij in 1604 te Rotterdam nog verdacht worden, met Roomschen en Spanjaarden samen te spannen, om de Gereformeerden te verdrijven (*Luth.*, 89). Ook in het *Geusen-liedeken* op het vertrek van den Prins van Oranje komt die haat tot uiting. Onder hen, die van hem afscheid nemen, zijn ook de Lutherschen, waarvan het gedicht zegt:

Vele rijcke personen
Der Confessie van Antwerpen fijn
Quamen haer oock vertoonen
Voor den Prince, verstaet wel mijn,
Hij sprack: „Ghij weyfelaars vol fenijn,
Vertrekt van mij op dit termijn."
Van schaemten sach men se bleusen
Want sy creghen al langhe neusen.

(v. LUMMEL, *Geuzen Liedboek*, blz. 31).

Dit couplet geeft zeker meer de stemming der Calvinisten weder dan die van ORANJE, daar hij juist door hulp der Lutherschen het oproer te Antwerpen had kunnen bedwingen.

§ 14. *Andere Luthersche gemeenten in Zuid-Nederland.* Behalve te Antwerpen zijn in 1566 en 1567 slechts op enkele plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden Luthersche gemeenten te vinden. Misschien waren er te Gent en te Brussel, zeker te Mechelen en te Honscote, welke laatste plaats vooral als Luthersch schijnt bekend geweest te zijn. Maastricht is wel onder Lutherschen invloed gekomen, maar omtrent het bestaan eener gemeente is geen bericht te vinden.

Uit hetgeen door SCHULTZ JACOBI (*O. N.*, 1865, 3) en PONT (*Luth.*, 253 en *N. Bijdr.*, VI, 42, noot 1) omtrent Gent wordt medegedeeld, kan men moeilijk het bestaan eener gemeente afleiden, al zijn waarschijnlijk in die groote stad Lutherschen geweest. STRADA (*De Thien eerste boecken der Nederlandsche Oorloge*, vert. door v. AELST, Amst. 1666, blz. 401) zegt, dat in 1567 „binnen Gent... in een ure tijts, de Luthersche Kercke, seer „groot zijnde, heel geslecht is." Wel is STRADA op de hoogte van de verschillende Protestantsche afdeelingen, want hij schrijft den Beeldenstorm toe aan „Calvinische" Protestanten uit Frankrijk en noemt meest de Hervormingsgezinden in 't algemeen: „ket- „ters", maar toch geloof ik niet, dat wij hier met een Luthersche kerk te doen hebben. Er bestond te Gent een groote Gereformeerde gemeente en in *Verslag van 't Magistraet van Gent nopens de godsdienstige beroerten aldaer 1566—67* (*Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen*, 2e Serie, no. 11) wordt over Lutherschen geen woord gerept, maar wel, dat de soldaten *de* Gheusen-kercke hebben „int sticken ghesmeten" (blz. 78).

Omtrent Brussel heerscht eveneens onzekerheid; berichten zijn niet tot ons gekomen. Alleen vermeldt JONCKBLOET (*Gesch. Ned. Letterk.*, II, 543), dat BALTHASAR HOUWAERT, de Luthersche predikant van Antwerpen, te Brussel een Luthersche ge-

meente heeft gesticht. In de bron, die hij hiervoor aan den voet der bladzijde opgeeft, staat hiervan niets; het kan echter ook slaan op de Brusselsche gemeente, die in 1576 ontstond.

In Mechelen is het een ander geval. Na den Beeldenstorm aldaar (22 Augustus 1566) ontvangen de burgers der stad vrijheid van godsdienstoefening, op voorwaarde, dat de Gereformeerden en Lutherschen niet binnen de stadsvrijheid zullen vergaderen. Hier worden dus de Lutherschen afzonderlijk genoemd en de Antwerpsche predikanten komen over, om hun godsdienstoefeningen te leiden. Reeds op 2 Februari 1567 werd de openbare prediking verboden, terwijl van de gemeente verder niets bekend is (JANSSEN, *Kerkh. in Vl.*, I, 295; *Luth.*, 241).

Hondscote is echter naast Antwerpen de meest bekende Lutherse gemeente in de Zuidelijke Nederlanden geweest. Reeds in zijn sermoen van 21 Juli 1566 zegt BROER CORNELIS van Brugge: „Ba, en daer buyten Antwerpen opt Kiel, ende daer te „Breda in Brabandt, ende hier in Vlaenderen te Honscoten be„ghinnen de Lutherianen oft Martinisten oft Confessionisten nu „oock openbaerlick te preken" (*Sermonen*, uitg. 1596, fol. 47*r*) en in zijn sermoen van 14 December 1566 heet het: „Diergelijcken „riepen die Martinisten: ba, coemt ende hoort buyten Antwerpen „opt Kyel, of te Honscoten prediken, daer is CHRISTUS te recht „te vinden" (*a. w.*, fol. 183*r*). Het was dus dezen tijdgenoot welbekend, dat te Hondscote vele Lutherschen woonden. In dit verband is het de vraag, of WILLEM HOSE van Brugge, die in 1565 zijn kind door een predikant uit Hondscote had laten doopen en daarom voor een „Lutheraen" gehouden werd (BRANDT, *Ref.*, I, 282, 283), niet inderdaad een volgeling van LUTHER geweest is en of die naam, gelijk HOOG, *De Martelaars der Herv. in Ned.*, blz. 131, meent, hier wel aanduidt: een Protestant, die geen Anabaptist is. In 1566 en 1567 hebben ook Antwerpsche predikanten den dienst te Hondscote waargenomen.

Maastricht heeft zeker Lutherschen invloed ondergaan, toen het in April 1567 bezet werd door den graaf van EBERSTEIN, een Lutheraan in dienst van de Landvoogdes; zelfs tegen haar zin laat hij door Luthersche veldpredikers godsdienstoefeningen houden,

waaraan de Maastrichtsche Protestanten deelnamen. Dat hier een Luthersche gemeente zou ontstaan zijn, blijkt echter niet (*Luth.*, 251).

§ 15. *Luthersche gemeenten en kringen in Noord-Nederland. Woerden.* Zijn de Zuid-Nederlandsche Luthersche gemeenten, met name te Antwerpen, in hoofdzaak gnesio-Lutheraansch, in Noord-Nederland is dat meestal niet het geval. Daar heerscht in de gemeenten vooral het Melanchthonianisme, dat tot het meer Gereformeerde leertype neigt. Daardoor is het verklaarbaar, dat vele leden, ook predikanten, later, als het Calvinisme den hoofdtoon aangeeft, zich bij de Gereformeerden aansluiten, hoewel deze predikanten dan meestal tot de gematigden behooren, die voorloopers van de latere Remonstranten genoemd kunnen worden. Maar in 1566 en 1567 hebben de gemeenten met haar voorgangers zich toch „toegedaan de Augsburg-„sche Confessie" verklaard, om welke reden dan ook, zelfs in sommige steden zich tegenover de Gereformeerden gesteld, zoodat haar een plaats in de Luthersche kerkgeschiedenis der Nederlanden moet worden ingeruimd, hoe kortstondig haar bestaan ook moge geweest zijn.

Woerden verkeerde echter in een bijzonder geval. Al was sinds 1564 hier „conform Gods woord gepredikt" en al „waren de Sacramenten er volgens de Augsburgsche Con-„fessie bediend", toch was men voor 't uiterlijk nog Roomsch gebleven. Doch in 1566 dienden eenige burgers bij de overheid een request in, om de Augsburgsche Confessie officiëel in te voeren en toen de regeering weigerde, maakte men zich van de groote kerk meester, droeg de beelden daaruit weg, maar liet het altaar staan. De pandheer, Erik van Brunswijk, wilde echter den Roomschen

godsdienst gehandhaafd zien, liet, toen dit geweigerd werd, de stad beschieten en nadat de zaak voor het Hof in den Haag gebracht was, stelde dit ERIK in 't gelijk (October 1566). De gemeente bleef echter in 't geheim bestaan, in 1567 komen velen uit Antwerpen hierheen en LIGARIUS gaat haar van dat jaar tot September 1568 voor.

Dr. PONT bespreekt de vraag, of het laten staan van het altaar al of niet Luthersch is (*Luth.*, 183, 184; *Eigen kar. Luth.*, 9); volgens hem zou hieruit ook kunnen afgeleid worden, dat de burgerij „verwantschap heeft met de Rijnsche reformatie", m. a. w. Melanchthoniaansch-gezind is. Dit zal, in verband met de aanvrage, om de Augsburgsche Confessie in te voeren, wel de juiste opvatting zijn. Meer gnesio-Lutheraansch is Woerden misschien geworden door de gevluchte Antwerpenaars, die zich daar kwamen vestigen, zoodat de Flaciaan LIGARIUS er gewaardeerd wordt (*N. Bijdr.*, VI, 40). Zie over Woerden nog: *Bijdr.*, III, 58—61, waar de brief van ERIK VAN BRUNSWIJK staat afgedrukt, waarin hij bij de stadsregeering op herstel van den Roomschen eeredienst aandringt. Dat men, zooals daar (blz. 60) staat, na het bevel van het Hof toch den Roomschen godsdienst niet herstelde en VAN DE LAER in de kerk bleef preeken, zal wel niet juist zijn, blijkens de woorden van den Woerdenschen oud-burgemeester, bij PONT aangehaald (*Luth.*, 186): „Wij hebben in 't openbaer daervan (d.i. „van de Confessie) moeten desisteeren".

§ 16. *Vervolg. Kuilenburg.* Reeds in April 1566 eischten de Hervormingsgezinden een kerk op ter uitoefening van hun godsdienst, wat hun eerst op 1 September door FLORIS VAN PALLANDT, graaf van Kuilenburg, officiëel wordt toegestaan, nadat een maand te voren aan hun leeraar GERARDUS VAN KUILENBURG vergunning was gegeven, in de Gasthuiskerk op te treden. De uitoefening van den Protestantschen godsdienst moet geschieden „conform den woorde Gods, en de Reformatie begrepen

„in de Confessie van Augsburg". Op eind September heeft hier een beeldenstorm plaats, misschien door VAN PALLANDT begunstigd, hoewel hij bij verschillende ordonnanties alle beleediging van andersdenkenden wegens godsdienstig inzicht verbiedt. In 1567 week VAN PALLANDT bij de komst van ALVA naar Duitschland uit en toen zijn goederen verbeurd verklaard waren en Kuilenburg door 's Konings troepen in 1568 was bezet, is de gemeente verstrooid.

Daar in deze gemeente naar de Augsburgsche Confessie gepredikt wordt, behoort zij in de Geschiedenis der Luthersche kerk genoemd te worden. Of zij feitelijk Luthersch was, is een vraag, die door SCHULTZ JACOBI bevestigend, door PONT ontkennend beantwoord wordt.

FLORIS VAN PALLANDT (over wien SCHOTEL een monografie schreef) was Katholiek opgevoed en is dien godsdienst trouw gebleven tot 1564. In dat jaar onderteekent hij de Nederlandsche Geloofsbelijdenis der Gereformeerden en huwt met ELISABETH VAN MANDERSCHEID, die gematigd Luthersch was en in haar opvatting „geenszins gelijk aan het Saksische Lutherdom, dat in de „meeste Luthersche kerken [in Duitschland] werd gevonden". Nu is het niet uit te maken, of VAN PALLANDT te Kuilenburg de Augsburgsche Confessie invoerde alleen om politieke redenen of dat hij een gematigd Lutherdom voorstond. Hij onderteekent wel de Nederlandsche Geloofsbelijdenis in 1564, dadelijk na zijn breuk met het Katholicisme, maar of dit zoo beslist voor zijn speciaal Gereformeerde richting pleit, blijft zeer de vraag. Evengoed kan hij het beschouwd hebben als openbare daad, ten blijke dat hij met het Katholicisme brak en door of blijkens zijn huwelijk meer Luthersch gezind geweest of geworden zijn. Bovendien, al zegt BOR van hem, dat hij altijd Gereformeerd is geweest, daartegenover noemt H. CUYK hem eerst Luthersch en daarna Gereformeerd, terwijl het zéér opvallend is, dat hij op 16 Januari 1568 aan den gnesio-Lutheraan LIGARIUS te Woerden over de dààr wonende Luther-

schen schrijft als „die unsern zu dem Woerder" (*N. Bijdr.*, VI, 40).

Wat de keuze van GERARDUS VAN KUILENBURG als voorganger der gemeente betreft, deze, misschien uit het adellijk geslacht van Kuilenburg gesproten, of althans in de stad bekend of geboren, kwam hierdoor reeds voor die keuze in aanmerking en was zelf ook niet beslist Gereformeerd, daar hij anders niet deze gemeente volgens de Augsburgsche Confessie had willen dienen. Beslist-Luthersch was GERARDUS evenmin: dan had de beeldenstorm in Kuilenburg niet plaats gehad, noch zou hij zelf later tot de Gereformeerden toegetreden zijn. In 1568 onderteekent hij de Wezelsche artikelen en sterft in 1579 als Gereformeerd predikant te Zierikzee. Het is weder één van die predikers, zooals ook JAN ARENDSZ en PETER GABRIËL, die bereid zijn, de Protestantsche zaak te dienen, zonder nader naar dogmatische overtuiging te vragen.

Volgens Dr. PONT klinkt de omschrijving, dat de uitoefening der religie wordt toegestaan „conform den woorde Gods en de „Reformatie begrepen in de Confessie van Augsburg" nogal Gereformeerd: de Lutherschen noemden zich veel meer: „toegedaan de „Augsburgsche Confessie", dan dat zij spreken van een religie „con- „form den woorde Gods". Dit is echter niet geheel juist. De echt-Luthersche oud-burgemeester van Woerden gebruikt haast dezelfde gewraakte woorden (*Luth.*, 183) en in het request van Bodegraven aan de Staten van Holland uit 1612, heet het ook, dat binnen dat dorp na 1572 is „geleert Godes Woort in conformite van de „voorsz. [Augsb.] confessie" (*Archief Amst. gem.*, sub Bodegraven).

Moge ook de gemeente Kuilenburg in 1566 en 1567 gematigd Luthersch geweest zijn, na de vervolging in 1567 en 1568 is zij te niet gegaan, want de predikanten, die in 1572 en volgende jaren hier arbeiden, behooren tot de Gereformeerden en op de Lutherse synoden van 1605 en 1614 zijn geen afgevaardigden uit Kuilenburg tegenwoordig. Zie verder over deze gemeente: *Luth.*, 156—165; *Bijdr.*, II, 116—124; *O. N.*, 1863, 51, 52; VAN VEEN, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu* (*Werken der Vereen. Gelre*, no. 11, Arnhem 1914), blz. 268; PAAUW, 297—300.

§ 17. *Vervolg. Leiden.* Hier vinden wij het voorbeeld van een gemeente, die misschien alleen om politieke redenen zich onder de Confessie van Augsburg schaarde. Nadat op 't einde van Augustus 1566 de beeldenstorm had plaats gevonden, namen de Protestanten in September de Minrebroederskerk in bezit en hielden daar godsdienstoefening naar Gereformeerden ritus. In Januari 1567 kwam WILLEM VAN ORANJE in Leiden, om de godsdienstzaken te regelen en bracht een verdrag tot stand, waarbij „d'oprechte Confessie van Ausburch, sulcx die bij PHILIPS „MELANTHON is geprofiteert ofte ghedeclareert in epistola „ad Comitem Palatinum" werd aangenomen. Ook deze gemeente heeft zeer kort bestaan: den 20en April 1567 werd de laatste godsdienstoefening gehouden en de kerk is daarna afgebroken.

Het verdrag tusschen ORANJE en de Protestanten is in zijn geheel te vinden bij BOR, *Hist. der Ned. Oorlogen,* dl. I, fol. 76*r*. Opgemerkt moet worden, dat de Protestanten hier in 't algemeen „deselve van de Ghereformeerde Religie" worden genoemd en dat aan dezen in art. 1 wordt opgelegd, een „verklaringe van heure „gepretendeerde Religie ende leeringhe die sijluijden profijteeren" te geven, en dan de keus: „'t zij dan dat sijluijden volghen de Con„fessie van Ausburch, ofte de Religie van Calvinus, ofte andere „die altans getolereert werden". Daarop wordt „bij monde van „eenen JORIAEN", de Augsburgsche Confessie gekozen. Deze JORIAEN is JURRIAAN YPESZ, die evenals GERARDUS VAN KUILENBURG, later Gereformeerd predikant werd, maar blijkbaar geen Calvinist was, daar hij thans zich onder de Augsburgsche Confessie wil voegen.

Uit verschillende gegevens blijkt wel, dat de gemeente te Leiden allerminst confessioneel-Luthersch is geweest, maar evenmin Calvinistisch, want dan had zij bij het verdrag niet de Augsburgsche Confessie gekozen. Doch of zij deze keuze deed uit politieke over-

wegingen — de band met het Duitsche rijk was in Holland wel zéér los! — of omdat zij werkelijk Melanchthoniaansch gezind was, valt niet uit te maken. De geschiedschrijver over Leiden in dit tijdvak, Dr. L. KNAPPERT, noemt de Lutherschen ten onzent „overwegend Melanchthoniaansch". Over de uitdrukking: „sulcx „die bij PHILIPS MELANTHON enz.", zie *Luth.*, 235, noot 2. Vgl. verder aldaar, blz. 235, 236; *Bijdr.*, V, 2 en 3; KNAPPERT, *Opkomst v. h. Prot. in eene N. Ned. stad*, 225—252.

§ 18. *Vervolg. Zwolle.* Ook te Zwolle heeft het vooropstellen van de Confessie van Augsburg een politieken bijsmaak. In de onrustige dagen na den beeldenstorm wordt vrije godsdienstoefening gevraagd naar de Augsburgsche Confessie en wel, zooals de edelen op de Statenvergadering in October verklaren, „om grooter onheil af „te wenden". Wanneer zij geweigerd wordt, nemen de Protestanten met geweld een kerk in bezit, maar breken de beelden niet en laten de altaren staan, waaruit invloed van de Duitsche reformatie is af te leiden. Slechts korten tijd blijft deze toestand bestaan: uit vrees voor de bedreigingen van den stadhouder AREMBERG wordt de godsdienstoefening op het eind van 1566 weer gestaakt.

Calvinistisch blijkt de Hervorming hier niet te zijn. PONT spreekt zelfs van overwegend Duitschen invloed, maar wil toch bij deze gemeente Gereformeerde gevoelens vinden, o.a. op dezen grond: AREMBERG deelt aan MARGARETHA VAN PARMA mede, dat de Zwollenaars op Zondag 15 September in grooter aantal de hagepreek van een Calvinist hebben bijgewoond dan die van den gematigden JAN ARENTSZ op Dinsdag d.a.v. (*Arch. N. K. G.*, N. S., I, 215, 216). Dit is echter wel een zeer zwak bewijs voor den geest van het Protestantisme aldaar; allerlei andere omstandigdigheden, o.a. de komst van AREMBERG zelf op Maandag 16 September in Zwolle, kunnen daartoe medegewerkt hebben (vgl. *Luth.*, 227, 228) en bovendien moeten Protestanten onder

Duitschen invloed met Gereformeerde neigingen — gelijk Dr. PONT de Zwollenaars omschrijft — zich juist tot een man als ARENTSZ voelen aangetrokken en zeker niet tot een Calvinist!

§ 19. *Vervolg. Deventer.* Te Deventer heeft de gemeente in 1566 en 1567 meer beslist een Luthersch karakter gehad, al hing men ook hier het gnesio-Lutheranisme niet aan. Den 12en September 1566 staat de eerst weifelende magistraat aan de Protestanten een kerk toe, om daar Gods Woord en de sacramenten overeenkomstig de Augsburgsche Confessie te leeren en uit te deelen. De vroegere pastoor JOHAN OOSTENDORP, alsmede CASPAR COOLHAES en MELCHIOR PELGRIMS of PELEGRINUS waren de drie predikanten, die de gemeente voorgingen. Ook hier zouden de gebeurtenissen van Maart en April 1567 aan de vrije godsdienstoefening een einde maken: op 6 Mei worden bij publicatie de Protestantsche samenkomsten verboden, nadat de magistraat nog, tegen den wil der Landvoogdes en van den Stadhouder, zooveel mogelijk gepoogd had, dit tegen te houden. De predikanten vertrokken spoedig daarop, terwijl OOSTENDORP een lofwaardig getuigschrift van den magistraat ontving.

Over de Deventer reformatie in dezen tijd is een zeer belangrijk artikel van Dr. J. DE HULLU te vinden in *Arch. N. K. G.*, N. S., II, 36—77 en 321—358. Deze schrijver merkt terecht op, dat de reformatie hier een Luthersch karakter draagt, wat door Dr. PONT (*Luth.*, 175) ontkend wordt, omdat deze onder „Luthersch" alleen gnesio-Lutheranisme verstaat. De godsdienstoefening naar de Augsburgsche Confessie is hier blijkbaar door de bevolking gewild: de „gezworen gemeente", die haar krachtig steunde en van de zienswijze der Protestanten volkomen op de hoogte was, beschouwt de aanvrage tot vrije godsdienstoefening als een verzoek, om juist die Confessie in te voeren (DE HULLU,

t. a. p., blz. 54); daarbij merkt DE HULLU op, dat men den Hervormingsgezinden zeker niet „iets zou hebben durven opdringen „in strijd met hetgeen zij zelf wenschten op een tijdstip als dit, „toen het er vóór alles op aankwam den opstekenden storm van „geweld en oproer door toegefelijkheid te bezweren" (ald., blz. 54, 55; vgl. AREMBERG's schrijven aan MARGARETHA VAN PARMA, aangehaald op blz. 62). Bovendien zet de magistraat in een verantwoording tegenover den Bloedraad in 1569 uiteen, dat hij, juist dewijl Deventer aan de Duitsche grenzen ligt en zoowel burgers als vreemde ingezetenen met dat land handel drijven, de reformatie volgens de Augsburgsche Confessie heeft toegestaan, „tho „meer dat vurss. middel kiesende want sie verstaen dat die van „der lehr der vurss. confessie beledenstorminge ende plunderinge „niet gedoegen" (DE HULLU, t. a. p., 352, 353). In de kerk bleef het altaar staan (*Luth.*, 184). Verder is het zeer teekenend, dat in het Gereformeerde Harderwijk door een koopman KAREL CREMER de prediker JOHAN (OOSTENDORP) uit Deventer wordt gehaald, die echter, als zijnde van de Augsburgsche confessie, bij den raad niet in trek is. OOSTENDORP vertoeft eerst eenigen tijd bij KAREL CREMER, maar neemt daarna niet zijn intrek bij den Gereformeerden kastelein HENDRIK HAZE, maar bij den Roomschen HENDRIK VAN ZEVENAAR (H. RIS LAMBERS, *Kerkherv. op de Veluwe*, blz. 163, CCLXXXII). Dat verkiezen van een Roomsche boven een Gereformeerde is, volgens Dr. PONT, zelfs iets gnesio-Lutheraansch. Eindelijk trekt het de aandacht, dat FRANCISCUS DUSSELDORPIUS in zijn *Annales* (uitgeg. door FRUIN, 's-Grav. 1894) onder de plaatsen, waar de pastoors „pro catholica „religione Lutheranismum docerent", o. a. Deventer noemt (blz. 38). JOHAN OOSTENDORP is waarschijnlijk dezelfde, in wiens naam DATHENUS de acta der synode van Wezel onderteekende; hij werd achtereenvolgens predikant te Norden, Rysum en Emden, waar hij in 1575 overleed. Hij is niet dezelfde als de Deventer kanunnik van gelijken naam, in 1520 door GELDENHAUER bezocht (Zie REITSMA, *Gesch. H. K.*, 170; *Arch. N. K. G.*, N. S., II, 57 en DE HULLU, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijsel. I. Deventer*, 48, 49).

MELCHIOR PELEGRINUS was eerst schoolmeester, later kapelaan te Kampen (1542), studeerde te Wittenberg en is in 1556 predikant geweest bij het Hanze-kantoor te Bergen in Noorwegen. Hij moet dus zeker tot de Lutherschen gerekend worden.

CASPAR COOLHAES (over wien H. C. ROGGE eerst een artikel schreef in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, I, 203—215, en later een monografie, getiteld: *Caspar Janszoon Coolhaes*, 2 dln., Amst. 1856, 1858) geboren te Keulen in 1536, werd in 1567 predikant bij de Luthersche gemeente te Essen, zoodat hij ook nog na zijn vertrek uit Deventer als Luthersch bekend stond. Wegens zijn overhelling tot Gereformeerde gevoelens ontzette de theologische faculteit van Leipzig hem in 1570 uit zijn ambt. Daarna arbeidde hij te Mannheim, vervolgens als Gereformeerd predikant te Gorinchem en te Leiden, waar hij in 1575 de nieuwe academie met een plechtige redevoering inwijdde. In 1582 werd hij wegens onrechtzinnigheid afgezet en overleed in 1615. Als onrechtzinnigheid werd hem o. a. verweten, dat hij het Avondmaal wilde houden met hen, „die van de maniere der tegenwoor-„digheid van CHRISTUS' lichaam in het Avondmaal gevoelden met „de Lutherschen" (GLASIUS, *Godg. Ned.*, II, 297). Een excerpt van het getuigschrift, dat OOSTENDORP meekreeg, is te vinden in *Arch. N. K. G.*, N. S., II, 341, 342.

§ 20. *Vervolg. Breda.* Uit het weinige, dat omtrent de Hervorming te Breda in 1566 en 1567 meegedeeld wordt, schijnt toch te moeten worden afgeleid, dat door de overheid reeds in Juli 1566 officiëel aan de Lutherschen vrijheid van godsdienstoefening is toegestaan, terwijl een predikant, BORCKMY, hier dienst doet. Na den Beeldenstorm wordt ook de Gereformeerde prediking toegelaten en LODEWIJK VAN NASSAU poogt een vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden tot stand te brengen. Dit mislukte echter: eerst schreef een Lutheraan een pamflet tegen den Beeldenstorm, wat door een tegenschrift van MARNIX werd beantwoord, en later ontstond er oneenig-

heid naar aanleiding van BORCKMY's prediking, waarin hij beweerde, dat een predikant niet alleen door de gemeente geroepen, maar ook door de overheid gezonden moet zijn. Na den slag bij Austruweel wordt de Protestantsche prediking verboden en gaat de gemeente te niet.

Zie over deze gemeente: *Luth.*, 186—191; *O. N.*, 1866, 1—8; *Arch. N. K. G.*, N. S., VIII, 303, 304; BAKHUIZEN V. D. BRINK, *Het huwelijk van Willem van Oranje en Anna van Saksen* (Amst. 1853), blz. 128vv.

Het is moeilijk, een juist denkbeeld te verkrijgen van hetgeen te Breda geschied is. In het reeds boven (blz. 48) aangehaald sermoen van BROER CORNELIS, dd. 21 Juli 1566, zegt deze: „daer „te Breda in Brabandt. . . beghinnen de Lutheriaenen oft Marti„nisten oft Confessionisten nu oick openbaerlick te preken." Breda is dus toen blijkbaar al om zijn Luthersche prediking bekend. Was dit officiëel toegestaan? Men zou het wel zeggen, omdat hun predikant BORCKMY juist met de Gereformeerden twist krijgt over zijn bewering, „dat het allen valsche leeraars zijn, die preken vóór „dat ze door de Overheid zijn geroepen" (zie over dezen twist: *O. N.*, 1866, 3, 4). PONT, die aanneemt, dat de Lutherschen na de Gereformeerden ook vrijheid van godsdienst hebben gevraagd, maar niet verkregen, noemt BORCKMY's bewering „heel „inconsequent", maar eerder zou men het een groote dwaasheid kunnen noemen, indien BORCKMY zelf niet door de overheid geroepen was. PONT vermoedt, dat BORCKMY dit al kon beweren, omdat hij misschien Antwerpenaar en bij de overheid aldaar bekend was, maar dit zou hem toch te Breda niet de bevoegdheid geven, als leeraar op te treden, „door de overheid geroepen", terwijl het zeer de vraag is, of hij inderdaad vanuit Antwerpen naar Breda kwam, daar hij in 't geheel niet onder de Antwerpsche predikers genoemd wordt.

Was den Lutherschen inderdaad de openbare prediking veroorloofd, dan komt dit overeen met de woorden „de toegelaten „Religie" en de „laatstelijk voorloopig toegestane leer" (*O. N.*, 1866, 1 en 2), waarmede de Gereformeerden worden aange-

duid. Deze laatsten mochten dan zeker eerst niet officiëel, niet krachtens overheidsbesluit daartoe gerechtigd, preeken en dan zou ook hun gevoeligheid over BORCKMY's bovengenoemde bewering zeer verklaarbaar zijn: hun leeraars werden daardoor als „valsch" gebrandmerkt. Vast staat, dat de Gereformeerden alleen buiten de stad in een schuurkerk in de Zandbergen mochten vergaderen en hun request,om binnen de stad bijeen te komen,is afgewezen (*Arch. N. K. G.*, N. S., VIII, 302, 303). Of de Lutherschen nu *in* de stad vergaderd hebben, is niet bekend. Duister blijft, welk verzoekschrift zij aan LODEWIJK VAN NASSAU hadden ingediend (*O. N.*, 1866, 2) en waarom de Gereformeerden hun wel wilden toestaan, op een werkdag in hun schuurkerk godsdienstoefening te houden (t. a. p., blz. 3).

Het pamflet, door een onbekend Lutheraan tegen den beeldenstorm geschreven, is getiteld: *Stercke bewijsinghe dat men wel magh ghedenck- ende Ghetuyghenisse-beelden, maer geen omme die aen te bidden hebben.* MARNIX verdedigt daartegen den beeldenstorm in zijn geschrift: *Van de beelden afgheworpen in de Nederlanden in augusto 1566*, beide te vinden in VAN TOORENENBERGEN, *Philips van Marnix van St.-Aldegonde. Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, I, 1—34.

§ 21. *Vervolg. Amsterdam.* Hoewel te Amsterdam een aantal Lutherschen waren en daaronder ook mannen van invloed, komt het hier in deze jaren nog niet tot vorming van een gemeente. Na den beeldenstorm werd door de overheid één kerk ter beschikking der Protestanten gesteld, maar toen daar het Avondmaal zou gevierd worden, dienden de „Oosterlingen", die overtuigd waren, dat de „Calvinischen in 't stuk van 't Avondmael qualijk leeren", een request in, houdende verzoek, om de St.-Olofskapel als eigen kerk te mogen ontvangen. De Gereformeerde predikant JAN ARENTSZ, die het Avondmaal bediende, las echter vooraf art. 10 en 13 van de Augsburgsche Confessie

voor, met de verklaring, dat zij niets leerden, wat met deze artikelen in strijd was, en op grond hiervan werd op het request der Oosterlingen door de overheid afwijzend beschikt. In December 1566 kwam ORANJE te Amsterdam en poogde ook hier alle Protestanten onder de Augsburgsche Confessie te vereenigen, doch dit stuitte af op het verzet der Gereformeerden. Een nader request der Oosterlingen aan den Prins, om hun een kerk toe te staan, werd door hem aan Burgemeesters doorgezonden, die echter wederom het verzoek van de hand wezen. Een Lutherssche gemeente ontstaat dus in dezen tijd nog niet, terwijl het onbekend is, of de Lutherschen reeds afzonderlijke bijeenkomsten hebben gehouden. Ook de Gereformeerde prediking eindigt in Mei 1567, als de troepen der Landvoogdes de stad bezetten.

Zie over Amsterdam in dezen tijd, ook wat het aandeel van ADRIAAN PAUW in deze beweging betreft: BRANDT, *Ref.*, I, 358—361, 366—368, 425—427, 443—446, 456—459; *Luth.*, 150—156; *O. N.*, 1863, 48—50; D. C. MEYER JR., *Luther's volgelingen te Amsterdam* in *De Gids*, Jaarg. 1884, blz. 76; *Amst.*, 5, 6. Door PONT wordt in *Luth. K.*, blz. 7, gezegd dat de Amsterdamsche overheid op 24 Augustus 1566 de godsdienstoefening „volgens de Augsburgsche Confessie" toeliet, hetgeen noch uit BRANDT, *Ref.*, I, 359 blijkt, noch uit BOR, *Hist. d. Ned. Oorl.*, boek II, fol. 71*v*, waar het verdrag met de Protestanten in zijn geheel staat opgenomen.

Van JAN ARENTSZ geeft BRANDT, *Ref.*, I, 379, een puntige karakterteekening. Het voorlezen van art. 10 en 13 der Augsburgsche Confessie kwam bij hem voort uit het verlangen, om Lutherschen en Gereformeerden met elkander te vereenigen en tegenover GASPAR VAN DER HEYDEN, die hem namens de Antwerpsche Gereformeerden over zijn houding kwam bestraffen, hield hij zijn standpunt vol, ook al werd hij met afsnijding be-

dreigd (*Arch. N. K. G.*, V, 8). Waarschijnlijk zal hij die artikelen uit de Variata voorgelezen hebben, daar hij anders in art. 13 zou hebben verklaard, het gevoelen van CALVIJN te verwerpen, terwijl hij kort daarna in de Oude Kerk het Avondmaal geheel volgens den Gereformeerden ritus bediende. ARENTSZ week in 1567 naar Oost-Friesland uit, was tegenwoordig op de synode te Emden en werd in 1572 te Alkmaar als predikant beroepen; hij overleed aldaar gedurende het beleg, op 28 Augustus 1573. Zie over hem een artikel van H. C. ROGGE in den *Kalender voor de Prot. in Ned.*, dl. IV (1859) blz. 79—121 en *Arch. N. K. G.*, N. S., VIII, 340—347.

§ 22. *Vervolg. Het Platteland.* Wat het platteland betreft, is het, bij gebrek aan gegevens, niet na te gaan, in hoever daar door geestelijken de Hervorming naar de beginselen der Augsburgsche Confessie is verbreid. VAN DUSSELDORP noemt in Holland als plaatsen, waar de pastoors het Lutheranisme in plaats van het Katholicisme predikten: Schoonhoven, Jacobswoude, Berkenwoude, Hoogmade, Rijnsaterwoude, Heenvliet en IJselmonde. In Oudewater en Schiedam deed de pastoor het niet, maar wel de kapelaan. Van IJselmonde is bekend, dat de pastoor ADRIAEN JANSZ voor de commissarissen van ALVA te Dordrecht verklaarde, dat hij van September 1566 tot Paschen 1567 — dus juist in denzelfden tijd, dat ook op andere plaatsen Luthersche gemeenten hebben bestaan — gepreekt, gedoopt, getrouwd en begraven heeft „op de maniere van de Confessie van Auspurch".

De door VAN DUSSELDORP genoemde plaatsen zijn te vinden in zijn *Annales*, uitgeg. door FRUIN, (1894) blz. 38. Hij voegt erbij: „inter quos tamen enituit pastor Jacobswoudanus". MARCUS geeft in zijn *Sententien en indagingen van den hertog van Alba* (Amst. 1735) het vonnis over ADRIAAN JANSZ. VAN BERCKOU (blz. 387 vv.), ook aangehaald bij SEPP, *Uit het predikantenleven*,

blz. 38. Hier worden alleen zijn prediking en andere handelingen „op de maniere der gereprobeerde religie" genoemd en verder gezegd, dat hij tot den brandstapel werd veroordeeld, 30 Mei 1570. VAN VLOTEN heeft echter in *Kerkh. Arch.* III, 250—252, het verhoor van ADRIAEN JANSZ gepubliceerd, waaruit blijkt, dat hij alles deed „op de maniere van de confessie van Auspurch". Misschien zou een kennisneming van dergelijke verhooren, voorzoover ze nog bewaard zijn, ons meer speciaal Lutherschgezinde predikers doen kennen.

HOOFDSTUK IV.

DE SPAANSCHE TIJD IN DE NEDERLANDEN EN DE VLUCHTELINGENKERKEN IN DUITSCHLAND (1567—1576). § 23—§ 26.

§ 23. *De groote uitwijking. De achtergeblevenen te Antwerpen.* Hadden de doeltreffende maatregelen, door MARGARETHA VAN PARMA en haar raadslieden genomen tot herstel van den Roomsch-Katholieken godsdienst, reeds in April en Mei 1567 allerwegen de Protestantsche bewegingen onderdrukt en ook aan het kortstondig bestaan der Luthersche gemeenten een einde gemaakt, de tijding van ALVA'S komst was oorzaak, dat duizenden het land verlieten. De Lutherschen onder hen weken bijna zonder uitzondering naar Duitschland uit, waar zij geloofsgenooten vonden; sommigen zijn daar voorgoed gebleven, anderen vormden de vluchtelingenkerken te Aken en Keulen, die later zooveel invloed hebben geoefend op de organisatie der Luthersche gemeenten in Nederland.

Uit dezen Spaanschen tijd in de Nederlanden (1567—1576) zijn alleen berichten over de Lutherschen te Antwerpen, Woerden en Bodegraven tot ons gekomen. In Antwerpen bleven na het vertrek van de predikanten nog

een aantal Luthersche families wonen, die de kern vormden der later herleefde gemeente. Daar zij geen conventikels houden, zullen zij uiterlijk tot de Roomsche kerk behoord hebben, maar zij blijven betrekkingen onderhouden met de vluchtelingenkerken in Keulen en Aken, met Hamburg en Frankfort a/d Main, alsmede met de Woerdensche gemeente.

Na de terechtstelling van ANTONIE VAN STRALEN in 1568, zijn nog een aantal Lutherschen uit Antwerpen naar Duitschland uitgeweken. Toch bleven er, blijkens een *Register van Leeninghe-Qohier* uit 1574, verschillende families wonen, die later met andere teruggekeerden de herleefde gemeente vormden. Omtrent het al of niet houden van conventikels hadden zij den raad gevraagd van JOACHIM WESTPHAL uit Hamburg, die het op verschillende gronden ongeoorloofd achtte (*Luth.*, 91, 297).

§ 24. *Woerden en Bodegraven.* In Woerden was officieel de Roomsche godsdienst gehandhaafd, maar bleef de Luthersche gemeente in 't geheim bestaan, zonder veel overlast te lijden (zie boven, blz. 50). Toen echter, na de inneming van den Briel, de meeste Noord- en Zuid-Hollandsche steden den Prins toevielen, ging ook Woerden bij verdrag tot zijn zijde over, op den voet van hetgeen bepaald was in de vergadering der Staten van Holland, in Juli 1572 te Dordrecht gehouden. Vrijheid van godsdienst was daar namens den Prins door MARNIX voorgesteld en door de vergaderden aangenomen, zoodat de Lutherschen te Woerden niet alleen ongehinderd openbare bijeenkomsten konden houden, maar ook, omdat de Reformatie hier Luthersch is, de kerken hiertoe bezigden, zoodat het Lutheranisme hier „heerschende kerk" wordt, gelijk in andere Hollandsche steden de Gereformeerde kerk deze plaats bekleedt.

De geest der gemeente is streng-Luthersch: naast VAN DE LAER wordt SALIGER beroepen, die vroeger in Antwerpen gestaan heeft en Flaciaan is, terwijl zij in 1573 een verzoekschrift aan den Prins zendt, om ook den gelijkgezinden LIGARIUS te mogen beroepen, maar dit wordt voorloopig door ORANJE van de hand gewezen. Uit deze aanvrage blijkt echter wel, dat de gemeente talrijk was, daar zij een derden predikant wenscht; Gereformeerden zullen er dan ook slechts in klein getal geweest zijn. Toch worden reeds op de Dordtsche synode van 1574 plannen beraamd, om in Woerden een „reformatie", dus in Gereformeerden geest, aan te vangen. Voorloopig kon daaraan evenwel geen gevolg worden gegeven, omdat de Spanjaarden de stad van September 1575 tot Augustus 1576 belegerden, zonder haar heldhaftigen tegenstand te kunnen overwinnen. Wegens de muiterij der koninklijke troepen in Zuid-Nederland, moest het beleg worden opgebroken, waarvan SALIGER een beschrijving gegeven heeft.

In hetzelfde jaar, 1576, vertrok VAN DE LAER als predikant naar Bodegraven, dat in 1572 tegelijk met Woerden tot den Prins was overgegaan en waar sindsdien ook naar de Augsburgsche Confessie was gepredikt.

Met aanhaling van een bericht in den *Nederlandschen Mercurius* van Juli 1759 deelt Dr. PONT mede (*Luth.*, 301), dat Woerden zich bij de partij van den Prins aansloot onder voorwaarde, dat men bleef bij de belijdenis der Augsburgsche Confessie „zonder „dat nu of ten eeuwigen dage eenige andere religie zoude mogen „worden geoefent." Ook REUDLER (*Bijdr.*, III, 60) en PAAUW, 345, vermelden hetzelfde, maar WAGENAAR (*Vaderl. Historie*, VI, 381) spreekt daarvan niet en bij BOR (*Ned. Oorl.*, dl. I, fol. 296*v* en 297*r*) vinden wij de overeenkomst, tusschen Woerden en 's Prinsen afgevaardigde,den Heer VAN SWIETEN,gesloten in extenso

medegedeeld, waarin van deze voorwaarde geen woord wordt gerept. Evenzeer zwijgt HOOFT (*Ned. Historiën*, uitg. HECKER, Gron. 1843, dl. II, blz. 1) geheel daarover. Wel is het echter mogelijk, dat de streng-Luthersche Woerdenaars mondeling dit beding hebben gemaakt, omdat te Dordrecht in beginsel vrijheid van godsdienstoefening aan elke religie was toegestaan en zij het overwicht der Gereformeerden in Holland vreesden; de resolutie der Staten van Holland, dd. 4 April 1580 (*Kerkel. Plakaat-boek*, II, 14), bepalende, dat de Luthersche en Gereformeerde kerk in Woerden voortaan gelijkgerechtigd zullen zijn, doet wel vermoeden, dat eenig beding als bovengenoemd, inderdaad gemaakt was. Intusschen zal dit niet om ERIK VAN BRUNSWIJK geschied zijn, gelijk PONT t. a. p. vermoedt, maar eerder is zulk een voorwaarde te verwachten van een stad, die SALIGER beroept en LIGARIUS als voorganger wenscht, beiden heftige Flacianen. Zeker is PONT's mededeeling niet juist, dat het volk in dezen niet geraadpleegd is, daar het verdrag begint met de woorden: „Wij Schout, Burghemeesteren, Schepenen ende Raeden der „Stede van Woerden, mitsgaeders de gemeene Schutterije ende „ghemeene Borgheren deser voorscreven Stede."

Zonder twijfel waren er toen weinige Gereformeerden in Woerden. Dat een twintigtal jaren later de Gereformeerde kerk in Woerden zal overheerschen, is gemakkelijk te verklaren, als men de onvermoeide pogingen der Zuid-Hollandsche synoden ziet, om aldaar een „reformatie" in te voeren, maar het bewijst in 't geheel niet, dat de bevolking reeds in 1572 Gereformeerdgezind zou geweest zijn. Over het besluit ter reformatie in 1574 zie RUTGERS, *Acta v. d. Ned. Synoden der 16e eeuw*, blz. 172, en over de vergadering van de Staten van Holland in Dordrecht en de toespraak, door MARNIX gehouden: BOR, *Ned. Oorl.*, dl. I, fol. 281*r*—283*r*. Het verzoekschrift aan ORANJE, om LIGARIUS te mogen beroepen, en de beschikking daarop, staan afgedrukt in *Bijdr.*, III, 90, 91.

Hoe Lutherschgezind de magistraat van Woerden was, blijkt ook uit het volgende: bij de vredesonderhandeling met Spanje te Breda in 1575 zouden de Staten van Holland aan de Commis-

sarissen des Konings een verklaring zenden, waarin o. a. gezegd werd, dat „de Religie door hen geëxerceerd, geene andere is dan „de Catholicque en Apostolicque Religie, met den Heyligen Euan„gelio en Godes Leeringhen corresponderende." Dé burgemeester van Woerden, CORNELIS FRANSZ, wilde dit niet onderteekenen: die Catholicque en Apostolicque Religie werd niet in het Gereformeerde Holland, maar alleen binnen Woerden uitgeoefend. Toch teekende hij, nadat de raadpensionaris PAULUS BUYS hem gezegd had, dat ieder afgevaardigde slechts de verklaring aflegde voor zoover het zijn eigen stad betrof (*Arch. K. G.*, V, 216). Zie ook PONT, *Eigen kar. Luth.*, 9—11.

Het beleg van Woerden is door SALIGER beschreven in zijn *Historia van der tijt der swaere belegering ende wonderlijcke verlossinghe der Christelijcke ghemeente der stadt Woerden in Hollant der Augsburchsche confession toeghedaen* enz. (zie *Bijdr.*, III, 69). Ook schreef REUDLER hierover in het Mengelwerk der *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Dec. 1838, blz. 805—826. SALIGER's andere geschriften gedurende het beleg worden genoemd in *Bijdr.*, III, 64, 65 en *O. N.*, 1863, 59, 60 en een tractaat, waaruit zijn godsdienstige overtuiging duidelijk blijkt, in *Luth.*, 308.

Bodegraven ging tegelijk met Woerden tot den Prins over; na dat jaar is „inde prochie kercke gepredickt, ende geleert Godes „Woort in conformite van de voorscreven confessie ende d'apolo„gie vandien" (Request van Bodegraven aan de Staten van Holland uit 1612, hs. in 't archief der Amst. gemeente). Zie verder: *Bijdr.*, III, 60—70; *O. N.*, 1863, 57—61; *Luth.*, 300—309.

§ 25. *De Vluchtelingenkerken te Aken en te Keulen. Haar geschiedenis.* De Lutherschen, die bij ALVA's komst het land verlieten, vestigden zich vooral te Frankfort a/d Main, Hamburg, Essen, Aken en Keulen, maar alleen in de laatste twee steden hebben zij afzonderlijke Nederlandsch-Luthersche gemeenten gesticht.

De gemeente te Aken bestaat in 1571 en heeft zich waarschijnlijk afzonderlijk, naast een Gereformeerde,

geconstitueerd; zij werd gevormd door Antwerpsche Lutheranen, daar als symbolische boeken de Augsburgsche en de Antwerpsche Confessie genoemd worden. Blijkens de predikanten, die haar dienden en de namen harer leden, was zij nauw verbonden met de Nederlandsche gemeenten. Van 1581 tot 1598 en van 1609 tot 1614 heeft zij vrijheid van godsdienstoefening gehad, maar na 1614 werden de Lutherschen uit Aken verbannen, zoodat de gemeente te niet ging.

De gemeente te Keulen is zeer klein geweest en vertoont dezelfde kenmerken als de Akensche. Zij bestaat in 1575 en dient in 1582 een verzoek in tot vrijheid van godsdienstoefening, dat echter wordt afgewezen. Later heeft ook zij veel vervolging te verduren: „hare geschiedenis is „een lijdensgeschiedenis geweest."

De Akensche gemeente heeft in 1571 Balthasar Houwaert, den vroegeren Antwerpschen predikant, tot voorganger; ook hebben hier dienst gedaan: Matthijs van Statvelt, die in Antwerpen op 't Kiel predikte; Muijkens vanaf 1585 „omtrent „ses jaren" (*Arch. N. K. G.*, N. S., XV, 52), die later predikant te Leiden is (Zie over hem: *Bijdr.*, III, 106, 107; *O. N.*, 1864, 39—108; *Rott.*, 18—21; *Arch. N. K. G.*, N. S., XV, 59, 60; zijn preekwijze in *Bijdr.*, VII, 6 en Hartog, *Predikk.*, 83—85, waar hij met Hubertus Duifhuis wordt vergeleken); in 1589 Wirichius, later predikant te Haarlem en Utrecht (Zie over hem *Luth.*, Reg., en *Amst.*, 52, 53); in 1597 Johannes Wilhelmi, als predikant te Amsterdam overleden (Zie: *Luth.*, Reg., en *Amst.*, 37, 53, 61, 71). Petrus Meesterman, „de later zoo welbekende en invloed-„rijke secretaris der Amsterdamsche gemeente", is van 1592 tot 1602 onderwijzer te Aken geweest.

De eerst bekende predikant der gemeente te Keulen was de zooeven genoemde Johannes Wilhelmi. Ook Statvelt en Wirichius dienden haar, evenals Adolf Fisscher en Boxhorn,

in latere jaren onderscheidenlijk predikant te Amsterdam en te Woerden.

Zie over deze gemeenten: *Luth.*, 314—329; *O. N.*, 1864, 42 en 1865, 60; *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie II, dl. II, blz. 6, 13; VAN SCHELVEN, *De Nederd. Vlucht. kerken*, geeft hierover niets; hij behandelt alleen de Gereformeerde kerken.

§ 26. *Vervolg. Hare beteekenis voor de Nederlandsche Luthersche gemeenten.* Het is aan het historisch inzicht van Dr. PONT te danken, dat wij de groote beteekenis kennen, die de vluchtelingenkerken van Aken en Keulen voor de latere Nederlandsche Luthersche gemeenten hebben gehad. Dáár zijn de huiskerken gesticht; had deze organisatie een veertigtal jaren vroeger plaats gehad, „dan had het kunnen zijn, dat de reformato-„rische strooming in Nederland in hare bedding was „gegaan, nu kwam zij te laat om de Nederlanders te „winnen, maar nog tijdig genoeg om de Lutheranen in „Nederland geheel voor vervloeien te bewaren. In de „huiskerk toch is het Nederlandsch Lutherdom ge-„organiseerd, en dat zij er is, hebben wij te danken aan de „gemeenten van Aken en Keulen, die het eerst de oude „gemeente-idee van LUTHER weer hebben verwezenlijkt" (*Luth.*, 343). LUTHER toch had vóór den Boerenoorlog de huiskerk aanbevolen, terwijl hij later van meening veranderde, blijkens zijn advies, aan de Antwerpenaars ongeveer 1540 gegeven (zie boven, blz. 30, 31), dat in 1567 door JOACHIM WESTPHAL werd herhaald (zie boven, blz. 63). FLACIUS en zijn geestverwanten begonnen zich in deze tijden van vervolging te beroepen op hetgeen LUTHER vroeger gezegd had; te Aken en Keulen worden op zijn raad huiskerken gesticht, terwijl BALTHASAR HOUWAERT

en SALIGER bovendien het goed recht der huiskerken in geschriften hebben bepleit. Onder invloed van deze zienswijze zijn zulke kerken te Antwerpen, te Woerden en te Amsterdam ontstaan.

De inrichting der huiskerken is bekend door de Ordonnanties, die daaromtrent in de verschillende gemeenten werden gegeven. De gemeente is de hoogste autoriteit; zij kiest gedeputeerden, die de gewone leiding der gemeenteaangelegenheden hebben, en diakenen, die alleen met armenzorg zijn belast. De predikanten zijn de geestelijke leidslieden en vormen met de gedeputeerden het consistorie. De gemeenteleden, die groote huizen hadden, moesten die voor de godsdienstige samenkomsten ter beschikking stellen.

De eeredienst is waarschijnlijk geheel ingericht naar de Zweibrücker kerkorde; zij was zeer eenvoudig en heeft veel overeenkomst met die van de tegenwoordige Lutherse gemeenten in Nederland. Aldus „is het Lutherdom „van de Bovenlanders, van de Rijnprovinciën en den „Eifel toen voor Nederland van zeer groote beteekenis „geweest."

Over dit gedeelte is hoogst belangrijk: *Luth.*, 329—346. Zie verder: *De oudste organisatie der plaatselijke Luthersche kerken in Nederland* (*N. Bijdr.*, III, 129—143); *O. N.*, 1863, 65—70 en 1865, 60—66; DOMELA NIEUWENHUIS, *Bijdragen tot de geschiedenis der „huyskercken"* in: *Godgel. Bijdr.*, dl. XXIX en XXX; PONT, *Eigen kar. Luth.*, 15vv.

B. HOUWAERT schreef in 1571 zijn *Bewijs, dat heymelijcke vermaningen in Godts Woord gefondeert sijn.* In de *Godg. Bijdr.* liet DOMELA NIEUWENHUIS afdrukken: *Bedencken sommiger Christenen binnen Antwerpen der Confessie van Ausborch toegedaen aengaende der huijskercken* (1579) en het daarop verschenen *Andtwoort der*

predicanten tot Woerden in Hollandt, onderteekend door SALIGER en VREDELANDT. Verder ook de *Articulen van der huijskercken der christelijcker gemeijnten der Ausborchschen Confessie toegedaen* (1577), door SALIGER onderteekend; een *Instructie dienende tot ordonnantie van der huijskercken in Andtwerpen onder het cruijs* en een *Ordonnantie van de huijskercke der christelijcker gemeijnte der Confessie van Ausborch binnen Aken dewelcke den derden Augusti Ao. 1578 in Johan Bodens huijs met assistentie van de voornaemster der gantscher gemeijnte door H. Matthijs Statuelt van der Sleyden ende H. Johan Engels, beijde predicanten etc. is opgericht ende wt den hoochduijtsche in nederlantsche sprake overgeset.* De vier belangrijke bezwaren tegen de huiskerken en de weerlegging daarvan zijn duidelijk geformuleerd in *Luth.*, 333—339.

De kerkorde staat tusschen de Saksisch-Luthersche en de Gereformeerde in; wanneer dan ook Saksisch-Luthersche elementen in de Nederlandsche Luthersche kerk komen, wordt de kerkorde een punt van onderlingen strijd.

HOOFDSTUK V.

LUTHERSCHE GEMEENTEN EN KRINGEN IN DE ZUIDELIJKE EN NOORDELIJKE NEDERLANDEN NA DE PACIFICATIE VAN GENT TOT AAN DE EERSTE SYNODE (1576—1605). § 27—§ 31.

§ 27. *Luthersche gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden. Antwerpen.* Na de Pacificatie van Gent, 8 November 1576, waarbij de vrijheid van geloofsovertuiging erkend werd, kwamen allengs vele Protestanten in de Zuidelijke Nederlanden terug. De Luthersche gemeenten in die gewesten herleven, maar het is slechts voor korten tijd: in 1585, wanneer PARMA Antwerpen ingenomen en aldus de geheele Zuidelijke Nederlanden onder Spanje teruggebracht heeft, gaan de gemeenten weder te niet, hare leden

wijken veelal naar Noord-Nederland uit en doen aldaar nieuwe gemeenten opkomen, die, met de bestaande, door toedoen der Amsterdamsche gemeente in 1605 door een voorloopig zeer lossen band worden verbonden.

In Antwerpen, waar in 1577 een huiskerk ontstaan is, ontvangen de Lutherschen, als aartshertog MATTHIAS in Juli 1578 den godsdienstvrede heeft afgekondigd, reeds de volgende maand verlof, op drie plaatsen samen te komen; in November 1578 worden hun twee kerken toegestaan; door een en ander neemt de gemeente in aantal toe, zoodat zij zelfs twee afdeelingen, een Nederlandsche en een Fransche, omvat. Toch heeft zij moeilijke tijden doorgemaakt en is door verschillende oorzaken innerlijk niet tot grooten bloei gekomen; vooral door den predikant EGGERDES ontstond er in de gemeente een strijd over de erfzonde, terwijl ook op andere punten oneenigheid heerschte. Bovendien verweet men den Lutherschen, met Spanje te heulen en liet de verhouding tot de Gereformeerden zeer veel te wenschen over. Maar het meest leed de gemeente onder het voortdurend gebrek aan predikanten voor de Nederlandsche afdeeling; de Fransche afdeeling had een zeer gewaardeerden voorganger in den bekwamen en gematigden CASSIODORUS DE REYNA, wiens *Catechismus* niet alleen in Antwerpen, maar later ook in de Noordelijke Nederlanden langen tijd in gebruik is gebleven. Evenzoo is het in 1579 verschenen *Antwerpsche Gezangboek* later te Amsterdam en elders ingevoerd en herhaaldelijk uitgegeven.

Toen PARMA in 1585 Antwerpen innam, bepaalde hij, dat de Protestanten binnen vier jaar tijds moesten beslissen, of zij tot den Roomschen godsdienst wilden terug-

keeren, in welk geval zij konden blijven; anders moesten zij stad en land verlaten. De meeste leden der Nederlandsche afdeeling van de Luthersche gemeente vertrokken naar Noord-Nederland, waar zij zich in verschillende steden vestigden, een klein getal ging naar Hamburg en Aken, terwijl de Fransche afdeeling met haar beide voorgangers naar Frankfort a/d Main uitweek. Toch bleven enkelen te Antwerpen wonen en stichtten er een huiskerk, die meest door predikanten, uit Noord-Nederland gezonden, werd voorgegaan.

Over de geschiedenis der Antwerpsche gemeente in dezen tijd raadplege men het reeds genoemde werk van J. LEHNEMANN, *Hist. Nachricht* u. s. w., S. 82—109; *Luth.*, 398—428; *N. Bijdr.* I, 137—140, 150—159; *O. N.*, 1863, 44—48; *Rott.*, 13; *Werken der Marnix-Vereen.*, Serie III, dl. III, 10; PAAUW, 269—280. Het contract, door de overheid met de Lutherschen te Antwerpen gesloten, staat afgedrukt in *N. Bijdr.*, I, 160—162.

De verwarde inwendige toestand der gemeente vond voor een deel haar oorzaak in de verschillende richtingen, die haar predikanten en leden aanhingen. CONINXBERGEN (zie beneden, blz. 79), ENGELBERTI (*Luth.*, 398), FISSCHER (*N. Bijdr.*, I, 139, 140) en vooral de invloedrijke CASSIODORUS DE REYNA zijn gematigd; mannen als EGGERDES (*N. Bijdr.*, I, 138), SCHLÜSSELBERG (*N. Bijdr.*, I, 157, 158; *Rott.*, 16) en HOLTZHUTTER (*N. Bijdr.*, I, 156) waren heftige Lutheranen. Aldus was er geen eenheid en werd de privaatbiecht naast de algemeene biecht toegestaan, het Avondmaal met den ouwel of met gebroken brood gevierd en dit Avondmaalsteeken op de tong gelegd of in de hand gegeven (zie *Rott.*, 76, 77). Maar vooral de strijd over de erfzonde verdeelde de gemeente, nl. de vraag, of de erfzonde 's menschen natuurlijke toestand (substantie) of een bederf der natuur (accidens) is. In 1579 stelden gedeputeerden een *Belijdenis van de erfzonde* op, door A. FISSCHER onderteekend, welke ook door allen, die te Antwerpen predikant wilden worden, on-

derteekend moest worden (Zie: *De Belijdenis van de Luthersche gemeente te Antwerpen over de erfzonde* in *N. Bijdr.*, I, 121—164).

De verdenking van Spaanschgezindheid, die sinds den slag bij Austruweel op de Antwerpsche Lutherschen rustte, vond nieuw voedsel, toen bij de vredesonderhandeling met Spanje te Keulen in 1579, de Koning het verbod van uitoefening der Gereformeerde, en niet der Luthersche, religie verlangde (zie LEHNEMANN, *Hist. Nachricht*, S. 83—88). Tegen deze verdenking hebben de Lutherschen bij aartshertog MATTHIAS een *Protest op de Articulen van de Pacificatie van Nederlandt* (Antw. 1579) ingeleverd, dat ook in het Duitsch vertaald is (*O. N.*, 1863, 46). De verhouding tot de Gereformeerden, hierdoor al minder goed, werd er niet beter op, toen de gematigde CASSIODORUS DE REYNA, die in zijn Avondmaalsleer niet beslist Luthersch was, in Antwerpen kwam en LOYSELEUR DE VILLIERS, hofprediker van den Prins, tot groote verontwaardiging der gnesio-Lutheranen, in een geschrift ging betoogen, dat er eigenlijk tusschen hen en de Gereformeerden geen verschil bestond.

CASSIODORUS DE REYNA, in 1520 te Sevilla geboren, heeft een veelbewogen leven gehad. Hij moest om 't geloof uit Spanje vluchten, vertoefde te Genève, Frankfort a/d Main en Londen, stond dan in 1561 aan het hoofd der Spaansche Protestantsche kerk, maar moest in 1563 zijn vaderland weder verlaten. In 't volgend jaar is hij te Antwerpen, daarna weder te Frankfort, vervolgens te Bazel, waarop hij voor de derde maal naar Frankfort komt en daar een zijdehandel opzet. In 1578 begaf hij zich naar Londen, om van hier de plaats van predikant bij de Fransche afdeeling der Luthersche gemeente te Antwerpen in te nemen, totdat hij in 1585 weer te Frankfort zijn vroegeren handel opvatte en in 1594 als predikant der Nederlandsch-Luthersche gemeente aldaar overleed. (Zie over hem: LEHNEMANN, *a. w.*, S. 89—100, 136—138; *Luth.*, 406, 407 en de daar aangehaalde litteratuur; *Bijdr.*, II, 14—27; *Arch. N. K. G.*, VIII, 323—332); PAAUW, 267. In 1580 gaf hij te Antwerpen uit: *Catechismus. Dat is: Corte onderwijsing, van de voornemste Hooft-stucken der Christelijker leere: op Vraghe ende Antwoort ghestelt*, die spoedig tweemaal her-

drukt werd en ook in Noord-Nederland in gebruik bleef. Hij toont hierin geen gnesio-Lutheraan te zijn en werd vooral door EGGERDES heftig bestreden (*Luth.*, 425—427; *Bijdr.*, I, 43, 44).

Had DE REYNA in de Fransche afdeeling der gemeente nog SERARIUS naast zich, de grootere Nederlandsche afdeeling had voortdurend gebrek aan predikanten; wel zijn er een aantal geweest, maar sommige slechts voor korten tijd. Behalve de reeds genoemde, hebben hier gearbeid: CAREL DE MEYER, STEFANUS PRAETORIUS (*Luth.*, 403), CONRAD PISTORIUS of BECKER (*Luth.*, 157), JOHAN ISENSEE (*N. Bijdr.*, I, 156), B. JOCHOW, H. LATOMUS, C. STAPEL (*ald.*, 159), H. MEIER of TH. MEYER (*ald.*, 159; *O. N.*, 1863, 47), JOHANNES VERVIRIUS (*O. N.*, t. a. p.) en M. AMSWEER (SEPP, *Kerkhist. Studiën*, 224).

Het *Antwerpsche Gezangboek*, in 1579 uitgegeven, dat niet alleen hier, maar ook meer dan een eeuw in de Noord-Nederlandsche gemeenten in gebruik is geweest, bestond uit de Psalmen, door WILLEM VAN HAECHT gedicht, en verder „lofsangen, hym-„nen ende geestelycke liedekens", waaraan later nog een tweede deel is toegevoegd. Zie hierover: *Luth.*, 276—279; *Bijdr.*, IV, 44 vv.; *N. Bijdr.*, III, 59—62; *Stemmen L. K.*, III, 74—76.

Ook hadden de Lutherschen te Antwerpen een eigen gymnasium onder den rector LUBERTUS FLORINUS (LEHNEMANN, *a. w.*, 107; *O. N.*, 1863, 45).

De gemeente, door DE REYNA met zijn Fransch-Luthersche Antwerpenaars te Frankfort a/d Main gesticht, draagt nog den naam van „Niederländische Gemeinde Augsburgischer Confes-„sion" en heeft nog hetzelfde zegel, dat eertijds te Antwerpen gebruikt werd (*Rott.*, 13; zie ook DOMELA NIEUWENHUIS, *De Ned. Luth. gem. te Frankfort a/d. Main* in *Eigen Haard*, 1878, 176 vv.); ook te Hamburg heeft zich een „Nederlandsche" gemeente gevestigd (*Amst.*, 9). Beide gemeenten hebben echter geen betrekkingen met de Luthersche kerk in Nederland onderhouden.

Na 1585 is er nog een huiskerk te Antwerpen blijven bestaan, die vanuit Amsterdam haar predikanten ontving. Zoo schrijft J. MEYSSENIUS uit Bodegraven dd. 22 December 1611, dat hij niet naar Antwerpen kan gaan, gelijk het Consistorie verlangt

(hs. archief der Amst. gem.); in 1613 is MULHEMIUS er (*N. Bijdr.*, I, 134); den 17en Februari 1616 wil Amsterdam H. MEISSENIUS van Bodegraven naar Antwerpen zenden (hs. archief der Amst. gem.) en in het volgend jaar blijkt FLUGGIUS er te zijn, die vandaar naar Leiden gaat.

§ 28. *Vervolg. De andere gemeenten in Zuid-Nederland.* Behalve te Antwerpen zijn tusschen 1576 en 1585 Lutherscne gemeenten geweest te Hondscote en te Brussel, misschien te Gent, terwijl ook van Lissewege bekend is, dat zich daar een aantal Lutherschen bevonden.

Te Hondscote was de gemeente herleefd; zij werd omstreeks 1578 bediend door MATTHEUS RUDSE, later predikant te Woerden (zie *Bijdr.*, III, 81—89 en verder beneden, blz. 78). In het volgend jaar, toen de Malcontenten de stad hadden veroverd, vluchtte hij naar Noord-Nederland en werd predikant te Nieuwkoop (Zie JANSSEN, *Kerkh. in Vl.*, I, 246 en *Luth.*, 429).

Den 2en Mei 1579 wordt aan de Lutherschen te Brussel een kerk toegestaan, waarbij MUYKENS en DANIEL STANGEN dienst doen. Deze gemeente, waar het Antwerpsch Gezangboek in gebruik was, verdwijnt na 1585 (*Luth.*, 430). Gent mag hier pro memorie genoemd worden, omdat de onzekere berichten, die boven op blz. 47 aangehaald werden, ook op deze periode betrekking kunnen hebben.

In Lissewege (West-Vlaanderen) blijken in 1580 een aantal Lutherschen te zijn, die vergaderingen gaan houden, hetgeen de Gereformeerden doet besluiten, dat hun leeraars moeten pogen, met Gods Woord die Lutherschen te overwinnen en, indien dit niet gelukt, naar andere bekwame middelen moeten omzien, om dit doel te bereiken. Over den afloop vernemen wij niets (JANSSEN, *Kerkh. in Vl.*, I, 288).

Dat te Bernhem ook Lutherschen zouden geweest zijn (JANSSEN, *a. w.*, 93, 94) berust op een onjuiste gissing van SCHULTZ JACOBI, die (*O. N.*, 1865, 123) omtrent Born, de eerste plaats, waar de latere Zwolsche leeraar HEGGERUS dienst deed, vermoed-

de, dat het Bernhem zou zijn, terwijl het inderdaad Borne in Overijsel is (R. en v. V., *Acta*, V, 361, 374).

Waarschijnlijk hebben er ook geen Lutherschen te Meetkerke gewoond, zooals weleens vermoed is. Men grondde dit namelijk op een bericht van JEAN BALLIN (JANSSEN, *Kerkhervorming te Brugge*, II, 291), een over 't algemeen betrouwbaar schrijver, die van JAN BUF, predikant te Meetkerke in 1581 en volgende jaren, mededeelt, dat hij een groot Lutheraan was, die vrouw en kinderen verstiet, omdat zij tot de Calvinisten behoorden. BUF is echter juist in die jaren Gereformeerd predikant te Meetkerke geweest; moge hij vroeger tot de Lutherschen hebben behoord en één hunner gemeenten zijn voorgegaan, in laatstgenoemde plaats diende hij de Gereformeerde kerk en is zijn aanwezigheid geen aanleiding, om te vermoeden, dat er Lutherschen waren (Vgl. JANSSEN, *Kerkh. in Vl.*, I, 299).

§ 29. *Luthersche gemeenten en kringen in Noord-Nederland. Woerden en Bodegraven.* Juist in dezen tijd begonnen de twee als Luthersch bekend staande gemeenten in Noord-Nederland, Woerden en Bodegraven, overlast te ondervinden van Gereformeerden kant. De overal elders „heerschende" kerk wilde ook hier tot heerschappij komen, wat haar ten slotte gelukte, terwijl de houding der Luthersche predikanten aanleiding te over gaf, om in te grijpen.

Na VAN DE LAER'S vertrek werd de Flaciaan FREDELAND beroepen en toen SALIGER in 1579 om zijn critiek op de handelingen van den Prins van ORANJE was ontslagen, werd hij spoedig daarop met zijn ambtgenoot verbannen, omdat zij een huiskerk gesticht hadden naast de officiëele kerk. Bij resolutie van 4 April 1580 bepaalden de Staten daarop, dat de Luthersche en Gereformeerde religie in Woerden gelijkgerechtigd zouden zijn. In de huiskerk trad de daar beroepen predikant RUDSE echter zóó

fel op tegen de afzwering van PHILIPS II, dat hij afgezet en verbannen werd, en tevens verbood men den Lutherschen, een huiskerk te houden, daar zij in de stadskerk het Evangelie volgens de Augsburgsche Confessie konden hooren prediken. Na 1584 komt er een korte opleving van het Lutherdom te Woerden: in de stadskerk wordt eerst de gematigde Lutheraan CONINXBERGEN beroepen, daarna de Flaciaan LIGARIUS, die het *Woerdensche Gezangboek* invoert, maar de eerste blijkt langzamerhand meer en meer Gereformeerdgezind te zijn en de laatste wordt in 1591 om zijn houding tegenover de Staten en de Gereformeerden gebannen. Hem volgt eerst MUYKENS, daarna BOXHORN op; ook deze neigt tot de Gereformeerden en nu wordt, tegen alle recht en billijkheid in, bij resolutie van 5 September 1594 door de Staten besloten, dat alleen de Gereformeerde leer te Woerden zal worden gehandhaafd. De Lutherschen hebben kort daarop een huiskerk gesticht waarbij GLASERUS in 1601 predikant wordt en hoewel hun godsdienstoefeningen meermalen worden gestoord en GLASERUS een tijdlang in den Haag zoo goed als gevangen gehouden wordt, krijgt de gemeente op 30 December 1603 verlof, onder bepaalde voorwaarden en op voorgeschreven tijden bijeen te komen. Dit is de eenige Luthersche gemeente in dien tijd geweest, aan wie dit officiëel werd toegestaan.

In Bodegraven geschiedt ongeveer hetzelfde als te Woerden. Nadat VAN DE LAER in 1594 ontslag heeft ontvangen, gaat CONINXBERGEN uit Woerden erheen, om de „reformatie" in Gereformeerden zin aldaar ter hand te nemen en preekt er in de parochiekerk. De Lutherschen stichten een huiskerk en sinds 1596 neemt MUYKENS als

„kwartierprediker" zoowel hier, als te Rotterdam, Gouda en Woerden den dienst waar. Eerst in 1611 krijgt Bodegraven een eigen predikant.

Ook te Woubrugge en te Nieuwkoop schijnen toen Luthersche gemeenten geweest te zijn, wier geschiedenis echter onbekend is.

Over de geschiedenis van Woerden en Bodegraven in deze periode zie men: *Bijdr.*, III, 69—122; PONT, *Luth.*, 363—394, 493—500; Id., *Luth. K.*, 12, 13; GLASIUS, *Gesch.*, I, 261, 262; R. en v. V., *Acta*, II en III, Reg.; *Werken der Marnix-Vereen.*, Serie III, dl. V, 175, 176, 182, 187, 247; HOLTZAPFFEL, *Feestrede bij gelegenheid v. h. 200-jarig bestaan der Ev.-Luth. kerk te Woerden* (Amst. 1847); PAAUW, 345—347.

Na VAN DE LAER's vertrek naar Bodegraven werd HENDRIK FREDELAND, een Flaciaan, te Woerden beroepen (zie over hem: *Bijdr.*, III, 70, 71). SALIGER wordt in 1579 afgezet, omdat hij de verandering in de wethouderschap door ORANJE, waarbij ook Gereformeerden daarin worden opgenomen, ten scherpste afgekeurd had. FREDELAND nam nu evenzeer ontslag en stichtte met SALIGER een huiskerk naast de officiëele kerk, maar omdat de overheid hun vergaderingen als ongeoorloofd beschouwde, werden zij beiden bij Resolutie der Staten van Holland, dd. 4 April 1580 (WILTENS, *Kerkel. Plakaat-boek*, II, 14) verbannen; bij dezelfde resolutie werden Lutherschen en Gereformeerden gelijkgerechtigd verklaard. In plaats van de beide verbannenen was NICOLAAS SIMONSZOON, predikant te Woubrugge (zie over hem: *Bijdr.*, III, 76 vv.; *Luth.*, 368) in de parochiekerk als voorganger benoemd, die waarschijnlijk tot de gematigd-Lutherschen behoorde. Daartegenover beriepen de Flaciaansgezinden in de huiskerk MATTHEUS RUDSE, die tevoren predikant te Hondscote was geweest en nu te Nieuwkoop stond (zie boven blz. 75). Heftig bestreed deze in 1581 de afzwering van PHILIPS II, dien hij den wettigen landsvorst bleef achten, hetgeen hem een verbod om te preeken en verbanning op den hals haalde (Resoluties der Staten van Holland van 23 Februari en 18 Maart 1581, *Plakaat-*

boek, II, 25; vgl. *Luth.*, 373—376 en SEPP, *Staatstoezicht op de Godsd. Letterk.*, 15—17). Ook werd den Lutherschen verboden, een nieuwen predikant te beroepen, daar zij tevreden moesten zijn met hetgeen in de parochiekerk geleerd werd. Inmiddels was NICOLAAS SIMONSZOON overleden en zijn plaats onbezet gebleven, totdat in 1585 of 1586, toen er vele uitgeweken Antwerpenaars te Woerden een toevlucht gevonden hadden (LEHNEMANN, *Hist. Nachricht*, S. 3) en eenige Lutheranen in het stadsbestuur gekomen waren, onder hun invloed de gematigde SEGERUS CONINXBERGEN (Zie over hem *Luth.*, 378 en *Biogr. Wdb.*, II, 192, 193, v. ALPHEN, *N. K. H.*, 1889, Suppl. I, 81 en 167) beroepen werd, die vroeger te Antwerpen had gestaan. Daarnaast verlangen zij nog den Flaciaan LIGARIUS, omtrent wiens beroep de Haagsche Synode van 1586 aan LEICESTER het verzoek richt, dat zoo mo„gelijk te verhinderen, daar hij „est assez cogneu d'estre homme „fort partial, d'un esprit remuant et fort dangereux" (RUTGERS, *Acta Syn. 16e eeuw*, 634). Ondanks de inwilliging van dit verzoek werd LIGARIUS toch beroepen. Hij is de schrijver van *Dat Cleyne Corpus Doctrinae. Om de Jonckheyt ende eenvoudighe Gemeynte in de Puncten des cleynen Catechismi, tot meerder verstant met Vraghe ende Antwoort te oeffenen* (ongev. 1588 uitgeg.), een katechisatieboekje, dat veelvuldig gebruikt werd en tot 1779 in het Kerkboek achter de psalmen en gezangen voorkwam (Zie *Bijdr.*, I, 44—46). Voor volwassenen gaf hij in 1588: *Het Christendom, oft die Puncte der Godtsalicheyt* (*Bijdr.*, I, 44; *Luth.*, 379). Ook heeft hij het Bonnsche Gezangboek in Woerden door het *Woerdensche Gezangboek* (zie daarover *Luth.*, 279, 280; *Bijdr.*, I, 126; III, 145; IV, 59—66; *N. Bijdr.*, III, 62—65; *Stemmen L. K.*, III, 77) vervangen, waarin een aantal echt-Luthersche liederen voorkomen en dat hier tot 1745, en ook te Utrecht, in gebruik is geweest. Heftig trad hij op tegen de Gereformeerden, soms ook tegen de Staten, en na aangeklaagd (de punten der aanklacht bij SCHOOCKIUS, *Liber de Bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, p. 713—718) en verhoord te zijn, werd hij in 1591 verbannen.

Inmiddels was CONINXBERGEN meer Gereformeerdgezind geworden en vond hij een medestander in HENDRIK BOXHORN (zie

over hem en zijn werken: *Luth.*, 386, 387; *Bijdr.*, III, 105, 106; *Arch. N. K. G.*, VIII, 309—311; *Biogr. Wdb.*, I, 549—553), die zijn ambtgenoot werd, nadat MUYKENS korten tijd die plaats had ingenomen. De beide predikanten stelden zich nu in 1593 met de Gereformeerde synode in verbinding en voerden met voorzichtigheid de Calvinistische gebruiken in, zoodat de Lutherschen aan de Staten verlof vroegen, een eigen huiskerk te mogen stichten, wat hun geweigerd werd (*Kerkel. Plakaat-boek*, II, 105). Op 5 September 1594 volgde de resolutie der Staten, dat in Woerden alleen de Gereformeerde leer gehandhaafd zou worden (*t. a. p.*, blz. 111) en zelfs indien de overeenkomst, dat alleen de Lutherse religie te Woerden zal mogen worden gepredikt, niet bestaan heeft, toch is het juist, wat Dr. PONT zegt: „Andere belangen „dan die van eerlijkheid en trouw aan de gesloten tractaten leid„den de Staten en, al hadden zij het recht niet aan hun kant, zij „hadden de macht" (*Luth.*, 392). Vgl. PONT, *Eigen kar. Luth.*, 9—11.

De Lutherschen stichtten nu een huiskerk, eerst door MUYKENS als kwartierprediker bediend, in 1601 met een eigen predikant, ARNOLDUS GLASERUS (zie over hem: *Luth.*, 495; *Bijdr.*, III, 110—126; *N. Bijdr.*, VII, 277; R. en v. V., *Acta*, III, 225; HARTOG, *Predikk.*, 83; *Biogr. Wdb.*, III, 261), die eerst veel moeilijkheden ondervond (*Luth.*, 496—498), maar zich toch kon handhaven en ook verkreeg, dat de uitoefening der Lutherse religie in Woerden officiëel veroorloofd werd. In 1646 krijgt Woerden een nieuwe kerk.

Over de geschiedenis van Bodegraven, waar het doopboek begint met 1629, zie men nog: *Luth.*, 309, 515; *O. N.*, 1863, 183, 184; R. en v. V., *Acta*, II, 207; *Manné*, 382, 383; GLASIUS, *Gesch.*, I, 266; *Ned. Merc.*, 1760, I, 58, 92. Een episode uit het kerkelijk leven alhier tusschen 1740 en 1760 gaf D. DRIJVER in: *Dirk Ravensbergh en zijn tijd* (*De Wachter*, 1908).

Te Woubrugge en Nieuwkoop, waar onderscheidenlijk NICOLAAS SIMONSZOON en RUDSE als predikant hebben gediend en welke plaatsen ook tot het gebied van ERIK VAN BRUNSWIJK behoorden, schijnen de gemeenten ook nog een tijdlang Luthersch geweest te zijn. Spoedig daarna zijn ook hier Gereformeerde predikanten.

§ 30. *Vervolg. Amsterdam.* In dezelfde jaren, waarin de beide oudste Nederlandsche Luthersche gemeenten de bevoorrechte plaats verliezen, die zij totnogtoe bekleed hadden, wordt na den val van Antwerpen het Luthersche element in andere steden der Noordelijke Nederlanden aanzienlijk versterkt door vluchtelingen uit het Zuiden. Hun komst is min of meer rechtstreeks de oorzaak van het ontstaan der gemeenten te Amsterdam, Middelburg, Leiden, Haarlem en Rotterdam.

Hoewel te Amsterdam reeds in 1566 Lutherschen blijken te wonen (zie boven, blz. 59) komt het in dat jaar nog niet tot stichting eener gemeente; eerst de komst van veel Antwerpenaars na 1585 zal dat bewerken. Op het einde van 1587 worden 't eerst pogingen aangewend, om samen te komen, en wanneer de magistraat dit wil verhinderen, ontvangt hij van de Staten van Holland een aanschrijving hen „tot op nadere gelegenheid in hunne huizen onge„molesteerd te laten". Een huiskerk wordt ingericht — Mei 1588 — en voorloopig alleen ANDRIES NESSCHER als ziekentrooster aangesteld, terwijl LIGARIUS uit Woerden de steun en raadgever der Amsterdammers is. De gemeente neemt gestadig toe, in 1590 wordt de Flaciaan JOOST VAN DEN POPULIERE beroepen, terwijl den 7den April 1592 door de *Instructie, dienende tot ordinantie van der huyskercken der christelycker gemeynte onder het cruys der Ausborgsche Confessie toegedaen* een georganiseerde gemeente wordt gegrondvest.

Dadelijk had zij met een groote moeilijkheid te kampen, toen nog in datzelfde jaar ook hier, evenals vroeger te Antwerpen (zie boven, blz. 71), een strijd over de erfzonde ontstond tusschen NESSCHER en V. D. POPULIERE.

Het gevolg was, dat laatstgenoemde werd ontslagen, die echter een afzonderlijke gemeente oprichtte (1592); eerst na zijn dood (1611) voegden zijn aanhangers zich weer bij de hoofdgemeente. Een goede keuze deed Amsterdam, door in 1594 als tweeden predikant ADOLF FISSCHER, vroeger te Antwerpen werkzaam, te beroepen, onder wien de gemeente in bloei toenam. In 1597 voerde zij een nieuwe Ordonnantie in, die met enkele wijzigingen, langen tijd voor Amsterdam en andere gemeenten geldend is gebleven en den grondslag heeft gevormd voor de latere ordonnanties der Fraterniteit.

In 1600 werd een huis met pakhuis op het Spui gehuurd, om tot huiskerk te dienen, het volgend jaar een derde predikant beroepen, terwijl men in 1604 de plaats der samenkomst door aankoop van een huis vergrootte. Voortdurend moest de gemeente echter nog vervolging van overheidswege verduren: eerst in 1591, later meermalen tusschen 1595 en 1598, eindelijk van 1601 tot 1604 werden de bijeenkomsten der Lutherschen verboden, waarbij vooral de bekende predikant PLANCIUS zich als hun tegenstander deed kennen. Door bemiddeling van verschillende Duitsche vorsten en vooral van den koning van Denemarken, werden zij sinds November 1604 met rust gelaten en kon de Amsterdamsche gemeente zich ongestoord ontwikkelen.

Belangrijk is het, op te merken, dat in bijna alle plaatsen, waar zich volgens de „nauwkeurige opsomming" van Dr. VAN SCHELVEN (*Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16e eeuw*, blz. 8 en 9), Gereformeerde Zuid-Nederlanders gevestigd hebben, binnen vrij korten tijd Luthersche gemeenten zijn ontstaan of, zooals te Oudewater, Lutherschen

worden gevonden (R. en v. V., *Acta*, III, 195), misschien een bewijs, dat behalve de godsdienstige gezindheid, ook gemeenschappelijk leed en belang de vluchtelingen vereenigde.

Over de Amsterdamsche gemeente in dit tijdvak handelen *Amst.*, 13—50; *Luth.*, 441—484; *Luth. K.*, 13—16; D. C. Meyer Jr., *Luther's volgelingen te Amsterdam* (*Gids* 1884), 77—83; Glasius, *Gesch.*, I, 262—265; *N. Bijdr.*, III, 29; *Godg. Bijdr.*, XXV, 875 vv. Dat de Antwerpsche Lutheranen den stoot hebben gegeven tot stichting der gemeente, blijkt nog duidelijk uit de woorden der ouderlingen in 1604, toen zij voor Burgemeesters gedaagd waren: „wij hebben Antwerpen met onze vrouwen en kin„deren verlaten, en houden ons alleen daarom hier ter stede op, „dat wij Gods Woord mogen hooren; zoo ons dit niet vergund „of toegelaten wordt, hadden wij ook wel in Antwerpen kunnen „blijven" (*Amst.*, 39, vgl. ook 14, 42). Op hun eerste verzoekschrift in Januari 1588 aan den magistraat, om hun een plaats van samenkomst aan te wijzen (zie den inhoud daarvan *Amst.*, 14—16), ontvangen zij ten antwoord, dat zij een belijdenis moeten overleggen en zij voldoen hieraan, door een afschrift van de Augsburgsche Confessie en de Apologie aan te bieden. De Staten van Holland, na weigering van het verzoek door den magistraat uitspraak doende, stelden zich weer op het oude, reeds in 1566 ingenomen standpunt, dat de Gereformeerden niets tegen die Confessie leerden (*Kerkel. Plakaat-boek*, II, 69), wat een heftige remonstrantie der Lutherschen aan de Staten ten gevolge had (de inhoud daarvan in *Amst.*, 18, 19), waarop deze het bevel gaven, dat zij „ongemolesteerd" zouden worden gelaten.

Andries Nesscher, geboren te Lippe, kwam in 1588 te Amsterdam, was in 1593 tijdelijk te Leiden werkzaam en werd in 1603 eerst tijdelijk, daarna vast predikant te Rotterdam, waar hij in 1632 op ruim 80-jarigen leeftijd overleed. (Zie *Luth.*, Reg.; *Amst.*, 22, 23, 42, 51, 66, 76; *Rott.*, 20, 26, 28—126; zijn portret staat hier tegenover blz. 55). Ligarius „is de medestichter der „Amsterdamsche gemeente... Hij kent de huiskerk uit Woerden „en daarnaar wordt de oudste organisatie der Luthersche gemeen„ten ingericht" (*N. Bijdr.*, III, 131, 132). Dit geschiedt te Am-

sterdam door de Ordonnantie van 7 April 1592, waarover Dr. VAN BAKEL schreef in *De Wachter*, 1910, 50 vv.: *De Ordonnantie over de kruiskerken van 1592, grondslag van alle latere wetten in de Ned. Luth. kerk.*

JOOST VAN DEN POPULIERE was werkzaam te Emden, toen hij, ruim 70 jaar oud, in 1590 te Amsterdam werd beroepen, en overleed in November 1611. De onrust, in de gemeente ontstaan door zijn strijd met NESSCHER over de erfzonde, poogde men te bedaren, door beide predikanten gedurende zes maanden niet te laten preeken en den dienst door MUYKENS uit Leiden te doen waarnemen. Deze maatregel trof echter geen doel en den 24en Juni 1592 werd V. D. POPULIERE ontslagen. Over hem, zijn twist en zijn gemeente, zie: *Amst.*, 23—26, Bijl., 3—22; *Luth.*, Reg.; *N. Bijdr.*, I, 150; *Arch. N. K. G.*, N. S., XV, 51.

Nog heeft in 1595 en 1596 HENRICUS THAMERUS de gemeente gediend (*Luth.*, 457—459), maar als zij gelukkig van hem ontslagen is, wordt zij door ADOLF FISSCHER tot nieuw leven gebracht. Geboren in 1548, was deze eerst predikant te Antwerpen, daarna te Breisig en Rheinbrohl, werd in 1593 bij leening aan Amsterdam afgestaan en aldaar in 1594 beroepen. Tot zijn dood, 22 April 1613, bleef hij hier werkzaam (Zie: *Luth.*, Reg.; *Amst.*, 25, 28, 37, 41 vv., 52, 66, Bijl., 19—22 en zijn beroepsbrief, Bijl., 77, 78; *Rott.*, 29—31).

De nieuwe Ordonnantie, in 1597 gemaakt en in haar geheel opgenomen in *Amst.*, 32—60, is slechts een uitbreiding van de bepalingen, voor de huiskerken opgesteld; echter met twee belangrijke verschillen: vooreerst het aanvaarden van de Formula Concordiae (waarbij het Philippisme of Melanchthonianisme wordt verworpen), waarschijnlijk onder invloed van de zuiver Duitsche elementen en van hen, die met Hamburg in betrekking stonden; en ten tweede: de bepaling, dat men zich bij oneenigheid moet onderwerpen aan het oordeel van een buitenlandsche Universiteit. Dit stuk benevens de Beroepsartikelen met hun uitbreiding in 1602 (in hun geheel meegedeeld in *Amst.*, Bijl., 23—32, later in 1682 gerevideerd en aangevuld in 1721) „hebben tegelijk tot „grondslag gediend voor de latere Ordonnanties der Fraterniteit

„van 1614, 1644 en 1682, die met minder of meerder getrouwheid „in de hoofdzaak tot de oprigting der tegenwoordige Synode in „1819 zijn gehandhaafd." (*O. N.*, 1863, 112).

Als derde predikant werd in 1601 JOHANNES WILHELMI beroepen (zijn beroepsbrief en verbintenis in *Amst.*, Bijl., 78—83), die te Arnhem was geboren, te Keulen, Schleiden, Aken en Bendorff gestaan had en in 1615 te Amsterdam overleed (zie boven, blz.67).

In deze jaren hebben de Lutherschen telkens min of meer harde vervolgingen te lijden gehad. Die van 1591 was niet ernstig, maar toen de gemeente in 1595 onder FISSCHER opleefde, dus meer de aandacht trok en de Gereformeerden bovendien THAMERUS, die als Gereformeerd predikant was afgezet, wilden dwarsboomen, verbood de magistraat plotseling de vergaderingen der Lutherschen en werd FISSCHER eenigen tijd gevangen gehouden. Eerst in 1598 werd de vervolging minder, maar nadat de Gereformeerde synode te Amsterdam in 1601 besloten had, dat predikanten op plaatsen, waar Lutherschen woonden, bij den magistraat zouden aanhouden, om hun vergaderingen te verhinderen, was het vooral de bekende Gereformeerde predikant PETRUS PLANCIUS, die op allerlei wijzen poogde, het den Lutheranen lastig te maken. In een Hemelvaartspreek beschuldigde hij hen van allerlei onrechtzinnigheid, van ontrouw aan de Augsburgsche Confessie en van slechte gedragingen te Antwerpen, Hondscote en Brussel (Zie zijn schriftelijke uiteenzetting, opgenomen in *Amst.*, Bijl., 63—69). Hiertegen leverden de Lutherschen ter verantwoording een „Confessie „ofte Bekentenisse des Geloofs" op de aangevallen punten bij den magistraat in (*t. a. p.*, 70—76) en rechtvaardigden in een begeleidend schrijven hun handelingen te Antwerpen. Misschien zou dit stuk zijn uitwerking niet gemist hebben, maar kort daarop verscheen een heftig geschrift, opgesteld door den Hamburger „strijdtheoloog" PHILIPPUS NICOLAÏ, ter bestrijding van PLANCIUS en getiteld: *Verantwortung der Evang. Kirchen in Hollandt, wider die Lästerung Petri Plancii* u. s. w. (Hamb. 1603), dat ook in het Hollandsch vertaald werd. Hierin voer hij zóó tegen de Calvinisten uit, dat de magistraat, zoodra het boek hem bekend werd, de Luthersche godsdienstoefening verbood, in de meening, dat de

Amsterdamsche Lutheranen het met NICOLAÏ eens waren (zie over NICOLAÏ's boek en den indruk, dien het maakte: *Werken Marnix-Vereen.*, Serie III, dl. IV, 196, 197, 202, 207, 208). Na eenigen tijd waagden zij het toch weder, samen te komen, maar de gedeputeerden werden voor Burgemeesters geroepen en onmiddellijk de stad uitgebannen, toen zij weigerden, de bijeenkomsten na te laten, terwijl bovendien de predikanten insgelijks met verbanning gedreigd werden. Vooral door tusschenkomst van den koning van Denemarken, dien de Amsterdamsche magistraat uit handelsbelang te vriend wilde houden, zijn de vervolgingen in November 1604 gestaakt.

In dezen tijd benoemde de Amsterdamsche gemeente PETRUS MEESTERMAN tot haar secretaris. Deze, geboortig uit de Meijerij van den Bosch, was 20 jaar schoolmeester te Aken geweest, maar had in 1604 om zijn godsdienstige overtuiging die stad moeten verlaten. Eenigen tijd vertoefde hij te Stolberg en kwam in 1605 te Amsterdam,waar hij behalve secretaris,ook voorzanger en katechismusleeraar der gemeente werd, terwijl hij tevens een school hield. Toen Amsterdam zich spoedig als de voornaamste gemeente in de Nederlanden deed gelden, heeft MEESTERMAN als haar secretaris in breeden kring invloed geoefend (Zie *Luth.*, Reg.).

§ 31. *Vervolg. Andere gemeenten en kringen.* Behalve te Amsterdam zijn door de immigratie uit Zuid-Nederland ook in dezen tijd nog andere gemeenten ontstaan. Middelburg stelt in 1591 zijn eersten vasten predikant aan, Leiden volgt in 1592, maar heeft in de eerste jaren nog veel van de Gereformeerden te lijden; Haarlem krijgt een afzonderlijken voorganger in 1596 en Rotterdam beroept in het najaar van 1603 een eigen predikant, nadat daar reeds tevoren een huiskerk gesticht is.

Verder ontstaan er in dezen tijd kleinere kringen te Utrecht, Gouda, Dordrecht, Delft, Breda en Zwolle.

In Middelburg (zie over deze gemeente: *Luth.*, 500—505; *Luth. K.*, 17; *Bijdr.*, V, 84—116; *Manné*, 426—429; V. ALPHEN,

N. K. H., 1878, 730; 1891, 346; HAARING, *Feestrede over het 100-jarig bestaan der Ev. Luth. kerk te Middelburg*, Middelb. 1842) schijnt reeds vroeg, misschien al vóór de komst der gevluchte Antwerpenaars, eenige organisatie geweest te zijn: het doopboek begint met 1586 en „draagt kenteekenen van een vervolg op een „vroeger doopboek te zijn" (*Bijdr.*, V, 83). Dat er echter reeds in 1574 Lutherschen gevonden werden, die een adres aan den Gereformeerden kerkeraad zenden (*Arch. N. K. G.*, N. S., IV, 41) is onjuist: de Duitsche gemeente, in de bron genoemd, is de Hollandsche gemeente te Londen. De Lutherschen houden eerst samenkomsten in particuliere huizen, hetgeen in 1589 wordt verboden. Toch stellen zij JOHAN KERSSELER († 1605), in 1590 tot vast predikant aan (Zie over hem: *Luth.*, 501—505; *Bijdr.*, V, 87; *O. N.*, 1862, 96; 1864, 59) en nemen spoedig in aantal toe, blijkens de resoluties van den Gereformeerden kerkeraad, die tusschen 1590 en 1597 telkens den magistraat zal „aenspreken" wegens de toeneming en prediking der Martinisten (NAGTGLAS, *De kerkeraad der Nederduitsch Hervormde gemeente te Middelburg tegenover de Doopsgezinden, Voetwasschers en Martinisten van 1574 tot 1608*, in: *Bijdragen tot de Oudheidkunde en geschiedenis van Zeeuwsch-Vlaanderen*, VI, 237—261, en NAGTGLAS, *De Algemeene Kerkeraad der Ned. Herv. gemeente te Middelburg van 1574—1860*, blz. 113). In 1617 sticht de gemeente een eigen kerkgebouw, dat in 1658 en 1673 door brand geteisterd en herbouwd werd, terwijl zij in 1742 een nieuwe kerk inwijdt. Van 1710 tot 1798 was de gemeente zóó talrijk, dat zij door twee predikanten bediend werd. Belangrijk is het, op te merken, dat men te Middelburg kleine afwijkende gebruiken had bij Doop en Avondmaal en een andere agenda dan te Amsterdam (*Luth.*, 19, 20).

In 1586 of 1587 hielden de Lutherschen te L e i d e n reeds samenkomsten; in 1588 wordt er door CONINXBERGEN het Avondmaal bediend, terwijl V. D. POPULIERE in de volgende jaren de gemeente sticht, totdat MUYKENS in 1592 als eerste predikant wordt beroepen. Reeds spoedig ontstaat ook hier een strijd over de erfzonde en treden de Gereformeerden vijandig op. In 1594 verbiedt de magistraat de samenkomsten en als zij toch worden

doorgezet, moet MUYKENS op het stadhuis verschijnen en wordt in Januari 1596 uit de stad gebannen (Zie de officiëele stukken afgedrukt in *O. N.*, 1864, 41—57). Toch komt hij hier telkens den dienst waarnemen, is in 1601 weer vast voorganger, maar het duurt tot 1606, eer hij weer veilig te Leiden kan gaan wonen. In 1616 ontvangt de gemeente een tweeden predikant en in 1618 wordt de kerk ingewijd, die in 1661 vergroot en in 1763 en 1843 verbeterd is. Gedurende de 17e eeuw, nl. in 1650, 1654, 1675 en 1689, werd de gemeente door twisten verscheurd, in laatstgenoemd jaar over de vraag, of een Hollandsch of Duitsch predikant zou beroepen worden (BLASE, *Colerus*, blz. 118—120). Zie verder over Leiden: *Luth.*, 507—511; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 733; 1890, 271; J. C. VAN OVERVOORDE, *Uit de eerste jaren van de Luth. gemeente te Leiden* (*Arch. N. K. G.*, N. S., XV, 49—60; *De Lutherschen te Leiden in 1642* in *Navorscher*, IV, 291; V, 5.

Gedurende het beleg van H a a r l e m in 1573 heeft daar de Luthersche predikant WILLEM VAN LUPECH voor de soldaten van hopman STEINBACH dienst gedaan, terwijl ook na de inneming Duitsche soldaten alhier in garnizoen bleven. Na 1580 en vooral 1585 kwamen hier vele Vlamingen wonen, die in 1590 een ziekentrooster kunnen aanstellen. Later hielpen V. D. POPULIERE en MUYKENS de gemeente, totdat in 1596 de eerste vaste predikant PETRUS AEMILIUS wordt beroepen (over hem: *Luth.*, 513), die spoedig weer vertrekt, terwijl ook hier de overheid de samenkomsten der Lutherschen verbiedt. Later (1604) is MUYKENS weer te Haarlem als vaste voorganger en vertegenwoordigt hij deze gemeente op de eerste synode in 1605. De kerk wordt in 1615 ingewijd en in 1781 vernieuwd. Vgl. verder over de geschiedenis dezer gemeente: *Luth.*, 511—515; *O. N.*, 1863, 53; 1864, 68; *Ned. Merc.*, 1758, II, 226, 227; *Manné*, 340 vv.; DE KONING, *Beschr. v. Haerlem* (1809), blz. 30, 36; EKAMA, *Gesch. v. Haarlem*, 27, 41, 45, 47; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 739; 1879, 137; 1897, 361; over de Lutherschen alhier tusschen 1838 en 1846: A. LOOSJES, *Vóór ruim een halve eeuw*, blz. 107—119.

Ook te R o t t e r d a m hebben de verdreven Vlamingen een Luthersche gemeente doen ontstaan. Vóór zij een eigen predikant

had, bestond reeds sinds eenigen tijd een huiskerk (*Rott.*, 22), maar wanneer deze gesticht werd, is onbekend. In 1590 komt KERSSELER uit Middelburg nu en dan den dienst waarnemen, later helpen FISSCHER en MUYKENS, de laatste sinds 1596 als kwartierprediker, totdat in 1603 JOHANNES CREMERIUS (zie *Luth.*, Reg. en *Rott.*, 27—32) als vast predikant beroepen wordt. Deze kan niet dadelijk komen en voorloopig neemt NESSCHER uit Amsterdam den dienst waar; evenwel niet ongehinderd, daar, ook ten gevolge van NICOLAÏ's boek (zie boven, blz. 85 en *Werken der Marnix-Vereen.*, Serie III, dl. IV, blz. 200), de overheid, door de Gereformeerde predikanten opgezet, een slot op de plaats der samenkomst hangt. Eerst in 1606 treedt CREMERIUS feitelijk in dienst, terwijl tusschen 1609 en 1617 een kerk gebouwd wordt, die in 1651 is vernieuwd en in 1736 door de tegenwoordige vervangen werd. Op verschillende gronden bepleit SCHULTZ JACOBI het echt Nederlandsch karakter der Rotterdamsche gemeente, blijkend uit de namen in het Doopboek, de kerkelijke aanteekeningen en godsdienstoefeningen in de Nederlandsche taal en het gebruik van VAN HAECHT's psalmboek (*Rott.*, 1, 2). Daartegen voert Dr. PONT aan (*Luth. K.*, 17), dat de gemeente een Duitscher als predikant beriep, hetgeen echter geen krachtig tegenargument is, want juist omdat men CREMERIUS te Rotterdam niet verstond, liet men hem nog wat te Amsterdam blijven, om „sijn sprake wat te (doen) breken ofte „veranderen" (*Luth.*, 521). Over de geschiedenis der Rotterdamsche gemeente gaf SCHULTZ JACOBI een nauwkeurige monografie, getiteld: *Geschiedenis der Evangelisch-Luthersche gemeente te Rotterdam* (Rott. 1865). Zie verder VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1883, 216; 1886, 279; 1890, 268; 1893, 312 en over deze eerste tijden: *Rott.*, 1—35, *Luth.*, 517—521, *O. N.*, 1864, 65—71; *Arch. N. K. G.*, N. S., XV, 55.

Behalve deze gemeenten zijn er in dezen tijd Luthersche kringen, die nog niet tot gemeentevorming overgaan, maar hiertoe binnen korter of langer tijd zullen geraken. Zoo zijn er zeker sinds 1589 reeds Lutherschen te U t r e c h t en gedurende eenige jaren worden deze gesticht door den veldprediker van het Duitsche garnizoen, JOANNES BECKER. In 1604 staan hier twee kringen

tegenover elkaar, die strijd voeren over de erfzonde, maar in 1606 door WIRICHIUS verzoend worden (*Luth.*, 505—507). Toch vormt zich te Utrecht al min of meer een gemeente: in October 1605, wanneer de eerste synode te Amsterdam al gehouden is, verzoeken de Utrechtsche Lutherschen „op het accoord van Woerden „tot de eenigheid te worden toegelaten" (*Amst.*, 67).

Ook te Gouda waar MUYKENS als kwartierprediker woont, is nog geen gemeente, maar reeds lang een kring van Lutherschen, die in 1605 met CREMERIUS van Rotterdam overeenkomt, dat hij eenmaal in de maand voor hen zal prediken. Het is dan ook niet juist, om met SCHULTZ JACOBI (*O. N.*, 1862, 88) het jaar 1596 als stichtingsjaar der gemeente aan te nemen; noch op de synode van 1605, noch op die van 1614 is Gouda vertegenwoordigd en eerst later krijgt het zijn eersten predikant (*Luth.*, 516; *O. N.*, 1864, 59—61).

Iets dergelijks als te Gouda vinden wij te Dordrecht. Ook hier zijn sinds langen tijd Lutherschen gevestigd; zelfs deelt SCHOTEL (*Kerkelijk Dordrecht*, I, 166) mede, dat de Martinisten bij de overgave der stad aan BARTHOLD ENTENS (1572) „een groot deel „der nyeuwe belijders uitmaakten, maar sedert merkelijk in aan- „tal waren verminderd." Een gemeente vormen zij in deze dagen nog niet, maar de kring is financiëel sterk; dit blijkt namelijk uit een brief van den Amsterdamschen kerkeraad, dd. 16 Januari 1599, aan de broeders te Dordrecht, waarin hij mededeelt, dat MUYKENS niet voldoende wordt gesalariëerd en verzoekt, dat, nu Amsterdam niet afdoende kan helpen, Dordrecht ook steun zal verleenen, waarvoor MUYKENS in ruil ook aldaar zal preeken (*O. N.*, 1864, 61—64; *Rott.*, 21).

Te Delft preekt MUYKENS reeds in 1595 (*Arch. N. K. G.*, N. S., XV, 55, 59) en in 1604 vraagt men vandaar aan Amsterdam „om met schriften en prediken bediend te worden" (*Haag*, 4). Gelijk verzoek richten zij tot Rotterdam, waaraan CREMERIUS het volgend jaar, als NESSCHER nog te Rotterdam is, een paar maal voldoet (*Rott.*, 30).

Zoo schijnt Breda voorloopig ook nog te weinig Lutherschen te tellen, om zich tot een gemeente te kunnen orga-

niseeren; toch maakt de Lutheraan JAN ARIAENSEN zich sterk, om, indien NESSCHER daar wilde preeken, „over de 100 oude cris-„tenen" bijeen te brengen (*O.N.*, 1864, 58) en bericht SCHULTZ JACOBI, dat de Middelburgsche predikant KERSSELER, als hij daar dienst deed, een gelijk getal onder zijn gehoor had (*O. N.*, 1862, 96).

Eindelijk komt ook Zwolle in dezen tijd op en denkt in 1605 erover, een eigen leeraar te beroepen, maar WIRICHIUS uit Aken, dien zij willen benoemen, bedankt (*Luth.*, 522).

Dat er op andere plaatsen in Noord-Nederland ook nog wel Lutherschen zullen gewoond hebben, spreekt vanzelf, maar niet dan bij toeval is daarvan eenig bericht tot ons gekomen. Zoo maakt de Gereformeerde synode, te Schiedam in 1602 vergaderd, zich bezorgd over „den voortganck der Luterschen so tot Woerden „als Oudewater ende elders meer" (R. en v. V., *Acta*, III, 195). In Deventer zijn zij zóó talrijk geweest, dat zij in 1580, nadat de stad twee jaar tevoren aan de Staatsche zijde was gebracht, verzocht hebben, in de Bergkerk godsdienstoefening te mogen houden, hetgeen echter werd afgewezen (HEUVEL, *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek*, Lochem 1903, blz. 150). Hunne bijeenkomsten werden zelfs verboden en in den tijd, dat Deventer weer onder Spanje stond (1587—1591), zijn waarschijnlijk de meesten naar Duitschland uitgeweken (Vgl. *Doopsgezinde Bijdragen*, 1919, blz. 39, 40).

Het bericht van VAN DER AA, *Aardrijkskundig Woordenboek*, II, 303, dat den Lutherschen in 1577 of 1578 te Bergen op Zoom een kapel werd afgestaan, berust blijkbaar op een vergissing. MEINDERSMA in zijn studie *Over het Protestantisme in Westelijk Brabant* (*Arch. N. K. G.*, N. S., VIII, 297vv.) spreekt daarvan niet en FAURE verhaalt in zijn *Histoire abrégée de la ville de Bergen op Zoom* (p. 195), dat aan de „religion dominante" dus de Gereformeerde kerk, op 26 September 1578 een kapel werd afgestaan voor het houden hunner godsdienstoefeningen.

TWEEDE TIJDVAK.

VAN DE EERSTE SYNODE IN 1605 TOT DE SCHEURING IN 1791.

HOOFDSTUK VI.

VAN DE EERSTE SYNODE TOT DE GROOTE VERGADERING. (1605—1651). § 32—§ 40.

§ 32. *De Synode van 1605.* Daar de Luthersche gemeenten voor een groot deel uit Zuid-Nederlandsche vluchtelingen bestonden, vooral van Antwerpen afkomstig, en de Duitsche elementen zich ook aan elkaar verbonden gevoelden, vormden zij, ook zonder officiëelen band, reeds een kring, waarin men onderling voeling hield en elkander, indien het noodig was, hielp. De Amsterdamsche gemeente, eerst door den Woerdenschen predikant LIGARIUS in haar organisatie geholpen, was door haar grootte en financiëele draagkracht de steun der kleine kringen geworden, hielp hen, zich tot gemeenten te vormen, regelde soms ook hun inwendige aangelegenheden en examineerde hun aanstaande predikanten. Begrijpelijk is, dat de wensch naar nauwere aaneensluiting opkwam en evenzeer, dat Amsterdam daartoe het initiatief nam; het Consistorie noodigde de gemeenten Woerden, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Middelburg uit, gezamenlijk op den 30en Augustus 1605 een „Generaal „synode" te houden. Hieraan werd gevolg gegeven en al is op deze en de twee volgende dagen geen vaste organisatie gevormd, er wordt toch besloten, dat men zich tot eenheid in leer en ceremoniën zou verbinden; niemand zou iets

leeren, dat afweek van hetgeen in de kerken der Augsburgsche Confessie werd geleerd en de gemeenten zouden de Amsterdamsche Ordonnantie van 1597 (zie boven, blz. 84), zooals die in 1602 eenigszins gewijzigd was, overnemen, met weglating van hetgeen was gebleken, minder goed te zijn; bovendien zou de Amsterdamsche Agenda ook voor de Nederlandsche Luthersche kerken gelden.

De band, die de Luthersche gemeenten hierdoor onderling verbond, was dus nog zéér los, maar de beteekenis dezer synode is vooral hierin gelegen, dat Amsterdam feitelijk als leidende gemeente wordt erkend en de plaats, die het reeds min of meer innam, thans de sanctie der andere gemeenten verkreeg.

Op de synode verschijnen de predikanten ADOLF FISSCHER en JOHANNES WILHELMI uit Amsterdam; de laatste vertegenwoordigt Rotterdam in plaats van zijn schoonzoon CREMERIUS, die daar nog geen intrede heeft gedaan, maar volgens SCHULTZ JACOBI (*Rott.*, 35) en DOMELA NIEUWENHUIS (*Haag*, 3) wel ter vergadering aanwezig was. Verder: NESSCHER, tijdelijk te Rotterdam, maar, als Amsterdamsch predikant, afgevaardigde voor deze gemeente, MUYKENS, die Haarlem en Leiden vertegenwoordigt, GLASERUS voor Woerden, SCHULTZ voor Middelburg en WIRICHIUS uit Aken, die zonder gemeente is en tijdelijk te Amsterdam vertoeft. Op den eersten dag komen alleen de predikanten bijeen, nemen het besluit tot eenheid in leer en ceremoniën, en nemen de Amsterdamsche Ordonnantie van 1597 na voorlezing als grondslag voor het bestuur der gemeenten aan. Den volgenden dag zijn ook ouderlingen en diakenen der bovengenoemde gemeenten, behalve Middelburg, aanwezig en wordt de Amsterdamsche Ordonnantie met eenige wijziging en de Amsterdamsche agenda onveranderd door alle gemeenten aangenomen. Deze agenda was de Antwerpsche, in 1580 door CASSIODORUS DE REYNA ingevoerd ter vervanging van die van 1566 (*Luth. K.*, 18). Sinds 1605 regelt

Amsterdam nog meer dan vroeger allerlei aangelegenheden en heerscht door subsidie te geven of in te houden (*a. w.*, 19; *Luth.*, 530—536). Zie over deze Synode nog: *Amst.*, 67, 68; *Rott.*, 35—37; *Haag*, 3; *Luth.*, 528, 529.

§ 33. *De Synode van 1614.* Nu eenmaal een band gelegd was tusschen de Luthersche gemeenten in Nederland, kwam spoedig het verlangen op tot nauwere vereeniging. De Amsterdamsche gemeente schreef tegen den 30en September 1614 een nieuwe synode uit, waarop, behalve zij zelf, de gemeenten Utrecht, Leiden, Rotterdam, Haarlem, Middelburg en Antwerpen vertegenwoordigd waren, en ook WIRICHIUS uit Aken aanwezig was. Op deze vergadering, die drie dagen duurde, werd vooreerst besloten een Algemeen Consistorie in te stellen, bestaande uit drie leeraars en drie „politicque" mannen, welk zestal den naam zal dragen van: Algemeene Opzieners of Inspectoren; van elke drie moest één lid uit Amsterdam zijn en de twee overige politicque mannen zouden gekozen worden uit gemeenten, die niet door een predikant waren vertegenwoordigd. Jaarlijks zou dit Consistorie te Amsterdam vergaderen en alsdan één leeraar en één politiek lid aftreden. Zijn voornaamste macht bestond hierin, dat alleen met zijn „raad en wil" het beroep en ontslag van predikanten in alle gemeenten zou plaats vinden en dat geen Lutheraan iets mocht laten drukken zonder zijn toestemming. Een synode zou niet op bepaalde tijden bijeenkomen, maar zoo dikwijls het Consistorie dit noodig achtte; dáár zou dan gesproken worden over alles, wat tot opbouwing van de kerk kon dienen en konden de zwarigheden worden behandeld, die tusschen gemeenten onderling waren ontstaan en waarin deze zelf niet tot een

beslissing konden komen. Ook besloot de vergadering nogeens, dat alle gemeenten één Agenda zouden gebruiken, terwijl weder als Generale Kerkelijke Ordonnantie de Amsterdamsche van 1597 werd aangenomen, die nu echter nog eenigszins gewijzigd werd. Eindelijk besprak men nog eenige inwendige aangelegenheden van Middelburg en Antwerpen. Door deze synode is de zoogenaamde *Fraterniteit* tot stand gebracht, die gedurende een tachtigtal jaren alle Nederlandsche Luthersche gemeenten omvatte, maar na 1696 haar invloed geheel verloor.

De oorspronkelijke bedoeling van den Amsterdamschen predikant WILHELMI, die 't eerst het voorstel deed, om deze synode te houden, was, dat zij jaarlijks zou bijeenkomen, maar dit werd na bespreking onnoodig geacht. De namen van de leden dezer synode worden door SCHULTZ JACOBI (*Rott.*, 50, noot 1) opgegeven. Van de bestaande gemeenten werden Delft en den Haag niet opgeroepen, omdat er oneenigheid en „schandalen" waren; Bodegraven zond geen afgevaardigde, daar het volgens zijn leeraar MEISSENIUS, onder de vervolging dreigde te bezwijken en Woerden weigerde te komen, waarschijnlijk geërgerd over het optreden van Amsterdam in zake een gezangboek, dat Woerden wilde invoeren. Als reden gaf het echter op, dat het zich niet onder eenig bestuur wilde stellen, daarbij bevreesd was, dat zulk een Consistorie meer verschil dan eenheid zou bevorderen en bovendien, dat de Staten zulk een vereeniging van gemeenten niet zouden goedkeuren. Later heeft Woerden zich toch bij de Fraterniteit aangesloten.

Het Algemeen Consistorie — het best te vergelijken met de tegenwoordige Synodale Commissie — vergaderde elk jaar omstreeks St.-Michaëlsdag (29 September) en ook als de nood der kerk het vereischte (*Amst.*, 70). De Synode kwam op onbepaalde tijden bijeen, totdat in 1676 besloten werd, geregeld om de vijf jaar te vergaderen, hetgeen tot 1696 is volgehouden.

Wat de boekencensuur betreft, had Amsterdam deze reeds vroeger toegepast op geschriften van Ds. FETT uit Delft, waarin

de Gereformeerden heftig werden aangevallen (*Amst.*, 69); in zooverre was dus deze maatregel, hoe vreemd hij schijne, een van practische politiek. Later heeft vanzelf die censuur een einde genomen.

Een wijziging van belang, waarin de Generale Kerkelijke Ordonnantie van de Amsterdamsche verschilde, was deze, dat het oordeel van „eenighe Universiteyten oft wtlandsche Ministeria" (zie boven, blz. 84) alleen gevraagd zou worden in „sware religi- „ons- ofte gheloofssaecken", als het Algemeen Consistorie dit noodig achtte (*Rott.*, 54). Deze kerkelijke Ordonnantie is gewijzigd in 1644, 1646, 1681 en 1686.

Op deze vergadering werd Middelburg verzocht, de eenigszins afwijkende gebruiken bij Doop en Avondmaal (zie boven blz. 87) af te schaffen, terwijl de vraag van Antwerpen, of het geoorloofd was — zooals vroeger tusschen 1567 en 1576 ook gebeurde— kinderen door een Roomschen priester te laten doopen, algemeen ontkennend werd beantwoord.

De Fraterniteit, die door deze vergadering was gesticht, heeft tot het ontstaan der Unie (1697) alle Luthersche gemeenten in Nederland omvat. Na dien tijd bleef zij kwijnend en alleen in 1709 wordt nog een buitengewone synode gehouden. Wel hooren wij haar naam nog enkele malen noemen. Eerst als Middelburg in 1727 uit de Fraterniteit wil treden, maar Rotterdam vermaant, den vrede te bewaren (*Bijdr.*, V, 102; *Rott.*, 258) en verder wanneer de Vlissingsche magistraat bij de stichting der Luthersche gemeente aldaar bepaalt in een resolutie dd. 16 April 1735: „De „kerkeraad zal van deze hare admissie ten spoedigsten doenlijk „kennis geven aan de praesidiale Kerk van Amsterdam en het „Eerw. Ministerie en Consistorie verzoeken, dat hetzelve deze „Gem.te van Vlissingen als eene wezenlijke Gem.te gelieve te er- „kennen, dezelve in hare fraterniteit aan te nemen en ook te laten „genieten zoodanige voorregten, als waarvan andere Gemeentens „onder derzelver fraterniteit behoorende, komen te jouisseeren" (*Bijdr.*, V, 119). Tenslotte wanneer van ongeveer 1754 tot 1770 de Leeuwarder gemeente buiten de Fraterniteit wordt gesloten (*Bijdr.*, V, 196—198). In naam bleef zij bestaan tot de instelling

van het Synodaal bestuur, want nog in 1809 wordt van de gemeente Arnhem gezegd, in het *Geschiedverhaal van de opkomst en bloei der Ev. Luth. gemeente te Arnhem,* beschreven door een lid der gemeente (Arnh. 1809), dat zij tot de Fraterniteit behoort (blz. 49).

Zie verder over de Synode van 1614: *Luth.*, 563—570; *Luth. K.*, 19—22; *Amst.*, 68—72; *Rott.*, 49—55, 172; *Haag*, 3; *De Wachter*, 1918, 113, 114.

§ 34. *De macht van het Algemeen Consistorie gaat op het Amsterdamsche Consistorie over.* Wel werd aan het Algemeen Consistorie door de synode van 1614 een groote macht geschonken, maar het bezat niet de middelen, om te dwingen, indien een gemeente of predikant zich bleef verzetten. Zoo stond het o. a. vrijwel machteloos zoowel tegenover de predikanten Fett en Van der Linden in Delft, als tegenover Fluggius in Leiden, zoodat reeds in 1616 in den Amsterdamschen kerkeraad de vraag gedaan werd, of het voortbestaan van het Algemeen Consistorie wel wenschelijk was, daar het toch geen macht bezat, om zijn besluiten uit te voeren. Na 1620 nam de Amsterdamsche kerkeraad, die tegenover de gemeenten meer macht bezat (zie boven, blz. 94), de taak van het Algemeen Consistorie in hoofdzaak over; wel werden eenige jaren later sommige zaken, die anders voor het Algemeen Consistorie gebracht moesten worden, ter beslissing aan een Algemeen Ministerium voorgelegd en zijn van 1641 tot 1646 vergaderingen gehouden, waarop alle gemeenten vertegenwoordigd waren, maar in 1646 werd bepaald, dat bij aanhangige kwesties de drie naastliggende gemeenten door gecommitteerden de zaak zouden onderzoeken en beslissen, met appèl op een algemeene vergadering der Nederlandsche gemeenten. Overigens wordt de werkzaam-

heid van het Algemeen Consistorie geheel door den Amsterdamschen kerkeraad overgenomen en heeft dat Consistorie dus opgehouden te bestaan.

DANIËL FETT, predikant te Delft (Zie over hem: *Luth.*, 533, 551, 570; *Haag*, 5, 7; *Biogr. Wdb.*, III, 48, 49), die een aanstootelijk leven leidde, was door het Algemeen Consistorie onwaardig gekeurd, om langer het predikambt te bekleeden, maar toen hij schuld beleed, wenschte het hem weder te handhaven; de Delftsche gemeente dacht echter anders erover en zette hem in 1615 af. In zijn plaats benoemt zij ANDRIES PIETERSZ. VAN DER LINDEN, een ongeordend saaiwerker (Zie *Bijdr.*, III, 127, 128; *O. N.*, 1863, 101; *Rott.*, 51); het Algemeen Consistorie is hiertegen, excommuniceert hem bovendien, maar VAN DER LINDEN laat zich in Duitschland ordenen en verzoekt zelfs, in Amsterdam te worden ingezegend: het Consistorie staat machteloos.

In 1618 was FLUGGIUS (*Luth.*, 546, 573) te Leiden beroepen, maar het Algemeen Consistorie vond hem te jong en wilde hem nog een jaar te Amsterdam laten. De Leidsche gemeente verzette zich hiertegen en het Consistorie moest toegeven.

Hoewel de kerkeraad van Amsterdam in 1620 de taak van het Algemeen Consistorie in hoofdzaak overnam en ook de aanteekeningen van dit Consistorie slechts tot dat jaar loopen, heeft Rotterdam zich in 1625 tot Amsterdam gewend met het verzoek, dat het „Algemeen Ministerium, ter vervanging der vroegere Inspec„toren — dus van het Algemeen Consistorie — gekomen", de censuur over den predikant HIRNIUS zou bevestigen. Dit Ministerium was waarschijnlijk samengesteld uit afgevaardigden van Amsterdam, Haarlem, Leiden, Delft, den Haag, Rotterdam en Woerden, die in datzelfde jaar te Amsterdam waren samengeroepen, om in een geschil tusschen predikant en kerkeraad der gemeente Utrecht te beslissen (*Rott.*, 112). De uitspraak in zake de censuur werd echter gegeven door predikanten en ouderlingen van drie gemeenten (*Rott.*, 113). Dat Algemeen Ministerium komt nogeens in 1627 voor (*Rott.*, 115), maar in 1629 treffen wij een vergadering van predikanten aan, die, behalve tot ordening van een

tweetal leeraars, ook andere belangen behandelt. In 1634 werd te Amsterdam weer een vergadering van predikanten en gecommitteerden gehouden en verder zijn er classikale resolutiën van 1641 tot 1646 bewaard gebleven, waaruit blijkt, dat alle gemeenten vertegenwoordigd waren. In het begin vermelden de notulen nog den naam van het Algemeen Consistorie, dat dus nog schijnt te bestaan, maar later in 't geheel niet meer: dan heeft het Amsterdamsche Consistorie blijkbaar zijn plaats ingenomen. Of het Algemeen Ministerium inderdaad een tijdlang in de plaats van het Algemeen Consistorie gekomen of slechts een andere naam voor dat lichaam is, valt niet met zekerheid uit te maken.

In de vergadering van 1646 vinden wij het besluit, dat voortaan bij eenig geschil de drie naastliggende gemeenten door gecommitteerden zouden beslissen, met beroep op een algemeene vergadering der Nederlandsche gemeenten (*Amst.*, 73). Dat Amsterdam gaandeweg overwegenden invloed krijgt en dien wettelijk wil bevestigd zien, blijkt duidelijk uit de kerkorde van 1681, waarbij werd vastgesteld, dat behalve de gecommitteerden uit de drie naastliggende gemeenten, steeds afgevaardigden van het Amsterdamsche Consistorie in zulke commissies voor geschillen zitting zullen hebben.

§ 35. *Amsterdam's overwicht. De Duitsche geest in die gemeente overwegend.* Bij deze organisatie der Lutherschen in Nederland staat de gemeente Amsterdam steeds vooraan: zij roept eerst de synodes samen, haar Consistorie geeft den doorslag, waar het de belangen van alle gemeenten geldt. Dit overwicht had zij daaraan te danken, dat zij verreweg de grootste der Nederlandsche gemeenten was en de andere zedelijk en financiëel van haar afhankelijk waren. Door haar steun werden nieuwe gemeenten opgericht, zij keurde beroepen goed, zorgde voor kleinere kringen van geloofsgenooten; „haar vroeg men om geld, „om predikanten, om raad en, als een zorgende moeder, „die haar moederrechten tegenover haar jeugdige spruiten

„liet gelden, trad zij dan ook vaak op" (PONT, *Luth. K.*, 19).

Verschillende oorzaken werkten samen, om haar tot bloei te doen komen; na 1604 hield de vervolging van Gereformeerde zijde op; de stad zelf nam door haar uitgebreiden handel in aanzien toe, wat weer ten gevolge had, dat velen uit de Oostzee-steden zich hier vestigden; de scheuring in de gemeente eindigde in 1611 na den dood van V. D. POPULIERE en in dienzelfden tijd kwamen ook vluchtelingen uit Aken haar versterken. Had men in 1609 een derden vasten predikant aangesteld en bleek reeds in 1629 een vierde noodig te zijn, tusschen 1630 en 1660 verdubbelde zelfs het aantal gemeenteleden. Een waardig bedehuis verkreeg Amsterdam in 1633, toen de Oude Kerk op het Spui door Ds. PFEIFFER met een uitstekende leerrede werd ingewijd en ook predikanten als PAULUS CORDES, ELIAS TADDEL en ADOLF VISSCHER maakten zich op verschillende wijze bekend; aan den laatste werd op de Synodale Vergadering van 1646 het vertalen van LUTHER'S Bijbel in 't Nederlandsch opgedragen.

In den geest der gemeente komt langzamerhand verandering. Oorspronkelijk voelde zij zich de voortzetting der Antwerpsche gemeente (zie boven, blz. 83) en onderhield daarom ook betrekkingen met die buitenlandsche gemeenten, waarheen de Antwerpsche Lutherschen gevlucht waren, als Frankfort, Keulen en Aken. Maar daarnaast was zij door bloedverwantschap harer leden en door handelsbelangen nauw aan Hamburg verbonden, terwijl de Amsterdamsche leden van het Hamburger koor (zie boven, blz. 31), echte Hamburgers, die zich bij de Lutherssche gemeente hadden aangesloten, den invloed vermeerderden der in die stad heerschende richting, welke zich

onderscheidde door „overdreven kerkelijken ijver . . . „alsof de zaligheid alleen in de Luthersche kerk te vinden „is" (*Amst.*, 91). Het Vlaamsche karakter der gemeente vermindert en het Noord-Duitsche element overheerscht ten slotte. Met beider goedvinden besloot men echter in 1657 aan de gemeente geen anderen titel te geven dan: „toegedaan der Augsburgsche Confessie"; zoowel Antwerpen als Duitschland waren hierin voorgegaan.

Over Amsterdam in dezen tijd zie men: *Luth.*, 484—490, 536—541; *Amst.*, 51—64, 77—92; D. C. Meyer Jr., *Luther's volgelingen te Amsterdam* (*Gids*, 1884, 83—92). In 1614 werden de Lutherschen uit Aken verbannen, waarvan velen naar Amsterdam de wijk namen. De aanwas der gemeente blijkt uit de toeneming van het aantal doopelingen: bedroeg dit in 1601 nog 86, in 1608 was het reeds 194 geworden; in 1630 was dit getal tot 658 geklommen, in 1659 tot 1247. Geen wonder, dat men in 1609 besloot, een derden vasten predikant aan te stellen en in 1629 nog een vierden benoemde. In deze omstandigheden was ook de bouw van een kerk dringend noodig; telkens was de oude plaats van samenkomst op het Spui reeds vergroot, maar op feestdagen bleek zij nog te klein te wezen, zoodat er dan tegelijk godsdienstoefening werd gehouden in een brouwerij bij het Zwanenburgerbruggetje. In 1629 en 1631 kocht de gemeente nog twee aan het „kerkhuis" op het Spui grenzende huizen, spoedig werd de bouw ter hand genomen, zoodat op 25 December 1633 de Oude Kerk kon worden ingewijd. Ds. Casparus Pfeiffer (geboren in 1584, predikant te Amsterdam van 1609 tot zijn dood in 1643; zie *Luth.*, 537; *Bijdr.*, V, 50; VII, 13, 14; *Amst.*, 52, 55, 72, 78, 79; *Rott.*, 50, 92, 109—119) wijdde haar in met een predikatie over Luc. II : 1—10, die na zijn dood uit het Duitsch werd vertaald en uitgegeven; zij is in 1834 herdrukt en gevoegd vóór J. M. L. Roll's *Leerrede ter godsdienstige feestviering van het tweehonderdjarig bestaan der Luthersche Oude Kerk te Amsterdam* (Amst. 1834). In *Amst.*, blz. 61—63, zijn gedeelten van die preek afgedrukt en Hartog geeft in *Predikk.*,

blz. 86, 87 een overzicht, waarbij hij PFEIFFER's werk zeer gunstig beoordeelt en van hem zegt: „Hij wordt door weinigen uit dien tijd „overtroffen". Over de kerk zelf handelt een artikel in *N. Bijdr.*, III, 1—35: *De oude kerk der Evang. Luth. gemeente te Amsterdam.* Zie verder: MEYER, *Luth.'s volgelingen te Amst.*, blz. 83, 84 en *De Wachter*, 1915, 134—137.

PAULUS CORDES, geboren te Hamburg in 1613, als proponent beroepen te Amsterdam in 1641, emeritus 1670 en overleden in 1674, wordt door DOMELA NIEUWENHUIS geprezen om zijn „onderhoudende" wijze van preeken (zie *Amst.*, 77—79; *Bijdr.*, VII, 23), waarbij hij aan zijn leerredenen door soms niet onverdienstelijke versjes afwisseling gaf. Dat hij drie preeken hield over een lied van NICOLAÏ acht HARTOG echter (*Predikk.*, 259) „eene „homiletische zonde van de ergste soort". Ook gaf hij nog een *Bibelse Catechismus-School* (Amst. 1673), die meermalen herdrukt is (*Bijdr.*, I, 52, 53). Vgl. over CORDES nog *Biogr. Wdb.*, II, 250, 251.

Een geleerd man was ELIAS TADDEL, geboren te Rostock in 1601, eerst predikant (1630), daarna professor aldaar (1640), van 1643 tot zijn dood in 1660 predikant te Amsterdam (gedeelten uit zijn beroepsbrief: *Amst.*, 80, 81). Hij schreef, behalve een lijkrede op A. VISSCHER (Amst. 1653): *Catechismus D. Martini Lutheri, door klare Spreucken heyligher Schrifture ende eenige vragen, tot beter verstant des selven dienende, bevestiget ende voorgestelt* (Amst. 1649), waarvan een breedvoerig overzicht voorkomt in *Bijdr.*, I, 46—51. Zie verder: *Amst.*, 79.

ADOLF VISSCHER, zoon van den Amsterdamschen predikant A. FISSCHER, geboren in 1605 en van 1629 tot zijn dood in 1652 predikant te Amsterdam, is vooral bekend geworden, omdat hem in 1646 werd opgedragen, LUTHER's Hoogduitschen Bijbel in het Nederlandsch te vertalen. Na den Liesveldtschen Bijbel (zie boven blz. 21), werd de Luthersche Bijbel, die herhaaldelijk door LUTHER zelf veranderd en verbeterd is, naar de editie van 1554 — grootendeels een herdruk van de laatste, door LUTHER zelf hierziene uitgave van 1545 — wederom in 1558 vertaald en uitgegeven door MIERDMAN en GHEILLIAERT; eene bijna woordelijke herdruk verscheen in 1560 te Emden bij NICOLAES BIESTKENS, waarbij voor

't eerst in een geheelen Nederlandschen Bijbel de indeeling in verzen voorkomt. Deze „Biestkens-bijbel", door de Lutherschen in gebruik genomen, is herhaaldelijk herdrukt, o. a. in 1633 (uitgegeven bij JAN JANSSEN) met den Catechismus, het „Kleyne Cor-„pus Doctrinae", de Confessie van Augsburg en „eenige Gebeeden", terwijl voor kerkgebruik de psalmen en gezangen erbij gevoegd waren. Het verlangen naar een nieuwe overzetting, misschien ook de vrees, dat „men gevaar liep op van LUTHER afwijkende wegen „geleid te worden" (VAN DRUTEN, *Gesch. der Ned. Bijbelvert.*, blz. 668), was oorzaak, dat in 1646 aan ADOLF VISSCHER de opdracht werd gegeven, een nieuwe vertaling te maken, waarmee hij, bij zijn gewone bezigheden, in anderhalf jaar gereed was; zij werd te Amsterdam in 1648 uitgegeven. VISSCHER vertaalde uit het Duitsch, want hij meende, „dat de aard en eigenschap van onze taal niet „toelaat, naar den oorspronkelijken tekst van woord tot woord te „vertalen", en dat, indien men dit wilde doen, „vele woorden en „redenen anders zouden mogen en moeten vertaald worden, dan „wel van Dr. LUTHER is geschied". DOMELA NIEUWENHUIS oordeelt niet gunstig over dit werk, dat „in slecht nederduitsch en „mank van stijl was". Een exemplaar van deze oorspronkelijke editie bevindt zich in de kerk te Kuilenburg. Herhaaldelijk is zij herzien, nl.: in 1748, naar een uitgave met opheldering van Mr. NIC. HAAS, herdrukt voor rekening van het Amsterdamsch Consistorie; in 1780, gerevideerd door ALBERTI en KLAP; in 1823, naar de toen gebruikelijke spelling herzien door PLÜSCHKE, SARTORIUS, J. W. STATIUS MULLER, C. P. SANDER, en J. NIEUWENHUIS (*Overzigt 1819—43*, blz. 24, 40, 44, 56, 63); in 1852 door het Bijbelgenootschap op eigen hand uitgegeven, zonder voorkennis der Synode (*Overzigt 1849—58*, blz. 151, 171, 172); verder in 1873, 1906 en 1911. (Zie over deze Bijbel-vertalingen: *Bijdr.*, II, 57—78; *Amst.*, 91, 92; VAN DRUTEN, *Gesch. der Ned. Bijbelvert.*, 512—518, 666—688).

Boven (blz. 83) zagen wij, dat de Amsterdamsche gemeente zich de voortzetting der Antwerpsche achtte. In 1603 vroeg men zelfs aan Frankfort het archief dezer gemeente op, dat daarheen gebracht was en wendde men zich tot Frankfort in moeilijke geval-

len om advies. Ook onderhield Amsterdam de gemeenschap met Keulen, Aken, Schleiden en Wezel, maar 't meest oefende Hamburg invloed op Amsterdam, dat hiervan en van de vele Duitschers, die er zich vestigden, het Noord-Duitsche Lutherdom overnam. De meeste predikanten zijn Duitschers; VON ZESEN beweert zelfs in zijn *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, S. 301, dat de Duitsche taal in de gemeente nog meer in gebruik is dan de Hollandsche (MEYER, *Luther's volgelingen te Amst.*, 84) en het besluit, op de Synodale vergadering van 1646 genomen, om jaarlijks de artikelen van de Augsburgsche Confessie voor de gemeente te behandelen, wijst volgens DOMELA NIEUWENHUIS ook op den Duitschen geest, die vreesde, dat men van de specifiek-Luthersche theologie vervreemd zou raken. Toch ontwikkelt zich tegelijkertijd een Nederlandsch element, vooral onder de jongeren, dikwijls vernederlandschte kinderen van Duitschen huize: de diakenen beklagen zich over het preeken in 't Hoogduitsch, omdat jongelieden en kinderen die taal niet verstonden, en de ouderlingen gebieden dan ook in 1648 den predikanten, zooveel mogelijk de Nederlandsche taal te gebruiken; wie aan dien wensch naar behooren voldeed, ontving een gratificatie of tractementsverhooging. Ook de behoefte aan een nieuwe Nederlandsche Bijbelvertaling wijst op ontwikkeling van het Nederlandsch element. (Vgl. over een en ander: *Luth.*, 485—489; *Amst.*, 88—92).

§ 36. *De Avondmaalsstrijd te Rotterdam.* De invloedrijke positie van Amsterdam kwam reeds aan den dag, toen HIERONYMUS HIRNIUS, predikant te Rotterdam, in overeenstemming met een deel dier gemeente, gewoon brood bij het Avondmaal gebruikte en dat bij de bediening brak. In 1619 had HIRNIUS een vergeefsche poging gedaan, om deze wijze van Avondmaalsviering door het Algemeen Consistorie te doen goedkeuren, maar in 1624 bracht een gedeelte van den Rotterdamschen kerkeraad de zaak voor Amsterdam, dat het gebruik van den ouwel eischte wegens de aangenomen eenheid in ceremoniën.

HIRNIUS weigerde zich hieraan te onderwerpen en de beslissing zou aan een viertal Duitsche universiteiten worden overgelaten. Inmiddels werd hij, op aandrijven van Amsterdam, door zijn kerkeraad ontslagen, maar de magistraat herstelde hem in zijn ambt en om beurten vergaderden nu beide partijen in dezelfde kerk, hadden ieder haar eigen kerkeraad, droegen beide de helft der lasten en voerden een afzonderlijke administratie, zoodat feitelijk de gemeente gescheurd was. Verschillende pogingen tot verzoening mislukten en deze toestand bleef voortduren, totdat HIRNIUS in 1648 stierf. Spoedig daarna had de hereeniging der beide partijen tot ééne gemeente plaats.

Uitvoerig handelt SCHULTZ JACOBI hierover in *Rott.*, 57—132. Over het verschil betreffende het gebruik van ouwel en brood bij het Avondmaal, en de gemeenten, waarbij achtereenvolgens het laatste in zwang kwam, zie D. N., *Avondm.*, 156—165; *O. N.*, 1863, 129—131. In 1580 hadden Duitsche godgeleerden aan de Antwerpsche gemeente geraden, brood te gebruiken, als het de bedoeling was, aldus zielen te winnen, maar in 1624 achtte de Hoogeschool te Jena het „een Samaritaansch werk". Aan HIRNIUS werd, misschien niet te onrechte, ten laste gelegd, dat hij brood wilde gebruiken, om de Remonstranten daarmee voor zijn kerk te winnen, terwijl de Amsterdamsche kerkeraad ronduit aan de Rotterdamsche broeders schreef, dat uit deze verandering „de „Calvinische sullen beschlüten, dat wij onsen ijverigen Theologen „in Duytschlant begeeren ongelijck te geven ende ons allengskens „soecken te accommoderen tot hunwaerts". Over HIRNIUS, geboren in 1590, die, na drie jaren te Leiden gestudeerd en daarna te Wittenberg geordend te zijn, van 1617 tot 1648 de Rotterdamsche gemeente diende, zie men verder: *Bijdr.*, I, 46; *N. Bijdr.*, II, 181; VI, 50—52; *O. N.*, 1862, 87; *Luth.*, 546, 550; *Amst.*, 74, 76; *Rott.*, 405—408, 412, 415, 418.

Bij de verzoening der twee partijen kreeg de predikant TIJT

verlof, om brood bij het Avondmaal te gebruiken, „alsoo het een „middeldingh is, en tot de weesentlyckheyt des Aventmaels niet „en geeft", indien slechts het „gewoonlijk formulier sonder eenige „veranderinge"gebruikt werd.Ook thans verschilt deAvondmaalsviering te Rotterdam weinig van die der Hervormden: zij geschiedt aan een tafel, in de kerk geplaatst, terwijl een viertal bekers rondgaan, die dus niet door den predikant worden vastgehouden. De gemeente van HIRNIUS schijnt echter nog eenige jaren na zijn dood bestaan te hebben: hare afzonderlijke kerkrekeningen loopen althans tot 1652 (*N. Bijdr.*, VII, 229).

§ 37. *Nieuwe Gemeenten.* De geest van organisatie, die de Lutherschen in dit tijdperk bezielde, uitte zich ook door de stichting van verschillende gemeenten.

Utrecht, waar de twee door den strijd over de erfzonde verdeelde kringen in 1606 door WIRICHIUS vereenigd werden (zie boven, blz. 90), had nog van 1608 tot 1611 een tijdelijk voorganger en kon in 1613, geholpen vanuit Duitschland, HIBBAEUS MAGNUS als vast predikant aanstellen. Delft en den Haag zijn in 1610 eerst gecombineerd en worden dan door DANIËL FETT bediend. Als deze zich onwaardig gedraagt en door het Algemeen Consistorie wordt afgezet, kiest Delft ANDRIES PIETERSZ VAN DER LINDEN, maar FETT blijft predikant in den Haag; aldus worden deze gemeenten zelfstandig. In Zwolle vormt zich een gemeente, die echter langen tijd geen vasten leeraar kan krijgen; Breda is in dat opzicht gelukkiger, want in 1618 ontvangt het een eigen predikant, doch na de inneming der stad door de Spanjaarden in 1625 wordt de gemeente tijdelijk verstrooid. Dordrecht's eerste predikant komt daar in 1620, die te Gouda in 1623, zoodat dan in alle plaatsen, waar tevoren kringen gevonden werden, deze zich tot gemeenten hebben gevormd. In de eerste

helft der 17de eeuw komen nog daarbij: Enkhuizen, Hoorn, Alkmaar, Monnikendam, Edam, Nijmegen, Kuilenburg, Naarden, Weesp, Zaandam, Deventer, Kampen, Arnhem, Maastricht, Vaals.

Over Utrecht is te vergelijken: *Bijdr.*, I, 77—150; *Luth.*, 547, 548; *Manné*, 403, 404; *Stemmen L. K.*, II, 1—15; v. Alphen, *N. K. H.*, 1878, 736; 1880, 188; 1890, 273. De gemeente, die arm was, werd door Hamburg, Frankfort en den hertog van Saksen gesteund. Hibbaeus Magnus, geboren in 1574, was eerst predikant te Resterhafe in Oost-Friesland, daarna tot 1618 te Utrecht, vervolgens rector te Norden en van 1624 tot zijn overlijden in 1638 predikant in den Haag (vgl. *Bijdr.*, I, 83; *Luth.*, 535; *Haag*, 9—11; *Navorscher*, Jaarg. 1852 en 1853). In 1745 werd de tegenwoordige kerk te Utrecht ingewijd, die in 1826 hiernieuwd is.

In Delft heeft men van de Gereformeerden geen vervolging te verduren gehad en steeds zijn de predikanten hier Nederlanders geweest. In 1618 werd een gebouw aangekocht, om een kerk ervan te maken, die in 1643 moest vergroot worden. In 1764 verkreeg de gemeente van den magistraat een kapel, die nog in hetzelfde jaar als kerk ingewijd en in 1856 vernieuwd is. Zie over deze gemeente: Klinkenberg, *Een bladzijde uit de geschiedenis der Luthersche gemeente te Delft* (1916); *Ned. Merc.*, 1759, I, 84; *Manné*, 376—378; Van Alphen, *N. K. H.*, 1890, 271; 1891, 348.

Te's-Gravenhage is in 1620 een kerk gesticht (*Haag*,4), die in 1663 moest vergroot worden; deze is weder in 1761 door een nieuw bedehuis vervangen, dat Ds. Casparus van der Heide (achtereenvolgens predikant te Zierikzee (1752), Gouda (1756) en den Haag van 1757 tot zijn overlijden in 1791; zie *Bijdr.*, VI,22—30; VII, 76—81; *Haag*, 54—67; *Biogr. Wdb.*, III, 610—612) met een leerrede inwijdde, getiteld: *Het echte geschrift der Godgewijde kerk-tempelen, vervat in Jacobs verrukkende taal Gen. 28 : 7* en welke besproken wordt in: *Proeve van kanselwelsprekendheid uit het midden der 18e eeuw* (*De Wachter*, 1912, 22—26). Vooral heeft hertog Johan Ernst van Saksen-Weimar zich zeer verdienstelijk gemaakt bij de stichting en opbouwing der gemeente. Naast Her-

MANUS GLASERUS (1606—1674), die vanaf 1639 hier het Evangelie verkondigde (vgl. over hem: *Biogr. Wdb.*, III, 261, 262) werd in 1640 als tweede predikant de Duitscher CHRISTIANUS MATTHAEUS aangesteld, die door zijn streng Lutheranisme velen gemeenteleden aanstoot gaf (*Haag*, 12—14). Sinds 1737 is de gemeente bijna geregeld door drie predikanten bediend. Zie over haar de monografie van DOMELA NIEUWENHUIS: *Gesch. der Ev. Luth. Gem. te 's-Gravenhage*, Amst. 1854) en verder: VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1895, 337; 1897, 357. Een inventaris van het Haagsche oudarchief is te vinden in *N. Bijdr.*, IV, 125—141.

Toen Zwolle zich tot een gemeente had georganiseerd, wenschte het ook een predikant te bezitten, maar slechts bij tijd en wijle mocht haar dit gelukken, totdat in 1649 een kerk werd ingewijd en men sinds het daarop volgend jaar een geregelde opvolging van leeraars had. CREMERIUS heeft hier in 1615 dienst gedaan, HEGGERUS (over wien een uitvoerig artikel in *Biogr. Wdb.*, III, 608 vv.) in 1620, H. GLASERUS, later predikant te den Haag, van 1631—1636, HAJONIDES, vroeger predikant te Rotterdam (*Rott.*, 126) van 1640—1642. Vgl. verder over deze gemeente: *O. N.*, 1865, 121—155; *Ned. Merc.*, 1767, II, 82, 83; *Manné*, 423—425; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 757; 1879, 139.

Breda kon in 1617 een bedrag bijeenbrengen, voldoende tot onderhoud van een predikant, en ZYTHOPAEUS, te Leiden afgezet, werd hier in 1618 de eerste voorganger (over hem: *Luth.*, 535, 546, 572; *O. N.*, 1865, 81, 82; *Amst.*, 71—73). Na de inneming der stad door SPINOLA in 1625, moest hij vluchten en de gemeente bleef een tijdlang verstrooid. In 1638, nadat FREDERIK HENDRIK het vorige jaar Breda hernomen had, kon het weer een eigen predikant beroepen en van 1764 tot 1802 was de gemeente zóó talrijk, dat zij door twee leeraars bediend werd. Zie over Breda: *O. N.*, 1862, 96, 97; *Haag*, 24; *Ned. Merc.*, I, 197; *Manné*, 441; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 747; 1880, 193; KNUTTEL, *Acta*, I, 6.

Te Dordrecht worden reeds in 1613 conventikels gehouden, waarover de Gereformeerde kerkeraad herhaaldelijk klaagt; de Bodegraafsche predikant MEYSSENIUS preekt er in 1615 om de twee of drie weken. Misschien hadden de Lutherschen reeds vóór 1620

hier een kerk, maar in dat jaar komt HEGGERUS, die ook te Zwolle dienst gedaan heeft, als vast predikant. Waarom SCHULTZ JACOBI (*O. N.*, 1862, 95) 1618 als stichtingsjaar der gemeente noemt en *a. w.*, blz. 173, daarvoor 1696 aangeeft, kan ik niet verklaren. Insgelijks in 1620 verzoeken zij vrijheid van godsdienstoefening, maar de overheid wijst het af, evenals een in 't volgend jaar te hunnen behoeve door Amsterdam ingediend verzoek. Eerst in 1689 verkrijgen zij die gewenschte vrijheid, omdat de Luthersche eigenaar van een suikerraffinaderij dreigde, bij afwijzing van het verzoek elders te gaan wonen, waar een Luthersche kerk was. Voor dit argument zwichtte de magistraat: hij gaf toe, „oordee-„lende, dat daardoor de Negotie en Commercie binnen deze stad „meer en meer zou bloeien". Een stedelijk gebouw werd als kerk aangewezen en reeds in 1690 had de inwijding plaats. In het begin der 18de eeuw was de gemeente zoozeer toegenomen, dat zij van 1719 tot 1759 door twee predikanten moest bediend worden. Zie verder over haar: *Luth.*, 553; *Luth. K.*, 24; *Ned. Merc.*, 1759, I, 84; *Manné*, 378, 379; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 730; GLASIUS, *Gesch.*, I, 265, 266; SCHOTEL, *Kerkelijk Dordrecht*, I, 166, 167.

G o u d a krijgt in 1623 een vasten predikant en wordt van dat jaar tot 1694 achtereenvolgens door drie VAN BIJLEVELD's voorgegaan. In 1682 wordt de tegenwoordige kerk ingewijd, die in 1838 hernieuwd is. Ook deze gemeente had van het midden tot het einde der 18e eeuw twee predikanten. Zie over haar: *Ned. Merc.*, 1759, I, 145, 171; *Manné*, 379—381; PAAUW, 340; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 734; 1880, 187. Een geschiedenis der gemeente is in haar archief aanwezig.

Insgelijks in 1623 ontstaat door den ossenhandel, die door Duitschers gedreven wordt, te E n k h u i z e n een gemeente, welke in een huiskerk samenkomt en in 1629 FREDERICUS TATINGHOFF als eersten predikant beroept, wiens *Historia Ecclesiastica ofte Verhaal van 't begin, voortgang en uitwendige en inwendige vervolginge der Gemeinte J. Christi, onder d'Oonveranderde Confessie van Augsburg t'Enchusen in Noord Holland vergadert*, is afgedrukt in *N. Bijdr.*, IV, 95—124. Over het ontstaan der gemeente gaf P. VAN WIJK JR., een belangrijk artikel in *De Gids*, 1885, II, 509—536.

De kerk is in 1632 gesticht, in 1647 en 1735 vergroot, terwijl in 1843 een nieuw bedehuis werd ingewijd. Zie verder VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 755; *Manné*, 385—388.

De ossenhandel was ook oorzaak,dat de gemeente Hoorn ongeveer 1623 opkomt, hoewel eerst in 1628 een openbare preek wordt gehouden door den toen benoemden predikant JOH. VIJAND (*Bijdr.*, III, 129, 130). Deze, een Duitscher, doopte zelfs met behoud van het exorcisme of duivelbezwering, hetgeen ook in de Waldecksche kerkorde was opgenomen, die in 1640 te Kuilenburg werd ingevoerd (*Bijdr.*, II, 155—158). Dit exorcisme was echter bij de Nederlandsche Lutherschen niet gebruikelijk en de Hoornsche gemeente, met deze handeling van Ds. VIJAND niet ingenomen, „injungeerde hem zulks in 't toekomende na te laten". Ondanks een scheuring, die in de gemeente ontstond (*N. Bijdr.*, VI, 4, vgl. de predikantenlijst bij *Manné*, 390), werd in 1631 een kerk ingewijd, die in 1765 door een nieuwe vervangen is. De tijd van uiterlijken bloei der gemeente valt tusschen 1644 en 1713, toen zij door twee predikanten werd bediend. In den beginne was zij overwegend Duitsch, zoodat eerst in 1656 een Hollandsche predikant wordt beroepen. Zie over deze gemeente: *Ned. Merc.*, 1760, II, 172, 229; *Manné*, 388—391; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 743, 756; J. H. VOS, *Het jubilérende Zion binnen Hoorn* (Amst., 1730).

Alkmaar herbergt in het begin der 17e eeuw een aantal Duitschers en Noren, die in 1617 aan Amsterdam hulp vragen tot vestiging eener gemeente, hetgeen echter geen resultaat schijnt gehad te hebben. De Gereformeerden houden een wakend oog, want hun kerkeraad besluit in 1623, „alzoo de Lutherschen haar conventi-„culen onverhinderd hielden,bij de Overheeden aan te houden,die „te verbieden", en in Augustus van hetzelfde jaar: „terwijl de „Lutherschen eindelijk zelf een Leeraar ontvangen hebben, zoo „zette dit aan om zulks de Overheid te vertoonen." Wie de daar bedoelde predikant was, is niet bekend; misschien heeft JONAS OLAUS, een Noor, die later Gereformeerd predikant is geweest, hier tusschen 1629 en 1631 dienst gedaan (Zie over hem: *Bijdr.*, V, 112; *N. Bijdr.*, IV, 107; VI, 4, 5; ROMEIN, *Naamlijst der pred. in de Herv. gem. van Friesland*, blz. 59), hoewel hij in December

1630 toch te Middelburg was (D. N., *Avondm.*, 20). Sinds 1638 werd de gemeente geregeld door vaste predikanten bediend en al liet de overheid nog in 1641 de vergaderplaats omverhalen, toch ontvingen de Lutherschen in datzelfde jaar vrijheid van godsdienstoefening en konden in 1644 een kerk inwijden, die in 1692 door een nieuwe vervangen werd. Zie over de gemeente Alkmaar: *Bijdr.*, V, 150—165; *N. Bijdr.*, VI, 3—11; *Manné*, 393—396; VAN ALPHEN, *N.K.H.*, 1878, 740; 1880, 190; 1890, 276; PAAUW, 359-365.

Ook in Monnikendam, Edam en Purmerend vestigden zich in 't begin der 17e eeuw Duitschers en Noren tot uitoefening van handwerk of drijven van handel; zij stellen in 1636 den ongestudeerden PETER VAN AENGELEN of ENGELEN (in 1640 geordend te Aurich, predikant te Alkmaar en te Zaandam; zie *Bijdr.*, V, 50—52 (waar ook zijn geschriften genoemd worden) 153—155, 159; *N. Bijdr.*, V, 17—20; VI, 5—7; PAAUW, 359—365) tot voorganger aan. In 1641 beriep Monnikendam een eigen predikant en stichtte een kerk, terwijl ook met dit jaar het doopregister begint. Zie verder over deze gemeente: *Bijdr.*, V, 47—80; *Manné*, 398—401; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 742; 1880, 191.

Enkele jaren daarna, in 1647, wordt ook Edam zelfstandig; in 1659 is er een predikant en een kerk, die in 1744 en 1841 vernieuwd werd. Zie *Bijdr.*, V, 62—68; *Manné*, 401, 402; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 141; *De Wachter*, I, 30, 31. Purmerend ontvangt eerst in 1692 een afzonderlijk leeraar (zie beneden).

Hoewel reeds in 1623 voor 't eerst te Nijmegen door Lutherse voorgangers gepredikt werd, schijnen sinds 1637 meer geregeld godsdienstoefeningen te hebben plaats gehad, die herhaaldelijk verboden werden. In 1670 verkreeg de gemeente vrijheid van godsdienstoefening en kocht een kerk, die, in 1756 en 1877 verbouwd, nog altijd haar plaats van samenkomst is. In 1734 werd de gemeente versterkt door verdreven Salzburgers, die langs Nijmegen kwamen en zich daar bleven vestigen. Over deze gemeente schreef J. C. F. VAN DER MEER VAN KUFFELER: *De Luth. gemeente te Nijmegen* in *Arch. N. K. G.*, IV, 221—275. Zie verder: VAN SCHEVICHAVEN, *Oud Nijmegens kerken, kloosters* enz. (Nijm., 1909) blz. 229 vv.; VAN HASSELT, *Geldersch Maandwerk*, dl. II, blz. 163;

GUYOT, *De Doopsgezinden te Nijmegen*, blz. 57, 64—67, 77, 78, 83; v. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 747. Vooral maakte H. W. SEPMEYER zich verdienstelijk voor de geschiedenis dezer gemeente: in *Niederrheinische Heimatklänge*, 1 Jahrg., no. 5 en 2 Jahrg. no. 1, 2 gaf hij: *Die Deutschen Prediger der evang.-lutherischen Gemeinde in Nymwegen*; in *N. Bijdr.*, dl. VII, blz. 5—184 een uitvoerig verhaal van den twist in de gemeente gedurende de bediening van Ds. HOEFMAN, en verder ettelijke artikelen in de *Maandelijksche Mededeelingen uit de Evang. Luth. gem. te Nijmegen*, Jaarg. 1 en vv. Tot 1908 werden in deze gemeente de godsdienstoefeningen in de Duitsche taal gehouden.

In K u i l e n b u r g ontstond in 1640 weder een gemeente, toen PHILIPS THEODOOR VAN WALDECK, als erfgenaam van FLORIS VAN PALLANDT, graaf van Kuilenburg was geworden. Hoewel zonder hulp van Amsterdam opgericht, sloot zij zich spoedig bij de Fraterniteit aan, maar bleef zich toch eenigszins onafhankelijk gevoelen: in 1686 onderteekent haar predikant de Synodale resolutie „salvo iure Episcopali Serenissimi Principis nostri de Wal„deck". In 1667 wordt voor de eerste maal in het Hollandsch voorgelezen en tien jaar later een nieuwe kerk in gebruik genomen; het tegenwoordige kerkgebouw dateert van 1839. Haar hoogtepunt bereikte de Kuilenburgsche gemeente in de eerste helft der 18e eeuw, toen zij, hoewel niet grooter, toch meer in aanzien stond dan de Gereformeerde gemeente. Zie over haar: *Bijdr.*, II, 109—197; *Manné*, 408—411; v. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 737; 1879, 137; 1882, 216; 1884, 226; 1890, 274; 1891, 349—352; PAAUW, 302; YPEY en DERMOUT, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, I, 332, 333.

Ongeveer 1640 is ook de gemeente N a a r d e n ontstaan. De berichten over haar zijn zeer schaarsch: in 1645 is TATINGHOFF, vroeger predikant te Enkhuizen, hier voorganger; in 1676 wordt TAUBE (zie *Bijdr.*, V, 205—210, 219) waarschijnlijk provisioneel beroepen en twee jaar later treffen wij er PESAROVIUS aan, die reeds in 1679 te Leeuwarden en daarna te Purmerend staat. Sedert laatstgenoemd jaar schijnt Naarden geen predikant meer gehad te hebben en werd gecombineerd met Weesp. In 1791 con-

stitueerde het zich tot een afzonderlijke filiaal-gemeente, waarvan eerst de predikant van Purmerend de zorg op zich nam, later de leeraar van Monnikendam, die tweemaal per jaar het Avondmaal bediende en daartoe met een botter overkwam. Dit duurde tot 1812, toen Weesp weer de belangen der gemeente ging behartigen. Naarden bleef als filiaal-gemeente voortbestaan tot 1902, toen Bussum eraan toegevoegd, een kerk gesticht en de gemeente Naarden-Bussum genoemd werd. In 1911 is zij zelfstandig verklaard en ontving in 1912 een eigen predikant. Zie *Bijdr.*, V. 208, 209; *Manné*, 384; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 741; *Rott.*, 411; *Nieuw Arch. v. Kerkgesch.*, I. 142; *Verslag Ev. Luth. K.*, *1911*, 31.

Vreemdelingen, meest Duitschers, vormden een gemeente te W e e s p, waarvan de oudste aanteekeningen uit 1642 dateeren; het volgend jaar zijn er ook gedeputeerde voorstanders en diaconen, die een Duitscher tot predikant beroepen. Wel worden eerst de godsdienstoefeningen door den magistraat verboden, doch in 1647 is die bepaling opgeheven en in 1657 een kerk ingewijd, die in 1819 door een andere vervangen werd. De *Geschiedenis der Luthersche gemeente te Weesp* is beschreven door haar leeraar A. NOORDBERGH in *Nieuw Arch. v. Kerkgesch.*, I, 129—173. Zie ook VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 741 en *Manné*, 383, 384, in wiens tijd de gemeente zeer in verval was.

Evenals in andere steden van Noord-Holland, is de gemeente Z a a n d a m ontstaan uit Duitschers, Denen, Zweden en Noren, die zich aldaar vestigden. Sinds 1624 nam hun aantal toe en met hulp van Amsterdam werd in 1642 de gemeente gesticht en een eigen predikant beroepen, terwijl het volgend jaar een kerk werd ingewijd. In den eersten tijd van haar bestaan had de gemeente met veel moeilijkheden van den kant der overheid en ook met innerlijke verdeeldheid te kampen; zelfs werd in 1652 wegens twist de kerk gesloten, maar na 1657 liet de magistraat de Lutherschen verder ongemoeid. In 1699 is een nieuwe kerk ingewijd. W. J. MANSSEN gaf in *N. Bijdr.*, dl. V, de *Geschiedenis der Evang.-Luthersche gemeente te Zaandam* (Amst. 1913). Zie verder: *Manné*, 396—398; *De Wachter*, IV, 29—31, 61—64; KNUTTEL, *Acta*, III, 376, 416, 478; *Zaanl. Jaarb.*, 1851, 31.

In Kampen komen de Lutherschen volgens *Manné*, 421, reeds in 1618 bijeen en dit bericht wordt bevestigd door een mededeeling in de Acta van de ordinaris gedeputeerden der Gereformeerde Synode van Overijsel, dd. 9 Maart 1619: „alsoo de Lut„tersche binnen Campen ende Zwoll tot noch toe ongebruykelijke „vergaderingen aenvangen" (R. en v. V., *Acta*, V, 337). Ondanks de waakzaamheid der Gereformeerden gaan deze conventikels door, want om die reden wordt de Zwolsche predikant H. Glaserus in 1635 uit Kampen gebannen. Eenige jaren later (1642) heeft de gemeente een voorlezer, die in 1643 als predikant optreedt, maar eveneens gebannen wordt. In 1646 ontvangt zij echter een geordend voorganger, in 1648 wordt een kerk ingewijd en tevens vrijheid van godsdienstoefening verkregen. Toch wil de Gereformeerde Synode in 1652 nog de Luthersche bijeenkomsten verbieden (Knuttel, *Acta*, III, 339), wat haar echter niet gelukt. Nadat de kerk in 1841 door brand vernield werd, is hier in 1843 een nieuw bedehuis ingewijd. Zie verder: *O. N.*, 1865, 108—121; Van Alphen, *N. K. H.*, 1878, 744; *Manné*, 421—423.

Deventer vertoont een eenigszins ander beeld. Ook hier zijn in 1619 weder Lutherschen, want op de Gereformeerde Synode, aldaar in dat jaar gehouden, wordt besloten, den magistraat te verzoeken, of hij „de Luttersche vergaderinghe afschaf„fen" wilde (R. en v. V., *Acta*, V, 314); maar in 1627 komt een aantal Duitschers, door de geloofsvervolging uit Westfalen verdreven, de gemeente versterken. Om vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen, vragen zij in 1646 te tusschenkomst der gezanten van Luthersche vorsten, op 't vredescongres te Osnabrück vergaderd, in 1647 die van den Zweedschen kanselier Oxenstiërna, en wanneer deze pogingen tevergeefsch zijn, richten zij hetzelfde verzoek aan den koning van Denemarken. Hoewel ook deze bij den Deventer magistraat niets ten gunste der Lutherschen schijnt te hebben kunnen uitwerken, beroepen deze toch in 1649 een vasten predikant en, al wordt de bijeenkomst nog in November van dat jaar bemoeilijkt, sindsdien laat de overheid haar oogluikend toe. Eerst in 1672, toen de bisschop van Keulen de stad bezet had, verkregen de Lutherschen van hem vrijheid

van godsdienstoefening, die hun ook na het vertrek van den Bisschop bleef toegestaan. C. F. STELLWAG schreef *De geschiedenis der stichting van de Luth. gemeente te Deventer* in *Stemmen L. K.*, V., 139—158, 216—229. Zie ook *O. N.*, 1865, 135—142; *Ned. Merc.*, 1766, II, 114 en 1767, I, 201; *Manné*, 425, 426.

Ook in Arnhem kwamen de Lutherschen reeds in 1643 in 't geheim bijeen en beriepen, na eerst door voorlezers te zijn voorgegaan, in 1648 een eigen predikant. Herhaaldelijk vroegen zij vrijheid van godsdienstoefening, die hun in 1653 werd toegestaan, hoewel vijf jaar later wegens de onbezonnen uitlatingen van hun predikant tegen de Gereformeerden, de bijeenkomsten verhinderd werden en zelfs de preekstoel werd afgebroken. De gemeente bestond in 't begin voornamelijk uit vluchtelingen, van over de grens hier gekomen, en uit soldaten van het garnizoen; ongeveer 1700 werd hier nog des voormiddags in het Duitsch, des namiddags in 't Hollandsch gepreekt. In 1737 stichtte men een nieuwe kerk, die in 1898 door de thans bestaande vervangen werd. Zie over Arnhem: *Geschiedverhaal van de opkomst en den bloei der Ev. Luth. gemeente binnen Arnhem*, beschreven door een lid der gemeente (Arnh. 1809); J. E. SCHRÖDER, *Gedenkboek v. d. Bouw der Nieuwe kerk der E. L. gem. te Arnhem* (Arnh. 1898); VAN HASSELT, *Geldersch Maandwerk*, II, 155—164; *Manné*, 411—416; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 736; 1880, 189. Over den kwijnenden toestand omstreeks 1830: *Overzigt 1819—43*, 163, 172.

In de veertiger jaren der 17e eeuw bevinden zich ook Lutherschen te Maastricht. Op de Geldersche Gereformeerde synode, in 1644 te Zutfen gehouden (*Acta in hs.*), deelen de Maastrichtsche predikanten mede, dat de Luthersche predikanten uit Holland, benevens buitenlandsche koningen en potentaten, brieven van intercessie aan de Staten-Generaal hebben gezonden, om in Maastricht een Luthersche kerk te mogen oprichten. Zij verzoeken nu, bij Hunne Hoogmogenden aan te houden, dat daartoe geen vergunning zal gegeven worden, vooreerst omdat er geen Luthersche burgers in Maastricht zijn, maar alleen soldaten tot die religie behooren en verder, omdat het strijdt tegen de Capitulatie. De Synode zal dan ook aan deputaten verzoeken, om po-

gingen aan te wenden, ten einde dit te weren, maar desondanks werd de wensch der Lutherschen ingewilligd. Er is althans een bekende plaats der samenkomst geweest, want in November 1645 heeft de magistraat, op aansporing der Gereformeerde predikanten, de Luthersche kerk onvoorziens geopend, de boeken enz. medegenomen en de vrije uitoefening van godsdienst geheel verboden. Toch is hieraan niet de hand gehouden: in het jaar 1646 is een Luthersch predikant „bij forme van leeningh" aan Maastricht afgestaan en wordt op de Geldersche synode van 1649 geklaagd, dat zekere CASPAR KELLER Luthersche conventikelen in zijn huis houdt en er laat trouwen zonder voorafgaande proclamatie (*Acta in hs.*), terwijl ook de synode van het volgend jaar de openbare uitoefening van den Lutherschen godsdienst zal zien tegen te gaan (KNUTTEL, *Acta*, III, 280). Sinds 1678 mogen de Lutherschen echter onverhinderd bijeenkomen en wel in de kleine Heil. Geest-kerk, waar ook de Katholieken hun godsdienstoefening houden, zoodat altaar en beelden daarin blijven staan. Om dit laatste vragen zij aan de Staten-Generaal, een eigen kerk te mogen zetten, wat hun door toedoen van GEORGE FREDERIK VAN WALDECK, graaf van Kuilenburg en gouverneur van Maastricht, in 1684 wordt toegestaan. Met de gemeente Vaals is Maastricht in 1842 bij Koninklijk besluit onder het Synodaal ressort gebracht; tevoren stonden beide gemeenten onder toezicht van het Hervormd Kerkbestuur van Limburg (Zie *Overzigt 1819—43*, blz. 154, 169, 174, 184, 196, 197, 206, 221, 232, 242, 253, 272, 274, 289; *1844—48*, blz. 8—10, 24, 26, 27, 47, 68, 73, 93; *1849—58*, blz. 33—40). Zie ook over deze gemeente: *N. Bijdr.*, VI, 46—49; *Ned. Merc.*, 1778, II, 49; *Manné*, 442—444. Een inhoudsopgave van het kerkelijk archief der gemeente is te vinden in: *Publications de la Société historique et archéologique de Limbourg*, Nouv. Série, 1916, p. 69—73.

Ook te Vaals moet sinds 1645 een gemeente bestaan hebben, waarin volgens Dr. PONT (*Luth.*, blz. 322), de Akensche gemeente herleefde. Misschien was zij verbonden met die van Maastricht: in genoemd jaar wordt ook gesproken van een gemeente „te Aaken en Maastrigt". Het doopbekken dateert van 1687,

het eerste schriftelijk stuk van 1724 en de tegenwoordige kerk werd in 1737 ingewijd. In de *Acta* der Geldersche synode van 17 Augustus 1757 (*hs.*) komt een rapport voor, waarin wordt medegedeeld, dat de Roomschen den Lutherschen predikant op den weg van Aken naar Vaals hebben aangegrepen, gesmaad, bestolen en deerlijk geslagen. Dit zal wel de predikant van Vaals, misschien van Maastricht, geweest zijn. Vaals is thans nog — de Duitsche dienst door den Duitschen predikant te Amsterdam niet medegerekend — de eenige gemeente in de Nederlanden, waar alleen in het Duitsch gepreekt wordt. Zie nog over Vaals: VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 748; VAN DER AA, *Aardrijkskundig Woordenboek*, XI, 486.

§ 38. *De Gereformeerde Kerk en de overheid tegenover de Lutherschen.* In dit tijdperk, waarin de Lutherschen zich meer en meer organiseeren, nemen de Gereformeerde Kerk en de overheid tegenover hen niet altijd hetzelfde standpunt in. Op de Gereformeerde synoden, in Holland in 't begin der 17e eeuw gehouden, wordt meermalen gesproken van toeneming der Martinisten en van afval der Gereformeerden naar dien kant; daarbij wordt wel degelijk onderscheid gemaakt tusschen Lutheranen of Martinisten en Ubiquitisten of Flacianen; afval tot de laatstgenoemden acht men veel ernstiger. Toch blijven maatregelen daartegen, die men zeer zeker verwachten zou, achterwege en wel, omdat men alles wil uitstellen tot de „aenstaende synode nationael" en ook voortdurend de hoop levendig bleef, dat de Lutherschen zich langzamerhand bij de Gereformeerden zouden aansluiten, zooals in 1606 op de synode te Gorinchem zelfs uitdrukkelijk werd uitgesproken. De overheid treedt ook niet al te streng op, maar wanneer de Lutherschen rechtstreeks tegen haar bevel ingaan, blijft zij haar gezag op krasse wijze hand-

haven, zooals blijkt uit het afbreken der pas gebouwde kerk te Rotterdam in 1608.

Op de Dordtsche synode wordt evenwel niet de verwachte beslissing betreffende de houding tegenover de Lutherschen genomen, maar wel worden de Remonstranten veroordeeld, die men min of meer als hun geestverwanten beschouwt (zie beneden). Nu verandert de houding der overheid ook geheel: reeds in 't jaar 1619 hebben verschillende vervolgingen der Lutherschen plaats, zelfs wenscht de Overijselsche synode, dat aan één hunner afgevaardigden ter Staten-Generaal de Luthersche prediking op zijn kasteel zal verboden worden. Ook in de onmiddellijk daaropvolgende jaren treedt de overheid soms vrij streng op, maar langzamerhand wordt de stemming in Holland milder; wel klagen de Gereformeerde kerkeraden en maken de magistraatspersonen het den pas opgerichten gemeenten eenigen tijd lastig, maar ernstig zijn de vervolgingen in den regel niet en ten slotte wordt vrijheid van godsdienstoefening toegestaan. Dikwijls houdt de meerdere of mindere verdraagzaamheid gelijken tred met de houding der Lutherschen in Duitschland tegenover de daar wonende Calvinisten.

Zeer nadeelig voor de uitbreiding der Luthersche kerk was het besluit op 27 Januari 1651 door alle gewesten op de Groote Vergadering genomen, dat zij den Gereformeerden godsdienst volgens de Synode van Dordrecht zouden handhaven en dat de secten, o. a. de Lutherschen, wel de vrijheid zouden behouden, die zij genoten, doch dat geen kerkelijke samenkomsten zouden worden toegelaten, waar deze tevoren niet vergund waren. Het eerste had bij gemengde huwelijken dikwijls het gevolg, dat de kinderen

Gereformeerd werden, terwijl het laatste feitelijk de vestiging van nieuwe gemeenten verhinderde. In Holland is in de eerstvolgende 25 jaar ook maar één kleine gemeente ontstaan en in Friesland, Groningen, Gelderland en de Generaliteitslanden hadden sommige nieuwe gemeenten nog zéér moeilijke tijden door te maken, vóór zij ongehinderd konden bijeenkomen. Na 1689 is echter geen enkele Luthersche gemeente meer van dit voorrecht uitgesloten.

Op de Gereformeerde synode, in 1601 te Amsterdam gehouden, wordt geklaagd, dat „de Martinisten, Ubiquitisten, Flaccia-„nen ende derghelijcke zeer in den lande toenemen" (R. en v. V., *Acta*, I, 308), terwijl zoowel op de synode, aldaar in 1607 samengekomen, als op die van 1618 te Enkhuizen en van 1619 te Edam, gesproken wordt van Gereformeerden, die „afvallen tot de Lu-„theranen ende die men Ubiquitisten ende Flaccianen noemt" (*a. w.*, I, 419; II, 24, 93). Reeds boven (blz. 2) is de aandacht erop gevestigd, dat men tusschen beide soorten Lutherschen onderscheid maakt: op de synode te Amsterdam in 1607 vraagt de classis Haarlem „hoe men met die persoonen sal handelen, de-„welcke, professie der Gereformeerder religie doende, tot den „Martinisten haer begeven", waarop een antwoord gegeven wordt „ten aensien der Flaccianen ende Ubiquitisten, simpelijck „de Martinisten hieronder niet begrijpende" (*a. w.*, I, 419). De beslissing wordt uitgesteld tot de Nationale Synode en welke hoop men toen nog had op een mogelijke vereeniging van Luthersch en Gereformeerd, blijkt wel uit het voorstel, ter synode te Gorinchem in 1606 gedaan, om de Augsburgsche Confessie te onderteekenen, terwijl de Lutherschen dan de Nederlandsche Geloofsbelijdenis zouden onderschrijven (*a. w.*, III, 253; vgl. ook over een en ander: YPEY en DERMOUT, *Gesch. der Ned. Herv. kerk*, I, aant., blz. 152, 153). Als de schout van Middelburg, opgezet door „sommighe Calvinische voorvechters", in datzelfde jaar de Luthersche godsdienstoefening met geweld verhindert, wordt deze handelwijze ook door Heeren Staten afgekeurd (*O. N.*, 1864, 75,

76). Wel wordt streng opgetreden tegen de Rotterdamsche gemeente, die, zonder verlof te vragen, een haar meer passende kerk wilde stichten: hoewel reeds met den bouw begonnen was, moest alles worden afgebroken, zelfs de fundamenten werden weder uitgegraven (*Rott.*, 46—48).

Nog is de resolutie der Staten van Holland, dd. 8 Februari 1619, op een vertoog der classis van Woerden betreffende de uitoefening der Luthersche religie te Bodegraven, zeer gematigd: de gecommitteerde raden worden „geauthoriseert de geleegentheid „te verstaan en in de saake te moogen doen en disponeeren, soo „sij voor den dienst van den Lande, en meeste ruste van de kerke, „en goede gemeente tot Bodegraven, verstaan sullen te behooren" (*Kerkelijk Plakaat-boek*, II, 293). Maar al spoedig treden de overheid en de Gereformeerde predikanten anders op: in Leiden, waar men sinds jaren ongemoeid is gelaten en pas een kerk is gebouwd, worden de vergaderingen der Lutherschen verboden, „ook schrijven eenigen dat men hunne vergaederingen te Dord- „recht niet alleen heeft verstoort, maer ook hunne geloofsge- „nooten berooft, geplondert en leelijk mishandelt" (BRANDT, *Ref.*, IV, 157). De Overijselsche synode, te Deventer vergaderd, besluit, den magistraat kortweg te vragen, of hij wilde „de Lut- „tersche vergaderinghe affschaffen" en hen ook te Kampen en te Zwolle te weren (R. en v. V., *Acta*, V, 314, 337). Zoo wil zij het volgend jaar (1620), als zij te Kampen bijeen is, aan de deputaten uit de andere provinciën haar „swarigheyt bekent maken aen- „gaende de openbare plaetsen in verscheyden steden, die de „Lutheranen inhebben. . . also het een swaer nadengken schijnt „te geven dat twee openbare religien werden geoeffent", maar de bijvoeging bij „Lutheranen", n.l.: „bij denwelken sigh voegen „d'Arminianen", toont duidelijk, waar de schoen wringt (*a. w.*, blz. 353). Zelfs wenschte men, „dat het praediken des paedagogi „(nl. HEGGERUS, zie boven blz. 108 en *a. w.*, blz. 361) van joncker „ZWEDER SCHELEN op zijnen huyse toe Welevelt overmaels ende „absolutelijck verboden moge worden, dewijle de huijsluijden „daerdoor uth der kercken tot Borne getrocken werden" (*a. w.*, blz. 374). Deze poging, om een particuliere godsdienstoefening

in zijn eigen kasteel aan een afgevaardigde der provincie ter Staten-Generaal en bekend voorstander der Haagsche gemeente (*Haag*, 8, 83), te verbieden, toont wel, dat de Gereformeerden sterk stonden en, in Overijsel althans, het Lutherdom geheel trachtten uit te roeien.

Deze stemming handhaaft zich nog eenigen tijd: als de Enkhuizer gemeente in 1623 is opgericht, wordt de huiskerk spoedig gesloten en heeft de gemeente nog voortdurend moeilijkheden te duchten; in Alkmaar besluit de Gereformeerde kerkeraad tot tweemaal toe in genoemd jaar, bij de overheid aan te houden, om Luthersche bijeenkomsten te verbieden en in 1624 beslissen de Staten van Holland op een verzoek van Bodegraven, om vrijheid van godsdienst, „dat het prediken en andere exercitiën van de „Lutersche nergens ten platten lande sullen werden getollereert" (*Kerkel. Plakaat-boek*, III, 20). Toch wordt de stemming over 't algemeen zachter, al blijven de Gereformeerde kerkeraden klagen, zooals b.v. te Dordrecht in 1627 en 1645. In 1634 vraagt de voortreffelijke predikant WESTERBURG aldaar, op last van zijn kerkeraad, aan de theologische faculteit der Leidsche Hoogeschool, hoe er gehandeld moet worden tegen de Luthersche conventikelen, daar de „Luterschen noyt, van den beginne der Re„formatie, zijn toegelaten in deze onze stadt" (Zie SCHOTEL, *Kerkel. Dordrecht*, I, 353—357; SEPP, *Godg. Ond.*, II, 459). Alleen Overijsel blijkt nog onverzoenlijk, als in 1635 te Kampen een vervolging plaats vindt en ettelijke jaren later een predikant uit de stad gezet wordt; ook in Deventer verhindert de magistraat nog in 1649 met geweld een godsdienstoefening, maar ook hier krijgen de Lutherschen in deze jaren de verlangde rust.

Onwillekeurig ontvangt men den indruk, dat in de veertiger jaren der 17e eeuw het verbod om samenkomsten te houden in Holland niet meer ernstig gemeend wordt, ook al grijpt de overheid somtijds krachtdadig in. Het doet althans vreemd aan, te zien, dat in 1641 de Alkmaarsche huiskerk wordt omvergehaald en de vrije uitoefening van godsdienst nog in hetzelfde jaar wordt toegestaan; dat Zaandam, ondanks het verbod, om op het platteland Luthersche prediking te houden, toch in 1642 een gemeen-

te sticht en het haar blijkbaar koud laat, dat het plakkaat van 1624 juist met het oog op Zaandam den 20en April 1644 wordt vernieuwd (*Kerkel. Plakaat-boek*, III, 17) en nogeens voor de derde maal op 5 Februari 1655 wordt uitgevaardigd (*a. w.*, blz. 18). Zoo gaat het ook met Weesp, waar de overheid in 1643 de oprichting der gemeente verbiedt en in 1647 vrijheid van godsdienstoefening schenkt (*Nieuw Arch. v. Kerkel. Gesch.*, I, 129 vv.). Dit is ook toepasselijk op Arnhem, waar na de oprichting in 1643 telkens de vergaderingen worden verboden, maar de Lutherschen rustigweg voortgaan met bijeenkomen, tot in 1653 vrijheid van godsdienstoefening wordt toegestaan.

Dikwijls houdt de vervolging gelijken tred met den toestand der Calvinisten in het buitenland. Zoo vraagt b.v. OXENSTIËRNA voor Arnhem vrijheid van vergadering, omdat hij ook zijn best doet, aan de Gereformeerden in Duitschland hetzelfde te verschaffen. De magistraat geeft eenige jaren later toe, op voorwaarde, dat zij deze gunst in het buitenland zullen bekend maken, om aldus de Duitsche vorsten aan te sporen, hetzelfde te doen ten opzichte van de Calvinisten (*Geschiedverhaal v. d. E. L. gem. te Arnhem*, 14, 16).

Den 27en Januari 1651 besluit men op de Groote Vergadering te 's-Gravenhage, den Gereformeerden godsdienst volgens de Dordtsche Synode te handhaven: geen stedelijke of landsbediening mocht door een dissenter worden waargenomen (YPEY en DERMOUT, *Gesch. N. H. K.*, I, aant., blz. 153). Dat deze bepaling, al werd overtreding weleens oogluikend toegelaten, een machtig wapen in de hand der Gereformeerden was, om, zoo noodig, Luthersche elementen te verwijderen, blijkt wel uit de resolutie der Staten-Generaal van 28 December 1683, waarbij de schout van Geul, Bunde en Ulestraten wordt afgezet, alleen omdat hij Luthersch is (*Kerkel. Plakaat-boek*, III, 20). Zelfs zulk een weinig belangrijk ambt was in handen van een Lutheraan niet veilig! Bij gemengde huwelijken was natuurlijk de verzoeking groot, om de kinderen Gereformeerd te laten worden, daar zij dan ook voor een staatsambt in aanmerking konden komen. Alleen de beul was veelal Luthersch! (*Bijdr.*, I, 93).

Volgens bovengenoemd besluit van de Groote Vergadering

mochten de secten ook op geen plaats samenkomen, waar dit vroeger niet vergund was, hetgeen natuurlijk in den eersten tijd de stichting van gemeenten bemoeilijkte. In Holland ontstaat tusschen 1650 en 1675 ook slechts de gemeente Medemblik en in de andere gewesten hebben nieuwe gemeenten soms veel overlast te verduren, vóór zij vrijheid van godsdienstoefening verkrijgen, zooals te Leeuwarden, Maastricht, Nijmegen, Groningen; in laatstgenoemde stad is in 1663 nog de kerk toegespijkerd. In 1681 wordt echter bij resolutie der Staten vrijheid van godsdienstoefening in Friesland afgekondigd (DIEST LORGION, *Gesch. der N. H. kerk in Friesl.*, 118 vv.; L. J. VAN APELDOORN, *De kerkelijke goederen in Friesland*, II, 29), in 1685 krijgt Groningen, in 1686 's-Hertogenbosch dit voorrecht en in 1689 wordt het ten slotte officiëel te Dordrecht afgekondigd.

§ 39. *Lutherschen en Remonstranten.* De vervolging der Lutherschen in en na 1619 heeft zeker verband gehouden met de veroordeeling der Remonstranten op de synode van Dordrecht. Het is duidelijk, dat de Gereformeerden hen van samenwerking verdachten: op de synoden, in 1620 te Gouda en te Kampen gehouden, werd het onverholen uitgesproken en in den Haag wilde men in hetzelfde jaar den kerkbouw verhinderen, omdat dit van Arminiaansch geld geschiedde, daar de Lutherschen „als „zelven te gering en te onvermogend" waren (*Haag*, 9). In Leiden, waar de Lutherschen reeds lang gemeentelijk samenkwamen, brak plotseling een vervolging uit, in Kampen geschiedt dit nog in 1635; beide plaatsen zijn bekend geweest wegens de onverzoenlijke houding der overheid tegenover de Remonstranten. Zelfs op synoden van 1748 tot 1750 worden nog klachten gehoord over Arminiaansgezinde Lutheranen!

Inderdaad was er overeenstemming van gevoelen tusschen beide groepen: op het punt der voorbeschikking,

door de Remonstranten verworpen, hetgeen de naaste oorzaak hunner veroordeeling was, dachten de Lutherschen met hen eenstemmig, zoodat de theologische faculteit te Wittenberg zelfs niet aarzelt te erkennen, dat de Arminianen te Dordt de meening der Lutherschen hebben verdedigd. Ook blijft het opmerkelijk, dat juist in de streek Woerden, Zwammerdam, Nieuwkoop, Bodegraven, waar vroeger veel Lutherschen gevonden werden, in onzen tijd nog betrekkelijk veel Remonstranten wonen.

Toch is er in de jaren na 1619 weinig toenadering tusschen beide groepen geweest, waarvan de redenen van beide kanten gemakkelijk zijn aan te wijzen. Zeker hebben vele Remonstranten hun kinderen in de Luthersche kerk te Rotterdam laten doopen en te Amsterdam ten doop aangeboden, hetgeen dus ook wel op andere plaatsen zal geschied zijn, terwijl afgezette Remonstrantsche predikanten hun diensten aan de Lutherschen aanboden. Maar de waarschuwing van een gezaghebbend man als EPISCOPIUS, „dat de alliantie met de Lutherische niet veel „anders en soude zijn als een verwisselinghe van het eene „jock, ende d'eene slavernie voor d'andere", zal haar uitwerking op de Remonstranten niet gemist hebben. Aan den anderen kant ondersteunen de Lutherschen wel enkele Remonstrantsche predikanten geldelijk, om in Oost-Friesland een plaats bij de Lutherschen te aanvaarden en was de Luthersche kerk altijd toegevend, om „zwakge-„loovigen, die zich wilden laten onderrichten", te winnen, maar vrees voor de overheid, die de uitoefening van den Lutherschen godsdienst slechts „duldde", was reden genoeg, om zich niet al te nauw met de Remonstranten in verbinding te stellen.

Op de synode te Kampen in 1620 wordt geklaagd over de openbare vergaderplaatsen der Lutherschen, „bij denwelcken „sigh voeghen d'Arminianen" (R. en v. V., *Acta*, V, 353; BRANDT, *Ref.*, IV., 156) en op de synode te Gouda in datzelfde jaar gesproken van de „Luitersche, die niet alleen binnen Bodegrave „maer ooc bijna in allen steden de hoornen dapper opsteeken, de „leere der kercke schandelijc lasteren, ende dat onder dien deck-„mantel de Remonstranten haere personagie bedectelijc konnen „spelen tot schade des vaderlands ende der kercken" (R. en v. V., *Acta*, III, 429). De beschuldiging, dat de Haagsche kerk van Arminiaansch geld gebouwd werd, kon ontzenuwd worden door overlegging van het rekeningboekje der collecte aan prins MAURITS, waarop men vergunning kreeg, met den bouw voort te gaan (*Haag*, 9). Dat Leiden en Kampen juist om hun vervolging der Remonstranten bekend waren, blijkt uit de geschriften van PASCHIER DE FIJNE, die, naar aanleiding van deze onverzoenlijke houding in 1634 *Twaelf vraegen aen de H. Professoren der H. Theologie tot Leyden* richtte, gevolgd door vier andere tractaatjes over hetzelfde onderwerp, en in 1648 met zijn bekend *Camper-steurtjen* en twee daarbij aansluitende tractaatjes de onverdraagzaamheid der Kamper overheid hekelde (*Biogr. Wdb.*, III, 151—153). De klachten over „Arminiaansgezinde Luther-„schen" in 1748 tot 1750, gingen uit van de Zuid-Hollandsche synode en zijn te vinden in *Arch. K. G.*, VII, 307, 308.

Dat de Lutherschen sympathie hadden voor de Remonstranten, is te begrijpen: één der punten, waarin de Lutherschen van de Gereformeerden verschilden, betrof juist het leerstuk der praedestinatie, die door Remonstranten en Lutherschen verworpen werd en juist dit standpunt was de hoofdoorzaak geweest der veroordeeling van de Remonstranten. De theologische faculteit te Wittenberg zegt ronduit in haar *Trouwhertige Waerschouwing aen alle Luthersche Christenen in Bohemen* enz., dat de Arminianen onze meening hebben verdedigd, die te Dordrecht is verworpen; daarom was het zaak, voor de Calvinisten op hun hoede te zijn (BRANDT, *Ref.*, IV, 660, 661). Het verwijt van CASPAR GREVINCHOVEN, predikant te Rotterdam, in zijn *Grondelijck*

bericht van de Dolingen der Nieuwe Lutherschen, dat deze van LUTHER waren afgevallen, omdat de Hervormer ook de praedestinatie geleerd had, was historisch niet geheel juist, want, al had LUTHER in den eersten tijd der Hervorming in zijn *Servum arbitrium* dit leerstuk verdedigd, later werd hij „meer afkeerig van deze „speculatiën, stelde Gods universeele heilsbedoeling steeds sterker „op den voorgrond en zag gelaten toe, dat MELANCHTHON het „leerstuk der genade uitwerkte in denzelfden geest, als later „de Remonstranten het zouden doen" (G. J. HEERING in *De Remonstranten. Gedenkboek*, blz. 19). Waar nu oorspronkelijk „de „Lutheranen ten onzent... overwegend melanchthoniaansch „waren" (KNAPPERT), kunnen wij misschien een aanknoopingspunt vinden, om het verschijnsel te verklaren, dat in oorspronkelijk Luthersche streken als Woerden en omgeving, het Remonstrantisme zooveel aanhang vond. De meening van SCHULTZ JACOBI, dat in de Remonstranten de eigenlijke Luthersche (Melanchthoniaansche) reformatie in Nederland weer boven komt, mag misschien voor enkele plaatsen, zooals Woerden en omgeving, te verdedigen zijn, in het algemeen is deze bewering toch niet juist. Maar het argument, waarmede Dr. PONT (*Luth.*, 562) SCHULTZ JACOBI bestrijdt, nl. dat dan ook in Overijsel en Kuilenburg Remonstranten moesten geweest zijn, die er inderdaad geheel ontbraken, is ook niet zéér doeltreffend: plaatselijke toestanden, de heerschappij van Engelschen en Spanjaarden in Overijsel, stelselmatige tegenstand en propaganda van de Calvinisten, kunnen zeker ook deze verandering ten gevolge gehad hebben. Wat SCHULTZ JACOBI in: *Charlois in 1608* (*O. N.*, 1862, 129—142) over de sympathie der inwoners van dat dorp voor de Rotterdamsche Lutherschen verhaalt, is niet zonder belang, hoewel zijn slotsom, dat hier anti-Calvinistische of Remonstrantsche gevoelens in 't spel waren, met het oog op den toenmaligen gematigd-Gereformeerden predikant van Charlois, niet dan onder sterk voorbehoud te aanvaarden is.

Met betrekking tot de onderlinge samenwerking van Lutherschen en Remonstranten, staat het vast, dat de laatsten vele van hun kinderen te Rotterdam bij de Lutherschen hebben laten doo-

pen (zie de getallen: *Rott.*, 61) en ook werd HIRNIUS aldaar misschien niet zonder grond beschuldigd, het brood in plaats van den ouwel te gebruiken, om de Remonstranten te trekken (zie boven, blz. 105). Bovendien is de vraag, of men kinderen van Arminianen zou doopen, in 1619 in den Amsterdamschen kerkeraad behandeld en bevestigend beantwoord, met de toevoeging: „dat degenen, die ze mogten brengen „om gedoopt te worden, schuldig zijn zullen te bekennen, wat „van den H. Doop te houden zij, namelijk dat 't een krachtig „middel zij ter zaligheid van God ingesteld; alles echter volgens „onze kerken-agenda" (D. N., *Avondm.*, 55). Ook ondersteunden de Lutherschen met geld sommige Remonstranten, die in Oost-Friesland een Luthersche predikantsplaats kregen (*t. a. p.*) en was het overeenkomstig het karakter der Luthersche kerk, zelfs in het strengere Duitschland, om onderscheid te maken tusschen tegenstanders en zwakgeloovigen, welke laatste men gaarne te gemoet kwam, om hen te winnen (*Rott.*, 70, 71). Maar het verzet van EPISCOPIUS, toen sommige van zijn geloofsgenooten een toevlucht wilden zoeken in de Luthersche kerk, waarbij hij van „verwisselinghe van jock" en „slaver-„nie" sprak (SEPP, *Godg. Ond.*, II, 189), zeker gedachtig aan de hardheid der gnesio-Lutheranen op sommige punten der leer, heeft natuurlijk vele Remonstranten teruggehouden. Ook deed vrees voor de overheid den Lutherschen kerkeraad te Amsterdam besluiten, van den kansel te waarschuwen, dat niemand zich met de twisten der Gereformeerden mocht bemoeien, terwijl hij de Remonstrantsche predikanten, die den Lutherschen hun dienst aanboden, weigerde aan te stellen (*Amst.*, 75). Daarbij kwam natuurlijk de wensch, om de vrijheid te behouden, die de Lutherschen met zooveel moeite te Amsterdam verworven hadden. Zie ook nog *Luth.*, 560—563; wat daar op blz. 561 gezegd wordt over CASPAR GREVINCHOVEN, den door zijn boekje *Van de vrijheijd der secten, hoe schadelijck deselve zij* enz. (Dordr. 1611) bekenden bestrijder van alle niet-Gereformeerden, is niet juist daar hij reeds op 18 September 1606 is overleden.

§ 40. *Pogingen tot vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden.* Ondanks de weinig tegemoetkomende houding, die de overheid in de eerste helft der 17e eeuw tegenover de Lutherschen aannam, zijn ook toen, evenals vroeger en later, stemmen opgegaan, vooral van Gereformeerde zijde, ter vereeniging der beide Protestantsche groepen tot ééne kerk. De bekende JOHN DURIE of JOANNES DURAEUS, die het als zijn levenstaak beschouwde, die vereeniging in alle landen tot stand te brengen, heeft tot tweemaal toe, in 1635 en 1655, gepoogd, ook in de Nederlanden dit te volbrengen en sinds dien tijd zijn tot ver in de 18e eeuw telkens hier te lande geschriften met hetzelfde doel verschenen. Ook in de 19e eeuw kwam het enkele malen ter sprake maar nimmer heeft het eenig resultaat gehad, omdat bij elk voorgesteld vergelijk òf de Gereformeerden òf de Lutherschen iets moesten toegeven, wat geen van beide partijen wenschte.

Over de wenschelijkheid van een vereeniging tusschen Luthersch en Gereformeerd, hebben zoowel hier te lande als in het buitenland vele theologen zich in goed- of afkeurenden zin uitgesproken; de voornaamste geschriften, die hier te lande over dit punt zijn verschenen, mogen hier volgen, in aansluiting aan de pogingen, die DURAEUS hier 't eerst in het werk stelde.

JOANNES DURAEUS, een Schot van geboorte en eenige jaren hofprediker van MARIA van Engeland, vrouw van WILLEM II VAN ORANJE (zie over DURAEUS een art. in *Biogr. Wdb.*, II, 659—661), had zich tot levenstaak gesteld, een vereeniging van Gereformeerd en Luthersch tot stand te brengen. Uitsluitend met dit doel bezocht hij tweemaal ons land, nl. in 1635 (zie VAN DER TUUK, *Bogerman*, 285—287) en in 1655. Ofschoon de Gereformeerde synoden over 't algemeen in theorie met zijn denkbeelden konden meegaan (zie KNUTTEL, *Acta*, II, III, IV, Reg., i. v.), vond DURAEUS daar weinig daadwerkelijken steun, waartoe de houding

der Lutherschen ook wel het hare zal hebben bijgedragen. Op de synode, in 1657 te Delft gehouden, wordt ook uitdrukkelijk gezegd, dat „geene presentatien duslange voorkomen van de Luter-„sche zijde" (KNUTTEL, *Acta*, IV, 42) en hoewel de Luthersche predikant van Utrecht, HUNERFANGER (Zie *Bijdr.*, I, 90, 91, 105, 108 en VAN SCHEVICHAVEN, *Oud Nijmegen's kerken, kloosters* enz., blz. 229) in overeenstemming met de theologische professoren der Utrechtsche hoogeschool, de vereeniging sterk voorstond, verklaarde de Luthersche kerk van Amsterdam zich rechtstreeks ertegen, zoodat, gezien de macht van Amsterdam, DURAEUS' zaak van de Lutherschen geen steun had te wachten (DUKER, *Voetius*, III, 158, 159). Wel bleek de Waalsche predikant van Amsterdam, HOTTON, in zijn *De Christiana tolerantia sive concordia inter Europaeos Euangelicos in charitate stabilienda* — ook in het Fransch vertaald, en in het Nederlandsch uitgegeven als: *Verhandeling over de Christelijke verdraagzaamheid en eendracht onder de Europische Euangelische, in de liefde te herstellen* (Amst. 1648) — een voorstander van DURAEUS' beginselen te zijn.

Op het eind der 17e eeuw laat een stem van Luthersche zijde zich voor de vereeniging hooren: ZACHARIAS WEBBER (waarschijnlijk dezelfde als de vrijzinnige schilder, waarover BLASE, *Colerus*, blz. 18, spreekt) schrijft zijn *Geneesmiddel voor de breuke Israëls* (Amst., 1696; 2e dr., ald. 1717; een uittreksel is te vinden in *Boekz.*, 1695*b*, 463—472), maar sommige Gereformeerden vonden, dat hij „nogh wat te veel Lutherde" en sommige Lutherschen hadden bezwaar tegen zijn Avondmaalsopvatting. MANNÉ is in zijn *Aanmerkingen* enz., blz. 262—268, ook niet tegen aansluiting, maar vreest, dat men hem daarom nog onrechtzinniger zal achten, dan waarvoor hij reeds bekend is.

Bij de Gereformeerden wint kort daarna de vereenigingsgedachte al meer en meer aanhangers: de tijden van strijd zijn voorbij, Voetianen en Coccejanen verdragen elkaar en men is in allerlei opzichten verzoeningsgezind. De vertaling van een boek van ERDMAN NEUMEISTER, pastor primarius te Hamburg, getiteld: *Kort bewijs dat het tegenwoordige werk der Vereeniging met de Gereformeerden tegens de X Geboden strijdig is* (Amst. 1722) wordt door

de Staten van Holland onder de verboden boeken opgenomen (KNUTTEL, *Verboden boeken*, blz. 83); meer sympathie heeft men voor CHRISTIANI FRATELLI *Onpartijdige minnelijke Missive aan een goed Vriend wegens de Vereenigingh der twee Protestantsche Religien namentlijck van de Evangelische Luytersche en de Evangelische Gereformeerde* ('s-Grav., 1725), dat onderteekend is met den veelzeggenden plaatsnaam „Vreedeliefshuysen, den 24 Sept. „1725".Zóó was de weg bereid voor den ouden predikant teHemmen, J. F. MOMMERS, die in 1729 te Leiden zijn werk: *Luther Gereformeert* uitgaf, met een loffelijk getuigschrift van de theologische hoogleeraren te Leiden en een aanbevelenden brief van Prof. V. D. HONERT voorzien (Zie YPEY en DERMOUT, *Gesch. der N. Herv. Kerk*, III, 270—273; GLASIUS, *Gesch.*, II, 322; een uittreksel van MOMMERS' boek in *Boekz.* 1729*b*, 639—659). Eigenlijk wil hij, dat de Lutherschen tot de Gereformeerde kerk zullen overgaan, omdat zij van LUTHER zijn afgeweken, wiens denkbeelden het zuiverst door de Gereformeerden worden beleden, en het is te begrijpen, dat, hoe goed bedoeld en vredelievend gemeend, MOMMERS' geschrift bestrijding ondervond. J. L. SCHLOSSER, Luthersch predikant te Hamburg, betoogde in zijn werk: *Lutherus Lutheranus, Luthero Reformato J. M. Mommers oppositus* (1737), dat de Lutherschen in 't geheel niet van LUTHER waren afgeweken. SCHLOSSER's bewering moge voor Duitschland waar geweest zijn, een boekje, dat in dezen tijd door een Nederlandsch Lutheraan, DÖGEN (de predikant L. DÖGEN?) onder het pseudoniem PHILERENUS in 't licht gegeven werd en ook over de vereeniging van Luthersch en Gereformeerd handelde, zou voor Nederland iets anders doen vermoeden. Daarin wordt de consubstantiatie „een gedrochtelijk gevoelen" geacht, „'t zelve houdende voor een „herssenbeeldt van hunne wederpartij, om door hen swart en „verhaat gemaakt te worden", terwijl de ubiquiteit als „schrik- „dierige gevoelens" wordt verworpen.

Dit alles vindt men aangehaald in het *Kerkelijk Pleidoy* enz. (blz. 23—25), te Amsterdam in 1747 uitgegeven door den welmeenenden Gereformeerden predkiant A. VAN HARDEVELDT (zie over hem: GLASIUS, *Gesch.*, II, 322 en *Biogr. Wdb.*, III, 510—513)

als antwoord op de vraag van den Katholiek L. ZEELANDER, in *De vaste gronden van het Catholijk Geloof* (2e dr., Gent 1740), waarom de Gereformeerden zooveel tegemoetkomender waren tegenover de Lutherschen dan tegenover de Katholieken? In het Avondmaal verschillen Lutherschen en Katholieken immers zooveel niet en de ubiquiteit wordt door Gereformeerden en Katholieken verworpen! Waarom dan die vereeniging met de Lutherschen gezocht, „een zaek, daer de Gereformeerden nae wenschen?" HARDEVELDT betoogt nu in zijn *Pleidoy*, dat een vereeniging met de Lutherschen wel mogelijk zou zijn en stelt zelfs punten voor een daartoe strekkende overeenkomst vast, maar liever nog zou hij verdraagzaamheid zien, zoodat men elkaar niet om de verschillen veroordeelde, maar elkaar desondanks als broeders erkende. Kort daarna kwam nog een geschrift uit onder de zinspreuk: „Omnia cum Deo et nihil sine eo", dus van J. H. Ross (VAN DOORNINCK, *Vermomde en naamlooze schrijvers*, I, 448), getiteld: *De voor God en menschen zo zeer aangenaame, broederlijke en algemeene liefde, welke bij en onder waare geloovige Luthersche en Gereformeerde Christenen behoorde plaats te hebben, vervattende een welgegronde, wenschlijke en mogelijke vereeniging der Lutherschen en Gereformeerden, opgesteld door een waar en opregt beminnaar van vrede*, Amst. 1760 (*Boekz.*, 1760*b*, 465). De strekking van dit geschrift blijkt genoegzaam uit den titel.

In datzelfde jaar deed de bekende Rotterdamsche predikant PETRUS HOFSTEDE (zie DE BIE, *Hofstede*, 116—123) zich in deze aangelegenheid hooren, toen hij onder den schuilnaam IRENICUS REFORMATUS, naar aanleiding van het huwelijk van prinses CAROLINE VAN ORANJE met den Lutherschen prins van Nassau-Weilburg, in 't licht gaf: *Godgeleerde en historische verhandeling, waarin, uit de eigen grondstellingen der Gereformeerde Kerken, in het gemeen, en die der Nederlandsche in het bijzonder, bewezen word, dat derzelver Godvrugtige Ledemaaten geen reden hebben, om eenigzins bekommerd en ongerust te zijn, over het aanstaande huwelijk van Mevrouw de Prinses Carolina met een Luthers Prins, aangezien... zulks den weg zoude konnen baanen, tot de zoo lang gewenschte Hereeniging, tusschen de Euangelische Broeders van beide de Gezind-*

heden ('s-Grav. 1760). Ook deze wijdloopige titel omschrijft genoegzaam HOFSTEDE's bedoeling, maar het was meer de genegenheid voor het huis van Oranje dan sympathie voor de Lutherschen, die hem dit geschrift in de pen gaf. Later nam hij tegenover den Haagschen Lutherschen predikant RÜTZ een allerminst verzoenende houding aan (DE BIE, *a. w.*, blz. 368 vv.).

Eerst in 1822 kwam dezelfde zaak weer ter sprake. De Amsterdamsche predikant WILLEM BROES schreef toen anoniem een *Geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden*, door een Leeraar bij de afdeeling der Hervormden ('s-Grav. 1822). Hoewel dit onderzoek dus meer omvattend is dan alleen de vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden, neemt dit laatste natuurlijk een belangrijke plaats in. BROES wenscht die vereeniging en acht het zijn plicht, ertoe mede te werken, maar meent, dat men omzichtig te werk moet gaan en „liever iets van „den tijd afwachten, dan door overhaasting en te sterk ijveren, „meer nadeel dan goed te stichten". Even veelomvattend is het plan van Ds. F. KOPPIUS in *De vereeniging der Protestanten in Nederland en enkele stappen daartoe* (Gron. 1849), waartegen de Luthersche predikant J. G. LIERNUR een open brief schreef: *De Vereeniging der Protestanten in Nederland* (Tiel 1849). Deze wenscht geen vereeniging, toont de bezwaren aan van de stappen, die KOPPIUS daartoe zou willen doen en acht haar onnoodig, omdat er geen haat meer bestaat tusschen de beide kerkgenootschappen. Bovendien betoogt LIERNUR, dat het toch separatisme zou geven en meent, dat de kerk met de grootste uiterlijke eenheid, de Katholieke, ook de grootste gebreken heeft. Sedert is het onderwerp der vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden niet meer in geschrifte behandeld.

HOOFDSTUK VII.

VAN DE GROOTE VERGADERING TOT HET BEGIN DER 18e EEUW. (1651—± 1700). § 41—§ 46.

§ 41. *Het Mysticisme in de Luthersche kerk.* In den aanvang van de tweede helft der 17e eeuw hebben de pië-

tistische denkbeelden van JAKOB BÖHME, en vooral de meer mystieke richting, waarvan GICHTEL de voornaamste vertegenwoordiger was, bij de Lutherschen, althans bij sommige hunner predikanten, vrij veel ingang gevonden. Een vijftal van deze hebben zich als aanhangers dier richting bekend gemaakt, namelijk: FABRICIUS en BRECKLING te Zwolle, CHARIAS te Kampen, TAUBE, eerst te Arnhem, daarna te Leeuwarden en te Naarden, en JUNG of JUNGIUS te Monnikendam. Alleen deze laatste is tot zijn dood toe op zijn standplaats werkzaam gebleven; FABRICIUS, CHARIAS en TAUBE zijn wegens onrechtzinnigheid afgezet, hoewel TAUBE later weer bij andere gemeenten dienst deed. BRECKLING heeft zich, als persoonlijk vriend en beschermer van GICHTEL, het meest bekend gemaakt; ook hij is afgezet, maar vooral wegens slecht levensgedrag en bracht zijn dagen verder als corrector in den Haag door, waar hij in 1711 stierf.

Ook de afscheiding der Deensche gemeente in Amsterdam schijnt niet in de eerste plaats haar oorzaak te hebben in het taalverschil, waardoor haar leden de Hollandsche en Duitsche preeken niet konden verstaan, maar meer in hun mystiek-piëtistische richting.

Over BÖHME en zijn geschriften zie men HYLKEMA, *Réformateurs*, II, 404—408 en SEPP, *Geschiedkundige Nasporingen*, II, 137—226; over GICHTEL en zijn mystieke denkbeelden: *Biogr. Wdb.*, III, 244—246, met de dáár vermelde litteratuur.

JAKOB BÖHME, schoenmaker te Görlitz († 1624), bleef bij al zijn mystieke en theosofische bespiegelingen een vroom man, die de H. Schrift en de kerk in hooge waarde hield en een werkzaam leven in de maatschappij aanbeval — GICHTEL, die BÖHME hoog vereerde, werd een geestdrijver, bij wien het voornaamste is: „het ervaren, gevoelen, smaken, hetwelk geen tong kan beschrij-

„ven en dat ook niemand begrijpen kan, tenzij zijn ziel binnen-„waarts keert en niet ophoudt met uit te zien naar God, totdat de „dierbare Sofia haar ontmoet en van schrede tot schrede voort-„leidt". Die Sofia is een inwendige kracht, wier gemeenschap in den mensch een heilige lichtgeboorte, een soort wedergeboorte, tot stand brengt. Deze wedergeborenen of volmaakten moeten zich van alle wereldsche dingen, als huwelijk en arbeid, onthouden, den „onvolmaakten" wordt dit als noodzakelijk kwaad toegestaan. De historische persoon van CHRISTUS treedt bij hen op den achtergrond; JEZUS is voor GICHTEL dezelfde kracht, die hij als Sofia aanduidt; de Christelijke leerstellige begrippen, die hij meermalen in zijn geschriften noemt, krijgen dan ook een geheel andere beteekenis dan de gangbare.

JOHAN JACOB FABRICIUS (zie *Biogr. Wdb.*, III, 9, 10; HYLKEMA, *Réformateurs*, II, 426; *O. N.*, 1865, 129—134), predikant te Zwolle, die in mystieken geest predikte, werd omstreeks 1660 door een classicale vergadering, te Amsterdam gehouden, afgezet. Zijn opvolger, FRIEDRICH BRECKLING, in 1629 te Hendewith in Sleeswijk geboren en in zijn vaderland in de bediening geschorst, werd waarschijnlijk door FABRICIUS zelf aan de Zwolsche gemeente als zijn opvolger aanbevolen — misschien een bewijs, dat de mystieke prediking ingang had gevonden, want het Amsterdamsche Consistorie had het beroep ontraden. Tot hem wendde GICHTEL zich, toen hij in de Nederlanden kwam en vond ook in BRECKLING een beschermer, hoewel later tusschen hen verwijdering ontstond. Hun geestverwantschap is echter onmiskenbaar en het zou niet onmogelijk zijn, dat de ontucht, waarom hij in 1667 door het Amsterdamsche Consistorie werd afgezet, in eenig verband stond met zijn overspannen denkwijze. Hij verwachtte ook, evenals zijn hieronder genoemde ambtgenooten, de spoedige komst van het duizendjarig rijk. Na zijn afzetting was hij als corrector in den Haag werkzaam en werd ondersteund door aanhangers van SPENER en eenige aanzienlijke Nederlanders, o. a. koningin MARIA, echtgenoote van koning WILLEM III. Hij overleed in 1711. Zie over hem: *Amst.*, 94, 95, 97; *Bijdr.*, I, 76; IV, 68; *O. N.*, 1865, 24, 134, 135; *Manné*, 424; HYLKEMA, *Réformateurs*, I, 43—45, 75, 90, 173; II,

107, 410, 411, 413—415, 420; SCHOTEL, *Anna Maria van Schurman* ('s-Hert. 1853), aant., blz. 41.

Ook CHARIAS, een Berlijner, door GICHTEL bekeerd, was Gichteliaan; om het voortwoekerend zedebederf te weren, wilde hij de privaatbiecht vóór het Avondmaal invoeren, wat bij de soldaten van het garnizoen te Kampen heftigen tegenstand ondervond. Waarschijnlijk tengevolge van de onrust, hierdoor gewekt, werd hij door den magistraat uit zijn ambt ontzet, waarna hij zich te Amsterdam ten huize van GICHTEL vestigde en als vertaler en corrector in zijn onderhoud voorzag tot zijn dood in 1676 (*Bijdr.*, IV, 68; V, 206; *O. N.*, 1862, 106, 107; 1865, 117—121; *Manné*, 422; HYLKEMA, *Réformateurs*, I, 44; II, 415—417).

JUNG was van 1641 tot zijn dood in 1678 predikant te Monnikendam en evenzeer een vriend van GICHTEL, die eens bij hem ten Avondmaal ging, maar daarvan geen stichting ondervond. Later had er verkoeling plaats, misschien ook omdat JUNG te bezadigd was (zie *Bijdr.*, II, 378, 426; V, 52, 55, 56, 61, 206; *O. N.*, 1865, 25, 120; HYLKEMA, *Réformateurs*, I, 44; II, 378, 426; *Nieuw Arch. v. K. G.*, I, 135).

JACOB TAUBE, geboren te Isselborg, werd in 1661 predikant te Arnhem en stond ook de leer van het duizendjarig rijk voor, terwijl hij aan de Augsburgsche Confessie slechts betrekkelijk gezag toekende. In 1666 werd hij wegens onrechtzinnigheid „als quaker „en geestdrijver" afgezet, ging naar Duitschland, maar ontving in 1667 een beroep naar Harlingen en Leeuwarden. Het Amsterdamsche Consistorie waarschuwde deze gemeenten en de overheid verhinderde hare bijeenkomsten, zoodat TAUBE zich weer naar Duitschland begaf. Na een herroeping van zijn gevoelens voor de Amsterdamsche synode van 1676 is hij nog eenigen tijd te Naarden predikant geweest, maar reeds in of vóór 1678 overleden. (Zie *Bijdr.*, V, 185, 186, 205—209; *O. N.*, 1866, 79; *Manné*, 414, 415, 430—432; HYLKEMA, *Réformateurs*, I, 43; II, 46; *Geschiedverhaal v. d. Ev. Luth. gem. in Arnhem*, 36, 37).

In Amsterdam bestond van 1662 tot 1666 een Deensche gemeente, die op een zolder op het Prinseneiland bijeenkwam en waar de Deen ABEL „op aanraden van geleerde lieden" voorging.

Waarschijnlijk waren dit piëtisten of mystieken, zoodat de gemeente een uitvloeisel was van die richting en niet zoozeer is ontstaan, omdat de Denen en Noren geen Hollandsche of Duitsche preek konden begrijpen. BRECKLING heeft hier dan ook in 1664 enkele malen gepreekt en toen ABEL in 1666 Gereformeerd werd, is hem geen landgenoot opgevolgd, hoewel het Amsterdamsche Consistorie nog een commissie benoemd had, om met de Denen over het beroep van een Deenschen predikant te onderhandelen (zie breedvoerig: *Amst.*, 94—101; SCHOTEL, *Anna Maria v. Schurman*, aant., 41).

§ 42. *De Nederlandsche richting.* In dezen zelfden tijd begint de zoogenaamde Nederlandsche richting in de Luthersche kerk der Nederlanden op te komen. Totnogtoe was het Duitsche element in de gemeente overwegend geweest, de voorgangers waren meest Duitschers of hadden althans een Duitsche academie bezocht. Grootendeels waren zij de streng-confessioneele richting toegedaan, die aan de hoogeschool te Wittenberg heerschte, waarbij aan den letter der geloofsbelijdenis vastgehouden, de Luthersche Avondmaalsleer gehandhaafd en de ubiquititeit op den voorgrond gesteld werd. Daarnaast stond echter een andere richting, die voornamelijk aan de hoogeschool te Helmstadt haar vertegenwoordigers vond; daar werd de geest der Confessie boven den letter en het hoogst de Bijbel gesteld, dien men zelfstandig wilde uitleggen. Bovendien stond deze richting niet vijandig tegenover de Gereformeerden en kon dus in die opzichten vrijzinnig genoemd worden.

Met de Helmstadtsche overeenkomstig, waren de denkbeelden door de Nederlandsche richting aangehangen. Tot haar behoorde de invloedrijke en bekwame COENRAAD HOPPE, die Amsterdammer van geboorte was en de hooge-

school te Helmstadt had bezocht. In 1660 werd hij in zijn geboortestad beroepen, waar de behoefte aan Hollandsch sprekende predikanten, vooral voor de jongere gemeenteleden, zich — zooals wij boven, blz. 104, zagen — sterk deed gevoelen en een niet onaanzienlijk deel der gemeente zijn richting was toegedaan. Door zijn gaven en invloed kan HOPPE als de stichter der Nederlandsche richting worden aangemerkt. Daarbij had hij zich sinds 1652 gewijd aan de opleiding van aanstaande predikanten, hierin later door zijn leerling DOMINICUS gevolgd, zoodat zij in de tweede helft der 17e eeuw te zamen 22 predikanten van hun richting tot den predikdienst hadden gevormd. HOPPE, die zich aldus den eernaam van „den Lutherschen Gamaliël, den „vader der Hollandsche leeraars" verwierf, nam in 1660 ten overstaan van een commissie uit de Amsterdamsche ouderlingen, zijn toenmaligen leerlingen een examen af, dat zóózeer de algemeene goedkeuring wegdroeg, dat men hem niet alleen verzocht, met dit onderwijs voort te gaan, maar ook besloot, ten behoeve daarvan een bibliotheek aan te leggen en een bibliothecaris te benoemen; aldus was men toen reeds op weg, een Hollandsch seminarie te stichten.

De Duitsche predikanten der Wittenberger richting zagen in dit alles echter een groot gevaar en namen maatregelen, om het af te wenden. Eerst bepaalden zij in 1661, dat de in Nederland opgeleide predikanten zoo mogelijk aan een Duitsche academie moesten studeeren, vóór zij beroepbaar waren en een paar jaar later werd eraan toegevoegd, dat zij, die op kosten der Amsterdamsche gemeente studeerden, geen beroep mochten aannemen zonder toestemming van het Amsterdamsche Consistorie.

Hoewel de eerste dezer beide bepalingen in de 18e eeuw nog tweemaal hernieuwd werd, kwam in dien tijd de vóór-opleiding der studenten door Hollandsche predikanten algemeen in gebruik.

Van de Wittenberger richting was ABRAHAM CALOVIUS (geboren in 1612, professor te Wittenberg van 1650 tot zijn dood in 1686. Zie over hem en zijn talrijke geschriften: JÖCHER, *Gelehrten-Lexikon*, I, kol. 1576—1579) de leider, terwijl GEORG CALIXTUS (geboren in 1586, professor te Helmstadt van 1614 tot zijn dood in 1656. Zie over hem: *a. w.*, I, kol. 1566—1568; *Amst.*, 101; *Haag*, 23) het erkende hoofd der Helmstadtsche richting was. Door D. C. MEYER JR. (*Doleerende Lutherschen*, overdr. uit *Een vaste burg*, 1889, blz. 4 en 5) wordt deze richting min of meer met de moderne van onze dagen gelijk gesteld, omdat de predikanten niet vrij waren van Remonstrantsche gevoelens. Dit is echter niet juist; men zou ze vrijzinnig kunnen noemen wegens hun beschouwing over de bindende kracht der belijdenis en hun houding tegenover de Gereformeerden, maar in hun leer waren zij allerminst modern (zie MEYER zelf, t. a. p., blz. 3 en BLASE, *Colerus*, blz. 9, 10).

Over COENRAAD HOPPE zie men *Amst.*, 101—108; bijl., blz. 89—92; *Bijdr.*, I, 104, 108, 109; II, 30, 31, 102; V, 64, 160; VI, 147; DOMELA NIEUWENHUIS, *Geschiedkundig overzigt der vroegere zorg v. d. Ned. Luth. kerk voor de opleiding tot het herder- en leeraarambt* (Amst. 1852), blz. 6—8. Over zijn preekwijze: *Bijdr.*, VII, 22 vv.; HARTOG, *Predikk.*, 259. Zijn levensbeschrijving ook achter R. LIGARIUS, *Kamp ende kroone der Christelycke Ridderschap of Lijck-predicatie op C. Hoppe* (Amst. 1670). Hij werd in 1621 te Amsterdam geboren, studeerde te Helmstadt, was achtereenvolgens predikant te Enkhuizen (1647), Haarlem (1655) en Amsterdam (1660), waar hij in 1670 aan de pest overleed. Door zijn toedoen werd het huisbezoek ingesteld, maar vooral heeft hij invloed geoefend door zijn opleiding van studenten tot het predikambt.

Die opleiding leverde in den eersten tijd bijzondere moeilijkheid op, omdat de Nederlandsche hoogescholen Gereformeerd waren.

In 1607 had de hertog van Wurtemberg toegestaan, dat twee Nederlandsche studenten kosteloos te Tübingen zouden studeeren, terwijl de Amsterdamsche gemeente hen verder financiëel voorthielp. Dit bleek nogal duur te zijn en bovendien kwam er van sommigen niet veel terecht; ADOLF VISSCHER, die later den Bijbel vertaalde, maakte echter een gunstige uitzondering. Toen HOPPE dan ook met zijn opleiding begon, werd daarvan veel gebruik gemaakt: twaalf aanstaande predikanten heeft hij tot leeraar gevormd en zijn leerling TH. DOMINICUS (geboren in 1652 te Amsterdam, studeerde te Jena, werd predikant te Hoorn in 1677, te Leiden in 1680, te Amsterdam van 1683 tot zijn dood in 1723. Zie over hem: een levensbeschrijving achter de lijkrede door B. H. EMPSYCHOFF op hem gehouden; verder *Bijdr.*, II, 30, 102; V, 37, 38; VII, 106; *N. Bijdr.*, IV, 57—66; *Amst.*, 101, 134—136, 144, 148; bijl., 105—109; *Rott.*, 168, 264), die later zijn werk voortzette, heeft daaraan nog een tiental toegevoegd.

Om dezen Nederlandschen invloed te weren, deden de Duitsche predikanten den Amsterdamschen kerkeraad in 1661 besluiten, „dat de alumni zoo mogelijk op een Duitsche Academie onzer „confessie moeten studeeren, voordat zij beroepelijk zijn" en in 1664, dat zij, die op kosten van Amsterdam studeeren, „geen be„roep mochten aannemen zonder consent van het Amsterdamsch „Consistorie". Toch begonnen vele Luthersche studenten op 't einde der 17e eeuw de lessen der hoogleeraren aan de academies te Leiden, Utrecht of Groningen te volgen (hun namen bij DOMELA NIEUWENHUIS, *De vroegere zorg voor opl. tot leeraarambt*, blz. 9) en toen bleek, dat sommigen zeer kort, enkelen in 't geheel niet voor hun opleiding naar Duitschland gingen, bepaalde het Consistorie in 1728, om „bij vacature geen andere predikanten te nomineeren „dan die in Duitschland op eene van onze rechtzinnige Academiën „gestudeerd hadden". Deze bepaling is voor de Evangelisch-Lutherschen in 1796 nog eens hernieuwd. Daar het getal Nederlandsche studenten evenwel doorgaans te gering was, moest men, zelfs na 1760, nog candidaten uit Duitschland ontbieden, die eerst Nederlandsch leerden, vóór zij beroepen werden. Sinds 1767 hebben alle aanstaande leeraars na het eindigen van hun gymnasiaal onder-

wijs, gedurende twee of drie jaren een bijzondere opleiding bij een predikant genoten; de Amsterdamsche kerkeraad werkte hiertoe mede, door aan zulke predikanten, indien de student genoegzaam voorbereid bleek te zijn, een toelage te verschaffen. In 1790 werden de studenten, wier opleiding meest in handen was van Amsterdamsche predikanten, verplicht, de lessen der hoogleeraren aan het Athenaeum te volgen. Zij moesten in 't geheel drie examens afleggen: het eerste ten bewijze, dat zij geschikt waren voor academische studie; het tweede, dat zij wetenschappelijk gevormd waren voor het leeraarsambt, terwijl bij het laatste de practische bekwaamheid daartoe onderzocht werd (zie uitgebreid: DOMELA NIEUWENHUIS, *De vroegere zorg* enz., 3—14; *Amst.*, 103—105).

§ 43. *De Nederlandsche tegenover de Duitsche richting te Amsterdam. De stemrechtsstrijd.* Bleek door den aanwas der Amsterdamsche gemeente een tweede kerk noodig te zijn, die in 1671 plechtig werd ingewijd, de strijd tusschen de beide richtingen leefde in de zeventiger jaren der 17e eeuw telkens op bij het beroepen van predikanten, waarbij eerst de Nederlandsche richting of Hoppeaansche factie, gelijk men haar noemde, de overwinning behaalde door de benoeming van VOLKARD VISSCHER en ARTUS VELTEN, terwijl daarna de Wittenberger partij haar vertegenwoordigers gekozen zag in HENRICUS VOS en JOHANNES COLERUS. In 1680 werd weder een Hoppeaan, PAULUS WESLINGH, gekozen, voornamelijk door invloed van diakenen, die zich langzamerhand gelijk recht in het stellen van candidaten zagen toegekend, als aan het college van ouderlingen toekwam. Toen aldus in den kerkeraad de Hoppeaansche richting de overhand bleek te hebben, wilde de tegenpartij hierin verandering brengen door het sinds lang in onbruik geraakte stemrecht van contribueerende gemeenteleden bij kerkeraadsverkiezingen we-

der toe te passen, hetgeen tot allerlei strijd aanleiding gaf en een besluit van den kerkeraad ten gevolge had, waarbij het stemrecht aan gemeenteleden werd ontnomen (1682). Een gedeelte der gemeente, „doleerenden" of „malcon-„tenten" genoemd,tegenover de „vredelievenden",kwam, onder begunstiging der Wittenbergsgezinde predikanten, hiertegen op, naar aanleiding waarvan de kerkeraad bepaalde, dat uit de contribueerende leden een tiental mochten deelnemen aan de keus van kerkeraadsleden. Deze regeling werd door den magistraat eenigszins gewijzigd en daarna bekrachtigd. Toch bleef de invloed der gemeente aldus zéér gering en het beroep, uitgebracht op den Hoppeaan DOMINICUS gaf nieuw voedsel aan de bestaande ontevredenheid; zij uitte zich bij diens intrede door een onbehoorlijke verstoring der godsdienstoefening, waarbij DOMINICUS zelf in levensgevaar verkeerde. Een en ander was oorzaak, dat een deel der gemeente zich wilde afscheiden en onder het gehoor van een proponent samenkwam, doch de overheid deed deze kerk sluiten (1685). Op de synode van 1686 werd de zaak gelaten zooals zij was, maar vóór de volgende synode in 1691 zou gehouden worden, wonnen de malcontenten het advies in van eenige Duitsche academies, die het recht van verkiezing door de gemeente erkenden. Toch werd zeer onverwacht op die synode een vrede tusschen beide partijen gesloten, waarbij de vastgestelde regeling van het stemrecht gehandhaafd bleef.

De geschiedenis van den bouw der Nieuwe Kerk te Amsterdam die in December 1671 in gebruik werd genomen, is beschreven in *Amst.*, 117—122. Zij werd door Ds. J. E. BLUM (geboren in 1623 te Darmstadt, was hij van 1655 tot 1678 predikant te Amsterdam,

waar hij in 1683 overleed. Zie over hem: *Amst.*, 80, 89, 90, 119, 120, 130, 133; zijn preekwijze: *Bijdr.*, VII, 14—20) ingewijd met een leerrede, die nader beschouwd is door HARTOG, *Predikk.*, 257, 258. Deze kerk is in 1822 geheel afgebrand, waarover J. A. L. L. C. gaf: *Beschouwende beschrijving van den Brand der Luthersche Nieuwe Kerk te Amsterdam* (Amst. 1823) met platen, en, na herbouwd te zijn, in 1826 door J. M. L. ROLL ingewijd met een *Leerrede ter inwijding der herbouwde Luthersche Nieuwe Kerk* (Amst. 1826).

VOLKARD VISSCHER, in 1639 te Enkhuizen geboren, studeerde eerst onder leiding van HOPPE, daarna te Oxford en werd in 1661 predikant te Rotterdam. In 1670 te Leiden gekozen, nam hij dit beroep aan, maar enkele weken later tot adjunct-predikant te Amsterdam benoemd, vertrok hij hierheen en overleed er in 1678. In zijn bestrijding van de gangbare geloofsbegrippen omtrent den duivel was hij de nog te weinig gekende voorlooper van BALTHASAR BEKKER; zijn daarover gehouden predikaties zijn uitgekomen onder den titel: *Verstooringe des Satans-rijck* (Amst. 1678). Hierover handelde SCHULTZ JACOBI in: *Volkard Visscher en zijn gevoelen over het rijk der booze geesten* (*Bijdr.*, II, 28—46) en komt een artikel in *De Wachter*, 1912, 27—33, voor: *Een tweetal Zeventiende-eeuwsche preeken tegen het bijgeloof*. Over de kwesties, ontstaan bij zijn beroep: *Amst.*, 105—108, bijl., 89—92; over zijn aanstootelijke phrasen op den preekstoel: *a. w.*, 100 en bijl., 92—96; zijn preekwijze wordt beschouwd in *Bijdr.*, VII, 28 vv. en HARTOG, *Predikk.*, 259—261. Vgl. verder over hem: *Amst.*, 80, 103, 112—114; *Rott.*, 152, 155—161, 419; *Bijdr.*, III, 139; GLASIUS, *Godg. Ned.*, III, 508—511.

ARTUS GEORG VELTEN, geboren te Breda, werd in 1664 predikant te Delft, in 1671 te Utrecht, in 1673 adjunct-predikant te Amsterdam, waar hij in 1679 overleed. Over zijn preekwijze: *Bijdr.*, VII, 46; HARTOG, *Predikk.*, 261, 262. Zie verder: *Bijdr.*, I, 108; II, 31; IV, 70 (waar zijn poging, om een nieuwe Psalmberijming te geven, besproken wordt); VII, 31; *Amst.*, 80, 109, 117; *Rott.*, 155, 158, 419.

HENRICUS VOS, te Amsterdam in 1642 geboren, was achtereen-

volgens predikant te Enkhuizen, Zwolle, Leiden en Amsterdam (hier vanaf 1678 tot zijn dood in 1708). Hij handhaafde tegenover VISSCHER het gangbare geloof aan den duivel in een *Predikatie over de magt en het geweld des satans* (1692) en schreef, behalve andere werken,een meermalen herdrukte *Theologia metrica* (Amst. 1699). In de lijkrede, door COLERUS op hem gehouden, komt zijn levensbeschrijving voor. Zie verder: *Bijdr.*, II, 63; IV, 86—88; V, 35—37; VII, 42—46; *N. Bijdr.*, IV, 60; V, 44; *Amst.*, 106, 116, 117, 132—139, 142, 147; bijl., 85 vv.; *Rott.*, 158, 213, 241, 421; HARTOG, *Predikk.*, 270; GLASIUS, *Godg. Ned.*, III, 558.

Voor JOHANNES COLERUS, geboren te Dusseldorp in 1647, predikant te Mühlheim (1671), Weesp (1678), Amsterdam (1679), den Haag (1696 tot zijn dood in 1707) kan verwezen worden naar de nauwkeurige monografie, die Dr. J. E. B. BLASE gaf, getiteld: *Johannes Colerus en de groote twisten in de Nederl. Luth. kerk zijner dagen* (Amst. 1920), terwijl ook in het *Biogr. Wdb.* (II, 165—170) een uitgebreid artikel over COLERUS voorkomt.

PAULUS WESLINGH was uit een rijk, Amsterdamsch geslacht geboren, werd voorbereid door HOPPE, studeerde te Jena en bekleedde achtereenvolgens het predikambt te Hoorn (1670), Utrecht (1677), Leiden (1678) en Amsterdam (van 1680 tot zijn dood in 1732). Hij was een in verschillende opzichten bekwaam man, maar deed zich als zeer heerschzuchtig kennen. Over hem is een en ander te vinden in: *Bijdr.*, I, 109; V, 37; VII, 72; *Amst.*, 130—140, 151; BLASE, *Colerus*, passim; HARTOG, *Predikk.*, 271; GLASIUS, *Godg. Ned.*, III, 593; SCHOTEL, *Kerkelijk Dordrecht*, I, 356, 357.

Over de twisten, die naar aanleiding van het stemrecht in de Amsterdamsche gemeente ontstonden, schreef K. A. GONLAG een artikel in *Arch. N. K. G.*, III, 32—72, getiteld: *Het doleerend Lutherdom in de 17e eeuw*, terwijl D. C. MEYER JR., naar aanleiding van GONLAG's artikel, in: *Doleerende Lutherschen* (*Een vaste burg is onze God*, Jaarg. 1889) een zeer duidelijk overzicht dier twisten gaf. Ook door BLASE, *Colerus*, (4—37, 80—118) is de strijd uitvoerig behandeld, terwijl DOMELA NIEUWENHUIS in *Amst.*, 105—117, 128—138, hem meer beknopt verhaalt. Zie ook: GLASIUS, *Gesch.*, II, 316—318.

Oorspronkelijk kwam het recht, om een predikant te kiezen, aan het consistorie toe, „nochtans alsoo, dat sij sulx met raet „ende consent der ouderlingen ende der gemeynte sullen doen" (*Kerkel. Ordonn. van 1597*). Uit de beroepsbrieven, die bewaard zijn gebleven, blijkt echter niet, dat de gemeente ooit van dit recht gebruik maakte en in de kerkelijke ordonnantie van 1644 werd het niet eens meer vermeld. Bij het opkomen der geschillen had het college van diakenen, dat Hoppeaansch was, in 1671 reeds het recht gekregen, mee te stemmen bij het beroepen van predikanten en het aanstellen van katechiseermeesters en kerkelijke bedienden; in 1679 ontvingen zij daarbij het recht van medestemming bij het opmaken van nominaties, terwijl zij bij die van een predikant, aan het drietal, door ouderlingen opgemaakt, één van eigen keuze mochten toevoegen; spoedig werden zij zelfs in dit opzicht met ouderlingen gelijkgesteld en mocht ieder der beide colleges een tweetal nomineeren.

Om nu den Hoppeaanschen invloed in den kerkeraad te verminderen, werd door de tegenpartij het recht der gemeente, om kerkeraadsleden te kiezen, op den voorgrond gesteld. Dit recht, haar reeds in de ordonnantie op de huiskerken van 1592 gegeven en in die van 1597 overgenomen, was bij de Ordonnantie van 1644 tot de contribueerende lidmaten beperkt, wat evenzeer in die van 1681 werd bepaald. Maar de Hoppeaansche partij wilde natuurlijk het dreigend gevaar keeren en beide partijen zetten nu op onverkwikkelijke wijze list tegenover list (Blase, *Colerus*, 17—20 en vgl. de beschouwing van Meyer, *a. w.*, blz. 7, 8), totdat de kerkeraad eenvoudig het stemrecht der gemeente afschafte en het alleen aan zichzelf toekende. De gemeenteleden mochten slechts op goede gronden aanmerking maken op de genomineerden, maar moeilijk kan men dit, gelijk de Hoppeaansche partij deed, „stemrecht" noemen. Gonlag, die dit standpunt toch in bescherming neemt (*aangeh. art.*, blz. 39), wordt terecht door Meyer (*a. w.*, 9, 10) en Blase (*a. w.*, 21) bestreden. Ook wijst de laatste volkomen juist op het onwettige van dit kerkeraadsbesluit (*a. w.*, blz. 20—23).

Ten gevolge van deze handelwijze ontstond de partij der

„Malcontenten" of „Doleerenden", die, op gronden door MEYER aangehaald (*a. w.*, 10—12), waarschijnlijk het grootste deel der belangstellende gemeenteleden omvatte, terwijl de meerderheid van den kerkeraad Hoppeaansch of „vredelievend" was. Uit de gemeente vervoegden zich telkens commissies van beide partijen bij den kerkeraad, bij notariëele insinuatie werd tegen het kerkeraadsbesluit geprotesteerd en de predikanten wilden of durfden het niet van den kansel afkondigen. Nu werd door het Consistorie de hulp der overheid ingeroepen en Burgemeesters rieden aan, de zaak in der minne te schikken. Vandaar een nieuw kerkeraadsbesluit, waarin een bepaalde som als contributie vastgesteld werd en besloten, dat tien contribuanten bij loting aangewezen, met den kerkeraad uit genomineerde tweetallen de ouderlingen en diakenen konden kiezen. Ook dit was tegen de kerkelijke ordonnantie van 1681, die geen minimum van contributie voorschreef; weder werd er geprotesteerd, maar voorloopig keurde de overheid het besluit goed, onder verlaging der contributie en verhooging van het aantal medestemmende contribuanten op vijftien. Een poging der Malcontenten, om volgens kerkrecht de beslissing der drie naastgelegen gemeenten in te roepen, mislukte en het beroep van DOMINICUS bracht de hartstochten meer dan ooit in beweging. In 1680 had deze in een preek een afwijkende meening verkondigd over de erfstraffen en daar hij dus door de Malcontenten voor een onrechtzinnig en onrechtmatig gekozen leeraar werd gehouden (Zie de spotprenten op zijn beroep in *N. Bijdr.*, IV), verstoorden eenigen van hen zijn intrede op ergerlijke wijze en moest hij na den dienst door een achterdeur uitgelaten worden, omdat men dreigde, hem in de gracht te werpen (*Amst.* 135, 136; MEYER, *a. w.*, 17; BLASE, *a. w.*, 39—41). De Malcontenten wilden zich nu formeel afscheiden, maakten op de Keizersgracht een kerk in orde, waar de proponent SWIDDE eenmaal voorging, maar reeds den volgenden dag liet de overheid deze kerk sluiten (BLASE, *a. w.*, 58—63).

Toen de synode van 1686 onder voorzitterschap van WESLINGH de zaak van het stemrecht als afgedaan beschouwde en niet verder in behandeling nam, sloegen de Malcontenten een

anderen weg in: zij noemden, gesterkt door adviezen van Duitsche hoogeschoolen, het ontnemen van dat recht strijdig met de Schrift en de leer, en wendden zich tot de Stadsregeering, om vrije uitoefening der ware Luthersche leer te verkrijgen, waarvan de officiëele kerk was afgeweken; de overheid weigerde echter over zulke geloofspunten te beslissen en liet dat aan de synode over, die in 1691 zou gehouden worden. Dáár had plotseling een verzoening der partijen door WESLINGH plaats op een wijze, die MEYER in afkeurenden zin „zeer handig" noemt (*a. w.*, 22) en door BLASE (*a. w.*, 114—117) uitvoerig beschreven wordt. De gemeente kreeg echter haar stemrecht niet terug. Onder den indruk dezer twisten bepaalde de overheid in 1692, dat geen Luthersch predikant te Amsterdam zijn ambt zou mogen uitoefenen zonder voorafgaande goedkeuring van Burgemeesters.

§ 44. *Amsterdam's oppermacht. De Synodes van 1681—1696.* Was Amsterdam feitelijk de hoofdgemeente der Nederlandsche Luthersche kerk, waarvan vele andere gemeenten zedelijk en financiëel afhankelijk waren, in het laatste twintigtal jaren der 17e eeuw matigde het Amsterdamsche Consistorie zich de oppermacht in de synode aan, alsof die haar rechtens toekwam. Daar in het Consistorie de Hoppeaansche partij onder den heerschzuchtigen WESLINGH de meerderheid had, lag het voor de hand, dat de aanhangers der Wittenbergsche richting zich meestal tegen die machtsoverschrijding verklaarden en is het duidelijk, dat de strijd tusschen die beide partijen niet vreemd is gebleven aan de splitsing in de kerk door de oprichting der Unie.

De synodale vergaderingen, die van 1676 tot 1696 regelmatig om de vijf jaren gehouden werden, geven bewijzen te over van Amsterdam's wassende macht. Had het in 1676 reeds afgevaardigden naar Breda gezonden zonder raadpleging der drie naastliggende gemeenten, de synode

van 1681 werd uitdrukkelijk „onder het praesidium der „Amsterdamsche gemeente" gehouden, terwijl op haar voorstel vier Amsterdamsche diakenen als leden der vergadering werden toegelaten, „edogh zonder praejuditie „van eenige andere Gemeentens". Op de synode van 1686 wordt de Hoppeaanschgezinde Ds. WESLINGH volgens een besluit van het Amsterdamsche Consistorie, en niet van de synode zelf, tot voorzitter benoemd en hoewel vele gemeenten zich eerst daartegen verzetten, geven zij alle ten slotte toe. Maar het meest bleek de heerschzucht van het Amsterdamsche Consistorie op de synode van 1696, toen het den Rotterdamschen predikant BOEKEN, die tegen den zin van WESLINGH en zijn partij wilde zitting nemen, op gewelddadige wijze uit de vergadering liet verwijderen. Bovendien dreef het door, dat zijn besluiten, tusschen 1692 en 1696 genomen, waarbij het op eigen gezag vijf gemeenten buiten de Fraterniteit gebannen had, door de Synode werden goedgekeurd.

Het belangrijkste, dat verder op deze synoden besloten werd, betrof het instellen van een boekencensuur (1681 en 1686), de bepaling omtrent het beslissen van geschillen (1681), een herziening der Generale Kerkelijke Ordonnantie (1681), de afzetting van de predikanten PESAROVIUS te Leeuwarden wegens wangedrag en BELLER te Deventer wegens afwijking van de Avondmaalsleer (1686 en 1691) en eindelijk de instelling van een fonds, waaruit later het Liefdefonds ontstaan is (1686).

In 1676 besloot men de synodale vergaderingen, die sinds 1646 niet meer hadden plaats gehad, geregeld om de vijf jaren te houden (art. 8). Dit is slechts tot 1696 volgehouden en daarna nog in 1709 een buitengewone vergadering belegd; de acta dezer ver-

gaderingen zijn telkens na afloop in druk gegeven en in 1725 gezamenlijk herdrukt. Herhaaldelijk leggen zij getuigenis af van de heerschzucht en toenemenden invloed van het Amsterdamsche Consistorie, waarin de Hoppeaansche partij onder WESLINGH den boventoon voerde. De eigenmachtige zending naar Breda is niet in de acta vermeld, hoewel de Haagsche afgevaardigden op de synode van 1676 daaromtrent opmerkingen hebben gemaakt (*Haag*, 24). Art. 2 der Acta van 1681 spreekt uitdrukkelijk van het praesidium der Amsterdamsche gemeente, art. 1 over het toelaten der diakens. De wijze, waarop in 1686 het voorzitterschap van WESLINGH wordt aangekondigd, is al zéér teekenend voor de macht, die Amsterdam zich had aangematigd: de president-ouderling dier gemeente „demonstreert" aan de vergadering, dat de kerkeraad hem benoemd heeft, „om in gevolge, en „tot voldoeninge van derzelver resolutiën in datis 13 en 25 dezer, „van weegen, en uit den naam van dees Amsterdamsche, als in „den E. Classibus t'elkens praesiderende, Gemeente, tot Praesi„dent van deeze Synodale vergaderinge te introduceren den „Eerwaarden, welgeleerden D. PAULUS WESLINGH, als nu in het „Amsterdamsche Consistorio praesiderende" (Sessio I). Andere Amsterdamsche predikanten van de Wittenbergsche partij, o. a. COLERUS en VOS, benevens 18 gemeenten protesteeren, de vergadering wordt verdaagd, maar den volgenden dag schikken allen zich naar den wensch van het Amsterdamsche Consistorie.

Op de synode van 1696 moest de Rotterdamsche predikant BOEKEN (geboren in 1668 te Amsterdam, student te Giessen, Jena en Leipzig, predikant te Monnikendam in 1690, te Rotterdam van 1692 tot zijn overlijden in 1697. Zie over hem: *Bijdr.*, V, 56, 57; *Rott.*, 168—214, 419—421) de macht ondervinden van het Amsterdamsche Consistorie, wiens ontevredenheid hij had opgewekt. Toen de gemeente Gouda, volgens het oordeel van Amsterdam, uit de Fraterniteit moest worden uitgesloten en ook Rotterdam, als één der drie naastliggende gemeenten, zijn oordeel moest geven, wilde een deel van den kerkeraad met den predikant COCQ (hulpprediker te Dordt in 1694, predikant aldaar in 1695, en in hetzelfde jaar naar Rotterdam vertrokken,

waar hij arbeidde tot zijn dood in 1723. Zie over hem: *Bijdr.* VII, 54; *Rott.*, 168—170, 177—265, 420; SCHOTEL, *Kerkel. Dordrecht*, I, 357; II, 222; *Biogr. Wdb.*, II, 160, 161) Amsterdam ter wille zijn, maar was BOEKEN daartoe niet zoo dadelijk geneigd (*Rott.*, 176, 177). Verder had deze bij een geschil over de verkiezing van ouderlingen en diakenen, dat door COCQ en zijn aanhang — reeds „de Amsterdamsche factie" genoemd — voor het Amsterdamsche Consistorie en de drie naastliggende gemeenten gebracht was, geweigerd, de afgezonden gedeputeerden dier gemeenten, o. a. WESLINGH, te ontvangen, omdat hij het geschil als een huishoudelijke zaak beschouwde, die de gemeente zelf moest uitmaken. De verdeeldheid ten gevolge van een en ander, was te Rotterdam zóó groot, dat er feitelijk twee kerkeraden waren, die ieder hun predikant met een paar afgevaardigden ter synode zonden (vgl. *Rott.*, 182—192, *Catalogus der Bibl. v. h. Luth. Sem.*, n^is^ 1248—1250). Toen deze vergadering dus beslissen moest, wie van hen als wettig afgevaardigd zou toegelaten worden, bleek reeds spoedig uit de houding, die men tegenover BOEKEN aannam, dat het Amsterdamsche Consistorie hem niet goed gezind was en COCQ c. s. als afgevaardigden van Rotterdam wilde beschouwen. Bij den twist, die daarop ontstond, werd BOEKEN met geweld uit de vergadering gezet en hem een stoot op de borst toegebracht, die, volgens geneeskundige getuigenis, de oorzaak was van zijn vroegtijdigen dood (*Rott.*, 193—198; BLASE, *Colerus*, 148—150; *Acta Synodalia*, 1696, Sessio I en II).

Het meest echter kwam Amsterdam's oppermacht aan den dag, toen het op eigen gezag tusschen 1692 en 1696 vijf gemeenten uit de Fraterniteit sloot. De aanleiding was deze: de Duitsche predikant van Leiden, LAURENTIUS LANGE (geboren te Ratseborg, predikant te Deventer (1679), Zwolle (1680), Leiden (1684), Alkmaar (1691), Gouda vanaf 1695 tot zijn dood in 1697. Zie *Bijdr.*, V, 24, 38, 156, 157; *N. Bijdr.*, VI, 1 vv.; *Amst.*, 130, 134, 137), de Wittenbergsche richting toegedaan, was in 1691 door de overheid uit Leiden gebannen (BLASE, *Colerus*, 118—121), maar ontving spoedig een beroep naar Alkmaar, waarvan aan Amsterdam en de drie naastliggende gemeenten volgens synodale

resolutie kennisgegeven werd. Amsterdam en één gemeente onthielden echter hun goedkeuring, doch LANGE aanvaardde toch den dienst, terecht bewerend, dat alleen kennisgeving, geen goedkeuring noodig was. Ondanks de verdediging van COLERUS, die bij deze gelegenheid WESLINGH een paus noemde (BLASE, *Colerus*, 122—127), werd de Alkmaarsche gemeente daarop met haar predikant uit de Fraterniteit gebannen. In 't volgend jaar deelde Monnikendam dit lot, omdat het den proponent SWIDDE beroepen had (geboren te Amsterdam, predikant te Monnikendam in 1693, te Hoorn van 1694 tot zijn dood in 1713. Zie over hem: *Bijdr.*, V, 55—57, 212; VII, 51, 52; *N. Bijdr.*, V, 24, 26, 44, 52; *O. N.*, 1866, 11—74; *Rott.*, 213, 214, 421; GLASIUS, *Godg. Ned.*, 408, 409), die als proponent de „Doleerenden" te Amsterdam was voorgegaan en om zijn geschriften een lasteraar genoemd werd. Zaandam, dat het beroep van SWIDDE goedkeurde en hem vóór zijn inzegening examineerde, werd eveneens gebannen, en toen Hoorn SWIDDE en Gouda LANGE beriepen, sloot Amsterdam ook deze beide gemeenten uit de Fraterniteit. Op de synode van 1696 protesteerden de Utrechtsche afgevaardigden dadelijk tegen de uitsluiting der vijf gemeenten en wilden geen zitting nemen, als dit niet aan de uitgeslotenen als gelijkgerechtigden werd toegestaan. Den Utrechtenaars werd daarop gelast, heen te gaan, waarop deze gemeente zich aan de Fraterniteit onttrok, daar zij zich niet wilde onderwerpen aan „de Synode onder het onwettig „praesidiaat van Amsterdam" (*Bijdr.*, I, 111). De uitgesloten gemeenten waren wel ter vergadering opgeroepen, maar mochten niet als gelijkgerechtigden zitting nemen en onder invloed van Amsterdam werd hun uitsluiting door de synode goedgekeurd. Alleen teekenden Enkhuizen en Bodegraven protest aan en ook hun afgevaardigden werden kort daarna om gezochte redenen (zie BLASE, *Colerus*, 152, 153) uit de vergadering verwijderd.

In 1681 bepaalde de synode op voorstel van COLERUS, dat niemand iets in zake van geschillen mocht schrijven, zonderdat het door censoren, vanwege de synode benoemd, was goedgekeurd (art. 10) en in 1686 breidde men deze censuur over alle boeken uit (Sessio VIII). Toen Ds. SPITSIUS te 's-Gravenhage

(predikant te Arnhem in 1671, Haarlem 1674, den Haag 1678, overleden in 1708. Zie *Bijdr.*, VI, 153; VII, 41, 42; *N. Bijdr.*, V, 44, 49; *O. N.*, 1866, 10—46; *Haag*, 21—34), die, hoewel Nederlander van geboorte, zich bij de Hoogduitsche partij voegde, in 1687 een leerrede, getiteld: *De Bazuin der goddelijke indaginge tot alle menschen*, buiten voorkennis en goedkeuring der synodale censoren had uitgegeven, werd van alle kansels tegen haar gewaarschuwd, de verspreiding verboden en de schrijver beboet; hetzelfde vonnis trof Colerus en Vos om gelijke reden (*Act. Synodalia, 1696*, Sessio X). De goedgekeurde geschriften droegen de vermelding: „Gedrukt met approbatie van de censoren der „Luthersen in deese Nederlanden."

De bepaling, waarbij de drie naastliggende gemeenten, steeds bijgestaan door het Amsterdamsche Consistorie, gerezen geschillen moesten beslissen, is in de synode van 1681 genomen (art. 13), de herziening der Generale Ordonnantie in dezelfde synode behandeld (art. 8 en 9).

De Leeuwarder Predikant Pesarovius was in 1645 in Rusland geboren, daarna veldprediker in het leger van Willem III (1674), predikant te Naarden (1678) en te Leeuwarden (1679); hier afgezet in 1691, diende hij de gemeente Purmerend nog van 1692 tot zijn dood in 1709. Zie over hem: *Bijdr.*, V, 71, 75, 187, 190, 191, 212—216, 219; *Amst.*, 137; *Arch. N. K. G.*, N. S., XI, 37; *Acta Synod. 1686*, Sessio VI; *1691*, Sessio XI). In 1686 geschorst wegens onzedelijkheid, werd hij op die van 1691 afgezet, maar zijn zaak is belangrijk, omdat de Wittenbergsche partij na zijn schorsing nog zijn belangen verdedigde; waarschijnlijk is de reden hiervan, dat zij zich wilde kanten tegen de Hoppeaansche partij onder Weslingh, daar deze de vrijheid der Leeuwarder gemeente aan banden wilde leggen. In 1690 houdt Pesarovius nog conventikels in Amsterdam met de Malcontenten, hetgeen door Burgemeesters op aansporing van het Consistorie verboden werd. Abraham Beller, predikant te Deventer, werd afgezet in 1691 (*Acta Syn.*, Sessio XII) wegens onrechtzinnige gevoelens in zake het Avondmaal, daar hij de consubstantiatie loochende. De tegen hem gevoerde procedure is opgenomen in D. N., *Avondm.*, 57—90.

Eindelijk werd op de synode van 1686, op voorstel van Rotterdam (Sessio IV) een fonds gesticht „tot soulaas der behoeftige „Gemeentens, aanqueekinge van subjecten tot het Ministerium, „en support van namaals werdende Predikanten Weduwen, ook „na gelegentheit van krachten, en, zoo 't moogelijk is, voor oude „emeritis dezer fraterniteit" (Sessio IX). De gemeenten zouden eenmaal 's jaars daarvoor collecteeren. Bestuurders werden Amsterdam en drie andere gemeenten, die om de vijf jaar wisselden; alleen de gemeente 's-Gravenhage hield zich geheel erbuiten. In 1741 was het fonds uitgeput, omdat er sinds eenige jaren niets was ingekomen en nu besloot Amsterdam, dat een Amsterdamsch Gemeente-Liefdefonds de zorg van het Algemeen Fonds zou overnemen. In den loop der jaren ontving dit Liefdefonds groote legaten en was later in staat, vooral door het legaat van den ouderling GARLICH, twee studenten, die een hoogeschool in Duitschland bezochten, te ondersteunen. De beroepsvrijheid der gemeenten, door het Liefdefonds gesubsidiëerd, werd wel aan banden gelegd door een besluit van het Consistorie, in 1767 genomen, dat deze „verplicht zullen zijn om hun nominatie van „ons te verzoeken en te ontvangen, en als dan bij hunne keus uit „de nominatie de stemmen staken, zal het Consistorie met de „commissarissen van het Liefdefonds beslissen." Dit alles op straf van inhouding der subsidie (Zie *Amst.*, 156—159; *Rott.*, 174). Eerst in 1883 is deze bepaling afgeschaft.

§ 45. *De Unie.* De uitsluiting der vijf gemeenten Gouda, Alkmaar, Zaandam, Hoorn en Monnikendam uit de Fraterniteit, en de houding, door Amsterdam op de synode van 1696 tegenover hen aangenomen, zou echter ernstige gevolgen hebben en gedurende eenigen tijd een scheuring in de Luthersche kerk teweeg brengen. Nog in hetzelfde jaar trachtten de uitgesloten gemeenten met eenige andere zich tot een afzonderlijke gemeenschap te verbinden en nadat een paar pogingen daartoe mislukt waren, kwam men in 1697 tot een voorloopige verbroede-

ring en kon op 17 September 1698 de eerste vergadering der *Christ-Broederlijke* of *Haagsche Unie* gehouden worden. Behalve de vijf bovengenoemde gemeenten sloten zich aan: 's-Gravenhage, Rotterdam, Enkhuizen, Bodegraven en Kampen; later traden nog toe: Bergen op Zoom en Medemblik. De steunpilaren der Unie waren de predikanten COLERUS (den Haag), VAN SONTEN (Rotterdam) en PETRI (Zaandam).

Op deze eerste vergadering werd een Algemeen Reglement vastgesteld en tevens bepaald, dat men om de drie jaar zou samenkomen. Dit is tot 1713 geregeld, maar onder steeds verminderende belangstelling geschied, daar men, ten einde een gemeenschappelijken proponent voor den Nederduitschen dienst te kunnen onderhouden, voortdurend met financiëele moeilijkheden had te kampen en er langzamerhand meer stemmen opgingen, om zich weder met de Fraterniteit te vereenigen, wat echter niet geschiedde. Ook stierven de predikanten, die het meest de Unie gesteund hadden en onttrokken zich telkens gemeenten aan haar, o. a. 's-Gravenhage in 1707. Toen Rotterdam in 1715 dit voorbeeld volgde, ging de Unie te niet, zonder feitelijk opgeheven te zijn. In 1728 wordt voor 't laatst van haar bestaan melding gemaakt.

SCHULTZ JACOBI gaf in *O. N.*, 1866, 9—77, een uitvoerige *Geschiedenis der Christ-Broederlijke of Haagsche Unie.* Vgl. ook: *Haag*, 23—31; *Rott.*, 193—210; BLASE, *Colerus*, 157—162.

Reeds dadelijk na de synode van 1696 kwamen de uitgesloten gemeenten, behalve Monnikendam, in den Haag bijeen, om een unie te stichten. Men hoopte, dat de Utrechtsche gemeente, wier afgevaardigden om de uitsluiting de synode hadden verlaten, zich bij haar zou aansluiten, maar, hoewel zij niet onder Amsterdam wilde staan, heeft zij zich evenmin bij de Unie willen

voegen. Ook den Haag, dat tegen de financiëele lasten opzag, trad niet toe, zoodat deze eerste poging tot vereeniging mislukte. Eenige jaren tevoren (1692) hadden echter Purmerend, Alkmaar, Medemblik en Amersfoort met gecommitteerden uit de Amsterdamsche doleerende gemeente een Unie opgericht, die thans de uitgesloten gemeenten uitnoodigde, zich bij hen aan te sluiten. Deze gaven daaraan gehoor, maar den Haag wilde zich ook thans niet bij hen voegen, waarschijnlijk omdat het initiatief van PESAROVIUS uitging, zoodat ook deze „Evangelische Unie", die niet aan het doel beantwoordde, mislukte.

Daarna deden Bodegraven en Enkhuizen, die feitelijk ook uitgesloten waren (zie VAN SONTEN, *Waaragtig verhaal van de seclusie der Luthersche gemeente tot Enchuysen*, Enkh. 1696) met de vijf andere gemeenten, uitgezonderd Hoorn, een poging, die meer succes had: zij stelden een samenkomst in den Haag voor, om de wenschelijkheid te bespreken, samen een proponent aan te stellen, die in „verlegene gemeentens" kon dienst doen. Rotterdam was ook uitgenoodigd en zond zijn afgevaardigden op deze vergadering (17 tot 19 September 1697), waar men tot een voorloopige verbroedering kwam en eenige algemeene bepalingen, door COLERUS, BOEKEN en SWIDDE ontworpen, vaststelde, waarbij iedere gemeente in eigen huishouding vrij bleef. Utrecht weigerde evenwel elke toenadering en ook den Haag wilde zich nog niet formeel afscheiden, maar toonde zich verzoeningsgezind tegenover Amsterdam. Toch ging het in April 1698, waarschijnlijk onder invloed van COLERUS, tot aansluiting bij de Unie over, terwijl Kampen zich ook nog daarbij voegde. Den 17en September 1698 is te 's-Gravenhage de vergadering gehouden, waarop de Unie feitelijk gesticht werd door aanneming van een Algemeen Reglement, dat, in 1701 te Gouda gedrukt, in zijn geheel overgenomen is in *Haag* 85—88 en *O. N.*, 1866, 18—20. Tien van de 38 gemeenten, die tevoren bij de Fraterniteit waren aangesloten (Zie MANSSEN in *De Wachter*, 1914, blz. 114) scheidden zich aldus van haar af, nl.: 's-Gravenhage, Rotterdam, Zaandam, Enkhuizen, Bodegraven, Hoorn, Monnikendam, Gouda, Alkmaar en

Kampen. In 1704 voegde zich nog Bergen op Zoom, in 1707 Medemblik bij de Unie.

COLERUS, die in 1693 predikant te 's-Gravenhage was geworden en niet alleen de Wittenbergsche richting met hart en ziel was toegedaan, maar ook gaarne zijn eigen zin doordreef, zoodat hij om beide redenen een verklaard tegenstander van de Hoppeaansche partij en WESLINGH moest zijn, heeft veel tot de stichting der Unie bijgedragen en is één van haar steunpilaren geweest. Maar evenzeer de Zaandamsche predikant G. H. PETRI, „vir probus ac integer", die, geboren te Giessen in 1644, eerst als proponent werkzaam was te Medemblik (1672) en daarna van 1673 tot zijn dood in 1703 predikant te Zaandam. (Zie over hem: *Bijdr.*, IV, 88—90, 94; *N. Bijdr.*, V, 23—46 — waarbij zijn portret — en de lijkrede door VAN SONTEN op hem gehouden, getiteld: *Simeons verlangen na een zalig afsterven*, Amst. 1704, waarachter zijn levensbeschrijving gegeven wordt). De derde steunpilaar der Unie, de Rotterdamsche leeraar J. W. VAN SONTEN, was in 1675 te Enkhuizen geboren, studeerde te Jena en promoveerde daar tot Magister, werd in 1694 predikant te Enkhuizen en diende daarna Rotterdam van 1697 tot zijn dood in 1710 (Zie zijn geschriften: *Rott.*, 240, 420, 421 en verder over hem ald., 213—240).

Op de eerste vergadering der Unie werd tevens bepaald, dat men de symbolische boeken der Luthersche kerk opnieuw zou vertalen, hetgeen echter niet volbracht is, en dat men om de drie jaren bijeen zou komen, wat ook geregeld in Augustus heeft plaats gevonden, totdat de Unie feitelijk te niet ging; in 1701 vergaderde zij te Rotterdam, in 1704 te Zaandam, in 1707 te Enkhuizen, in 1710 te Gouda en in 1713 te Bodegraven. Bovendien werd nog in 1711 een buitengewone vergadering te Hoorn gehouden, ter beoordeeling van een aanklacht van oneerbaar gedrag en valschheid in de leer van SWIDDE, waarvan het eerste ongegrond werd bevonden en het andere uit verdachte zegswijzen zou kunnen worden afgeleid, waarvan hij zich in 't vervolg had te onthouden. In verband met de afscheiding werden in enkele gemeenten nieuwe kerkelijke ordonnantiën aangenomen, zooals te Bodegraven, waarvan P. J. VAN OOSTEN een overzicht gaf in:

Iets over de Christ-Broederlijke Unie van 1696 (*De Wachter*, 1911, 73—77).

De vergaderingen werden echter steeds minder bezocht. Op die van 1701 was als proponent HENRICUS BASTIANI aangesteld, maar de betaling van zijn tractement gaf niet geringe moeilijkheden, vooral daar den Haag, bij onvermogen van andere gemeenten, meermalen financiëel moest bijspringen en in dat opzicht niet sterk stond. Na den dood van COLERUS (1707) deelde het dan ook dadelijk mede, dat het zich aan de Unie onttrok, gaf aan de vermaningen om terug te keeren, geen gehoor en verklaarde in 1710 nogeens uitdrukkelijk, niets meer met de Unie te doen te willen hebben. In datzelfde jaar nam de hulpprediker ontslag, maar ondanks de verzwakking van krachten, weigerde men MANNÉ met zijn afgescheiden Haarlemsche gemeente (zie beneden) in de Unie op te nemen.

Reeds in 1704 had men besloten, een poging tot hereeniging met de Fraterniteit te beproeven, maar het Amsterdamsche Consistorie bleek daartoe niet genegen, zoodat dit plan mislukte. Nog in 1713 deed Alkmaar een voorstel, de onderhandeling met Amsterdam te hervatten, doch de andere gemeenten wilden daartoe niet overgaan, vóórdat het Amsterdamsche Consistorie blijk gaf, gunstiger voor een vereeniging gezind te zijn. Op deze laatste vergadering berichtte Hoorn, waar SWIDDE overleden was, en Enkhuizen, dat zij zich aan de Unie onttrokken, en toen in 1715 Rotterdam dit voorbeeld volgde, was haar kracht geheel gebroken en werden geen samenkomsten meer gehouden. Alleen is haar naam nogeens in 1728 genoemd bij de ordening van FRANCISCUS SMIT te Alkmaar (zie W. J. MANSSEN, *Uit het Verleden. De „Examinatie en Ordinatie" van een Theologiae Candidatus in 1728* in *De Wachter*, 1910, 53—57).

§ 46. *Nieuwe gemeenten.* Ook in dit tijdperk, de tweede helft der 17e eeuw, zijn verschillende nieuwe gemeenten gesticht. Vooreerst in het Noorden: in Groningen de gemeenten Groningen, Winschoterzijl, Sappemeer en Wildervank — de laatste in verband met het ontstaan der

veenkoloniën; in Friesland de gemeenten Leeuwarden en Harlingen. Verder in Brabant: den Bosch en Bergen op Zoom; in Noord-Holland: Medemblik en Purmerend. Eindelijk nog de gemeenten Zutphen en Amersfoort.

Te Groningen hebben de Lutherschen reeds ongeveer 1617 gepoogd, zich te vereenigen en in hun verlangen naar godsdienstoefening in hun geest te voorzien; het waren Duitschers, waarschijnlijk militairen en kooplieden, die zich uit Oost-Friesland hier hadden neergezet. Sinds 1643 groeien zij in aantal en hoewel in 1646 de godsdienstoefening hun verboden wordt en nog tot 1669 geregeld vervolging plaats vindt, zoodat zelfs in 1663 de vergaderplaats wordt dichtgespijkerd, ontstaat gaandeweg een gemeente, die een kerkeraad benoemt en in 1659 een predikant kan aanstellen. Nog in 1676 klagen zij, dat hun de vrijheid om te vergaderen wordt onthouden en eerst in 1685 ontvangen zij daartoe de officiëele toestemming. Intusschen is de inwendige toestand verre van rooskleurig: van 1668 tot 1671 is de gemeente gescheurd en heeft elk der partijen haar eigen predikant; Nederlandsche elementen hebben zich bij de gemeente aangesloten en de twisten,of er in 't Duitsch of 't Nederlandsch zal gepreekt worden, blijven voortduren tot 1686. Eerst bijna een eeuw later, in 1778, begint men geregeld Nederlandsche predikanten te beroepen en in 1781, als het regiment Waldeck-Pyrmont in Groningen ligt, laat dit zich door een eigen veldprediker stichten, zoodat er dan twee Luthersche samenkomsten in de stad zijn.

In 1696 is de kerk ingewijd — vernieuwd in 1785 — en gaat de gemeente een periode van bloei tegemoet, die echter door de zaak van Dreas (zie beneden) aanmerkelijk afneemt. Zie over Groningen: W. J. Manssen, *Een en ander uit de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche gemeente te Groningen* (*De Wachter*, 1919, 1—32); *Manné*, 434—438; Hofstede de Groot, *Gesch. der Broederenkerk te Groningen*, blz. 156.

Ook in Winschoterzijl bij Winschoten kwamen al eenigen tijd de Lutherschen in particuliere huizen samen,vóór zij in 1695 een kerk begonnen te bouwen, die in 1696 werd ingewijd;

reeds het volgend jaar had de gemeente een vasten voorganger. In 1836 bouwde men echter een nieuwe kerk te Winschoten (DUSSEAU, *Leerrede ter inwijding*, Winsch. 1836), die te Winschoterzijl werd gesloopt en de Synode veranderde den naam der gemeente in die van Winschoten. Zie *Ned. Merc.*, 1776, II, 140; *Overzigt 1819—43*, blz. 205; V. D. AA, *Aardrijksk. Woordenb.*, XII, 303.

Reeds in 1670 vergaderden de Lutherschen onderling te Sappemeer, terwijl zij in 1680 een proponent aanstelden, die sinds 1686 ook de gemeente Wildervank-Veendam bediende. In 1687 kreeg Sappemeer een kerkje en in 1698 onttrok haar proponent zich aan den dienst te Wildervank. Hier kwam al in 1700 een vast predikant, terwijl in 1706 (V. D. AA, *Aardrijksk. Woordenb.*, X, 60, noemt: 1714) Sappemeer ook een geordend voorganger benoemde. In 1760 is de kerk te Wildervank verbouwd en in 1790 die te Sappemeer vernieuwd. Zie *Ned. Merc.*, 1776, II, 81, 82; V. D. AA, *a. w.*, XII, 444; BENIT, *Redevoering over het 200-jarig bestaan der kolonie Wildervank* (1850); BLAUPOT TEN CATE, *Voorlezing over de opkomst van de veenkoloniën Hoogezand en Sappemeer* (1854), blz. 61; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 745, 746; *Verslag Ev. Luth. K., 1906*, blz. 63.

In Friesland hoort men eerst in 1650 iets van belang over Lutherschen. Dan gaat een verzoekschrift van 31 Duitsche en Zweedsche studenten, die te Franeker studeeren, naar Gedeputeerde Staten, om vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen, maar tengevolge van een afkeurend vertoog van den Academischen Senaat wordt dit verzoek afgewezen (DIEST LORGION, *Gesch. d. Herv. K. in Friesland*, 118—121; *Arch. N. K. G.*, I, 233—240). Echter zijn er in dien tijd ook al Lutherschen te Harlingen, die van 1648 tot 1665, en op Ameland, die sinds 1658 te Enkhuizen worden ingeschreven. Omstreeks 1660 begint men zoowel te Leeuwarden als te Harlingen meer geregeld samen te komen; blijkens de namen der ouderlingen zijn de Lutherschen hier Nederlanders en de oudste notulen te Leeuwarden zijn ook in deze taal geschreven. In Harlingen gaat een Amsterdammer, DE HAAN, voor, die misschien terecht door VAN DER AA (*Aardrijksk.*

Woordenb., i. v. Harlingen) vereenzelvigd wordt met BENEDICTUS HAAN, een leerling van HOPPE, die predikant is geweest te Breda (1666), Delft (1675) en Amsterdam vanaf 1692 tot zijn dood in 1702 (Over hem: *Bijdr.*, V, 39, 210; *Amst.*, 103, 109, 143, 147; *Rott.*, 155, 173, 193; *Manné*, 432; HARTOG, *Predikk.*, 271; SCHOTEL, *Kerkel. Dordrecht*, I, 356). In Leeuwarden worden de samenkomsten geleid door JULIUS CAESAR of KAYSER, die in 1662 predikant is te Groningen, waar hij scheuring in de kerk teweeg brengt en in 1671 gebannen wordt (zie: *Bijdr.*, V, 185, 186, 205, 219; *De Wachter*, 1919, blz. 9; *Manné*, 430, 435). Daarna bedient TAUBE (zie boven, blz. 135) de beide gemeenten, doch op bericht van het Amsterdamsche Consistorie omtrent zijn onrechtzinnige gevoelens, moet hij vertrekken (*Manné*, 431). Vervolgens komt een moeilijke periode voor beide gemeenten: in 1664 wordt aan de Gereformeerde synode bericht, dat de Lutherschen te Leeuwarden driemaal per jaar in een particulier huis samenkomen om het Avondmaal te houden en in 1668 verzoeken zij, een kerk te mogen bouwen, wat echter op aandrijven van den Gereformeerden kerkeraad niet toegestaan wordt; zelfs hebben zij eenigen tijd vervolging te verduren (DIEST LORGION, *a. w.*, 121, 122). In Harlingen is men in dit opzicht gelukkiger, want hier wordt in 1669 een kerkhuis gesticht, waar de Leeuwarder predikant, die ook in Harlingen dienst doet, zijn woning heeft. Toch breekt spoedig ook voor Leeuwarden een betere tijd aan: men krijgt hier een geregelde opvolging van predikanten, in 1681 wordt officiëel vrijheid van godsdienstoefening afgekondigd en kort daarna de kerk voltooid, die in 1775 door een vernieuwde vervangen is. In Harlingen blijft het met den geregelden dienst voorloopig nog sukkelen; eerst wordt een voorlezer aangesteld (1697), daarna een handwerksman als predikant gekozen, die echter na een jaar heengaat, waarop de oude voorlezer weder dienst doet, terwijl de Leeuwarder predikant het Avondmaal bedient. Eerst in 1714 wordt een vast predikant beroepen (Zie over Leeuwarden: *Bijdr.*, V, 185—222; *Manné*, 430, 431; YPEY en DERMOUT, *Gesch. N. H. K.*, I, Aant., blz. 153; VAN APELDOORN, *Kerkelijke goederen in Friesland*, II, 29. Over Harlingen: *Ned. Merc.*, 1772, I, 22; *Verslag Ev. Luth. K.*, *1868*, 24-29).

Omtrent 's-Hertogenbosch gist *Manné*, dat er in 1650 al een gemeente was, maar zeker had het in 1670 een predikant, nl. HENRICUS AGTERKERK (daarna in 1675 te Bodegraven en van 1680 tot zijn dood in 1725 te Weesp werkzaam, *Nw. Arch. v. Kerkgesch.*, I, 162—164). In 1686 ontving de gemeente vrijheid van godsdienstoefening. Nog in de tweede helft der 18e eeuw werd hier in het Hoogduitsch gepreekt, daar de predikant STEUERWALD in 1766 een lijkrede op zijn overleden vrouw in die taal uitgaf. Zie verder *N. Bijdr.*, VII, 142; *O. N.*, 1862, 110; 1864, 174; *Manné*, 439—441; *Ned. Merc.*, 1777, I, 110; *Cat. Bibl. v. .h Luth. Sem.*, no. 1387.

Bergen op Zoom was eerst een soort filiaal-gemeente van Rotterdam, waar viermaal per jaar het Avondmaal werd bediend, tot in 1698 de eerste predikant werd bevestigd en in 1703 de gemeente een eigen kerkgebouw verkreeg. In 1704 sloot zij zich bij de Unie aan. Zie *Ned. Merc.*, 1779, I, 111; *Manné*, 439; VAN ALPHEN *N. K. H.*, 1878, 747; V. D. AA, *Aardrijksk. Woordenb.*, II, 304.

Medemblik werd sinds 1672 door een proponent bediend, waarvan PETRI (zie boven, blz. 155) de eerste was, en verkreeg na 1683 een eigen predikant. De kerk, in 1775 vergroot, is in 1859 geheel vernieuwd. Zie *Ned. Merc.*, I, 173, 234; *Manné*, 391, 392; V. D. AA, *Aardrijksk. Woordenb.*, i. v.

In Purmerend had eerst de Monnikendamsche predikant gewerkt (zie boven, blz. 104) en, al vangt het Doopboek ook reeds met 1688 aan, eerst in 1692 ontving het een eigen voorganger en in 1712 een eigen kerk, die in 1842 en 1890 herbouwd en vernieuwd is. In 1799 ontstond er een twist over de zitplaatsen in de kerkeraadsbank tusschen de leden van den zittenden en den grooten kerkeraad, wat, misschien ook wel door het weinig vredelievend karakter van Ds. JUSTUS HOOP (in 1779 predikant te Monnikendam, 1784 te Schiedam, van 1796 tot zijn dood in 1807 te Purmerend. Zie *Bijdr.*, V, 59, 73, 74, 78; *N. Bijdr.*, I, 39—50), in 1802 een scheuring ten gevolge had. De afgescheidenen sloten zich bij de Herstelde Lutherschen aan, beriepen den predikant van Gorinchem, C. SWAAN, die in 1803 een nieuwe kerk inwijdde met

een uitgegeven *Leerreden over Gen. 27 : 17*, maar in 1818 vereenigden beide gemeenten zich weder en werden tot den dood van SWAAN in 1828 door twee leeraars bediend. Zie *Bijdr.*, V, 68—80; *Manné*, 392, 393; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 740, 756; *Iets wegens de vereeniging der beide Evangelisch-Luthersche gemeenten te Purmerende* (1818).

Sinds 1670 kan van het bestaan eener gemeente te Zutphen worden gesproken; het doopboek begint met 1672, in 1681 krijgt zij haar eersten predikant en in 1693 vergunning van den magistraat, om een kerk te bouwen. Zie *N. Bijdr.*, VI, 57—88 waar de inhoud van het archief wordt opgegeven, en in 't bijzonder blz. 76, 79. Verder: *Manné*, 419; *De Wachter*, IV, 42—44; J. C. SCHULTZ JACOBI, *Feestrede bij het 150-jarig bestaan der Ev. Luth. gemeente te Zutphen* (Zutph., 1843). Over Zutphen tusschen 1800 en 1803 is een en ander te vinden in *Stemmen L. K.*, VI, 2—12.

De stichting van een kerk te Amersfoort is met verschillende moeilijkheden gepaard gegaan. De leden waren voornamelijk Duitschers, de in 1685 beroepen predikant evenzeer een Duitscher, maar Amsterdam weigerde, dezen te ordenen, daar het niet voldoenden waarborg had, dat de gemeente hem zou kunnen onderhouden. Hij liet zich toen te Wezel inzegenen en hield spoedig daarna een collecte voor zijn gemeente, ook te Amsterdam, waarover het Amsterdamsche Consistorie ten hoogste verbolgen was. Toen de Amersfoortsche gemeente in 1686 een kerkje van de stad ten geschenke kreeg en de Amsterdamsche predikant COLERUS het zou inwijden, poogde men hem hierin nog te verhinderen, maar toch volbracht COLERUS zijn voornemen (zie hierover BLASE, *Colerus*, 74—80). De kerk is in 1838 vernieuwd. Nog in de 18e eeuw werd hier in het Duitsch gepreekt. Zie *Bijdr.*, II, 93—108; *Manné*, 405—407; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 737; 1880, 189; OTTO, *Feestrede ter viering van het 150-jarig bezit en gebruik der Ev. Luth. kerk te Amersfoort* (Dordr., 1836).

HOOFDSTUK VIII.

DE ACHTTIENDE EEUW. (± 1700—1791). § 47—§ 54.

§ 47. *Een tijd van rust. De Amsterdamsche gemeente handhaaft zich als leidster. Verhouding tot de overheid en de Gereformeerden.* De achttiende eeuw is voor de Luthersche kerk een tijd van rust geweest met de voor- en nadeelen, die dit meebrengt. Niet meer belemmerd in haar godsdienstvrijheid en nog steeds versterkt door Duitschers, die zich, hetzij om handel te drijven of in takken van nijverheid werkzaam te zijn, hetzij als oud-gedienden, hier neerzetten, konden de bestaande gemeenten zich rustig ontwikkelen en nieuwe worden opgericht. Vooral in de tweede helft der eeuw namen de Lutherschen hier te lande zeer in aantal toe. Maar bij het verlies van haar karakter als strijdende kerk, ontstonden in de gemeenten zelf nog meer kleine twisten, meest van huishoudelijken aard, die, hoewel zij geen blijvende gevolgen hadden, toch aan haar bloei afbreuk deden. Waar geloofspunten in 't spel kwamen, waren de twisten omvangrijker en de gevolgen ernstiger, terwijl de opkomst van het rationalisme tot de groote scheuring in 1791 aanleiding heeft gegeven.

Tot dien tijd behoudt de Amsterdamsche gemeente echter haar leidende plaats in de Luthersche kerk. De Fraterniteit hield, na de buitengewone synode in 1709, geen vergaderingen meer, de Unie „was aan verval van „krachten" gestorven, Amsterdam is „synode en consisto„rale commissie te gelijk". Ook de vroegere gemeenten der Unie wenden zich weder tot Amsterdam, als eigen financiëele krachten te kort schieten, alleen den Haag blijft een onafhankelijk standpunt innemen.

De burgerlijke overheid toont zich beschermer der officiëele kerkbesturen, helpt hen in het tegengaan van conventikels, maar laat tusschenbeide niet na, te doen gevoelen, dat zij de hoogste macht in handen heeft. De verhouding tusschen Lutherschen en Gereformeerden is over 't algemeen zeer verzoenend.

In de 18e eeuw, vooral in de tweede helft, nemen de Lutherschen sterk in aantal toe (Zie YPEY en DERMOUT, *Gesch. N. H. K.*, IV, 90). Amsterdam stelt in 1740 een zesden, den Haag in 1737 een derden predikant aan, Middelburg (1710—1798), Breda (1764—1802), Dordrecht (1719—1759), Gouda (midden tot eind 18e eeuw) hebben in de tusschen haakjes genoemde tijdvakken twee predikanten; nieuwe kerken worden op vele plaatsen ingewijd of bestaande vergroot (b.v. Rotterdam in 1736, Utrecht in 1745, den Haag in 1761, Delft in 1764).

Het 200-jarige gedenkfeest der Reformatie in 1717 en dat der overgave van de Augsburgsche Confessie in 1730 zijn in vele gemeenten plechtig gevierd en verschillende leerredenen, bij die gelegenheden gehouden, zooals te Amsterdam, Rotterdam, den Haag, Alkmaar, Haarlem, Enkhuizen, verschenen in druk (Zie *Cat. der Bibl. v. h. Ev. Luth. Sem.*, nis. 1355, 1356, 1362, 1363). Niet zonder belang is het, hiermede te vergelijken, in hoeverre de 100-jarige herdenking der Hervorming is gevierd, waarvan slechts enkele toevallige getuigenissen tot ons zijn gekomen, die door SCHULTZ JACOBI worden vermeld in *Het eerste eeuwgetijde der Kerkhervorming* (*O. N.*, 1863, 145—153).

Twisten van huishoudelijken aard waren reeds in de 17e eeuw meermalen te Leiden voorgekomen (zie boven, blz. 87) en ook in de 18e eeuw bleven zij in deze gemeente niet uit, nu eens om de verkiezing van kerkeraadsleden (1733), dan over de invoering van een nieuw gezangboek (1751), eindelijk tusschen één der predikanten en de diakenen over de uitlegging van een testament (1754). Zie *Bijdr.*, V, 26—32. Nijmegen maakte onder Ds. HOEFMAN (1753—1762) een tijd van oneenigheid door, waarin de overste MARTFELT een groote rol speelde (*N. Bijdr.*, VII, 6—184; *Cat.*

Bibl. Luth. Sem., no. 1243, 1244); de pas gestichte gemeente Schiedam heeft tusschen 1760 en 1764 dezelfde ondervindingen door den ouderling TORLEY en na 1784 door oneenigheid van den kerkeraad met den heerschzuchtigen, Patriottischen predikant HOOP, die later te Purmerend de oorzaak van een formeele scheuring zou zijn (zie boven blz. 160 en *N. Bijdr.*, I, 20—50). Te Hoorn is in 1761 een twist van kerkeraadsleden, waarover de predikant HENDRIK KEMPER, later leeraar te Paramaribo, een *Afgedwongen waaragtig verhaal van de geresene onlusten onder de meeste der Kerkeraden in de Luth. gemeente te Hoorn* (Hoorn 1761) in 't licht gaf. Hoe men daar was gestemd, blijkt uit een tegengeschrift, dat den veelzeggenden titel voert: *Verdediging van de uitgedaagde Luthersche Kerkenraad te Hoorn, tegens de ongegronde Beschuldigingen en vuile Lasteringen, waar mede den Predikant Hendrik Kemper, zijn (zoogenaamd) waaragtig Verhaal doorzaaid heeft* Hoorn 1761 (*Boekz.*, 1761*b*, 596). In Delft geeft de invoering van een nieuw psalm- en gezangboek in 1766 oneenigheid, in Groede is twist tusschen kerkeraad en predikant, die in 1776 met bannissement van den laatste eindigt (*Bijdr.*, V, 148), terwijl op 11 Januari 1788 de Staten-Generaal nog een resolutie moeten nemen betreffende een geschil tusschen kerkeraad en predikant aldaar (*Kerkel. Plakaat-boek*, V, 507). Te Woerden ontstaat in 1777 twist tusschen voorganger en kerkeraad over onrechtzinnigheid van den eerstgenoemde bij de bediening van het Avondmaal (*Bijdr.*, III, 154, 155). Naast deze minder ingrijpende twisten ontstonden ernstiger oneenigheden in den Haag, Leeuwarden en Groningen (zie beneden § 49—51).

In dezen tijd bestaat de Fraterniteit alleen in naam (vgl. boven, blz. 96). De synoden, die zij om de vijf jaar zou uitschrijven, worden geregeld uitgesteld (vgl. *N. Bijdr.*, VI, 59, 60). Slechts in 1709 houdt zij nog een buitengewone vergadering ter beslissing van MANNÉ's zaak. JOHANNES HERMANUS MANNÉ was in 1679 te Rellinghausen geboren, waar zijn vader REINHARD MANNÉ (1681—1700 predikant te Arnhem) toen het leeraarsambt bekleedde. Door DOMINICUS te Amsterdam voorbereid, studeerde hij verder te Essen en te Kleef en volgde in 1700 zijn vader als predikant te

Arnhem op, vanwaar hij in 1703 naar Haarlem vertrok. In 1709 aangeklaagd wegens beleediging der vrouw van één zijner kerkeraadsleden en twist met zijn ambtgenoot, werd hij voor de synode gedaagd en afgezet. De uitvoerige notulen en bijbehoorende stukken over deze onverkwikkelijke zaak zijn uitgegeven in 1709 en herdrukt in 1725, terwijl ook een wijdloopig verhaal te vinden is bij *Manné*, 342 en vv. Daar echter ongeveer de helft der Haarlemsche gemeenteleden MANNÉ bijviel en de regeering hem steunde, stichtte hij te Haarlem een afzonderlijke gemeente, die tevergeefs verzocht, in de Unie te worden opgenomen en zich weder met de hoofdgemeente vereenigde, toen MANNÉ in 1724 een beroep naar Amersfoort ontving, dat hij volgde. Van Amersfoort ging hij in 1730 naar Monnikendam,was in 1732 van plan, zijn ambt neder te leggen, maar overleed plotseling in datzelfde jaar te Amsterdam. Een aantal leerredenen en andere geschriften heeft MANNÉ uitgegeven, waaronder zijn bekende *Nauwkeurige zo theologise als historise aanmerkingen over het werk der Reformatie... mitsgaders een nette Beschrijvinge van den Opkomst en Staat der Lutherse kerken in de Nederlanden* (Haarl. 1719, met portret). Dit werk is niet in allen deele betrouwbaar, maar bevat toch een aantal gegevens over gemeenten, die voor hare geschiedenis bruikbaar zijn. MANNÉ's predikwijze was beter dan van velen in dien tijd, zie HARTOG, *Predikk.*, 270, 271. Vgl. verder over hem: *Bijdr.*, I, blz. IV en V; dl. II, 103, 104; IV, 95; VII, 47, 96—100; *O. N.*, 1862, 118; 1866, 64, 65; GLASIUS, *Godg. Ned.*, II, 430—432.

Toen de synoden der Fraterniteit niet meer gehouden werden en de Unie vervallen was, bleef Amsterdam vrijwel oppermachtig: „het ordineert, nomineert en excommuniceert, het beslecht ge„schillen in de bestaande en steunt de stichting van nieuwe ge„meenten; het ontmoet slechts één tegenstander, voor wien het „moet bukken: de burgerlijke overheid, zoo vaak deze weigert met „zijn beslissingen genoegen te nemen" (MANSSEN in: *De Wachter*, 1918, 115). Vooral de bepaling, dat gesubsidiëerde gemeenten van Amsterdam een nominatie moesten ontvangen bij het beroep van nieuwe leeraars en dat het bij staking van stemmen de beslissing had (zie boven, blz. 152) droeg bij, om zijn oppermacht te doen

gevoelen. Natuurlijk was dit een gevolg van Amsterdam's groote financiëele draagkracht tegenover de bekrompen geldmiddelen der kleine gemeenten, maar dat Amsterdam op die wijze zich zulk een overwicht wist te verschaffen, kan moeilijk verdedigd worden (vlg. *Amst.*, 158, 159). Ook de grootere gemeenten profiteeren weer van Amsterdam's bijdragen: voor de nieuwe kerk te Utrecht geeft het een aanzienlijk bedrag (*Bijdr.*, I, 118) en Rotterdam vraagt voor gelijk doel in 1732 aan het Amsterdamsche Consistorie verlof, om te mogen collecteeren (*Rott.*, 271). Alleen den Haag — waar men groote bijdragen aan de gemeente schonk — behield in dat opzicht haar zelfstandigheid: ook voor de vergrooting van het Weeshuis in 1770 dragen leden der Amsterdamsche gemeente bij, maar uitdrukkelijk wordt hieraan toegevoegd: „zonder tus-„schenkomst van het Consistorie aldaar" (*Haag*, 60, 61).

Over de burgerlijke overheid hadden de Lutherschen in dezen tijd niet te klagen: werd zij bij onderlinge twisten door één der partijen te hulp geroepen of moest zij op een of andere wijze ingrijpen, dan trad zij meestal zeer verzoeningsgezind tusschenbeide, wilde in leergeschillen geen uitspraak doen en drong zooveel mogelijk op toepassing der kerkelijke wetten of gewoonten aan, die toenmaals bij de Lutherschen gebruikelijk waren. Zoo noodig beschermde zij het officiëele kerkbestuur, zooals men te Amsterdam meer dan eens ondervond. De geest, om conventikels te houden, was niet alleen in de Gereformeerde kerk aanwezig (Reitsma, *Gesch. H. K.*, 676—681), maar ook bij de Lutherschen doorgedrongen. In 1706 hield Zacharias Dezius uit Colberg, die later predikant te Amersfoort (1707), te Rotterdam (1710) en te Colberg (1721) werd en overleed als hoogleeraar te Greifswald in 1725, (zie over hem: *Bijdr.*, II, 101, 102; VI, 153; VII, 55—69; *O. N.*, 1866, 41; *Manné*, 406, 407; Hartog, *Predikk.*, 268—270; *Rott.*, 241, 260—263; *Biogr. Wdb.*, II, 466—469), te Amsterdam druk bezochte samenkomsten in een herberg, die op verzoek van het Consistorie door de overheid verboden werden. In 1708 volgde Heinrici, in Denemarken afgezet, maar later predikant te Purmerend van 1709 tot 1716 en den Haag van 1716 tot zijn dood in 1732 (zie over hem: *Bijdr.*, V, 69, 75—77; VII, 48—50; *O. N.*,

1866, 71; *Manné*, 393; *Haag*, 36—39; SEPP, *Het Staatstoezicht op de Godsd. Letterk.*, blz. 114, 115) DEZIUS' voorbeeld, maar liet zijn bijeenkomsten reeds na, op aanmaning van het Consistorie. Andere houders van conventikelen, nl. een onbekend proponent in 1711, een tweede in 1737, de afgezette Vlissingsche predikant DREULNER (pred. aldaar van 1742 tot 1762, *Bijdr.*, V, 123) in 1770, en een blinde proponent HANSSEN uit Koningsbergen, werden allen door de overheid, op verzoek van het Consistorie, verhinderd, hunne samenkomsten voort te zetten (*Amst.*, 145, 146). Toch kon zij, waar zij dit noodig achtte, zeer autocratisch optreden. Utrecht had sinds 1639 twee predikanten, waarvan, om aan de wenschen der geheele gemeente tegemoet te komen, sinds 1683 de één 'n Hollander, de ander een Duitscher was. Wegens den ouderdom van JOHANNES ARNOLDUS VELTGEN (zie *Bijdr.*, I, 115—126; VII, 73, 74, 81) zal in 1773 een derde leeraar beroepen worden en er ontstaat geschil over de vraag, of dit een Hollander of Duitscher zal wezen. Het oordeel der overheid wordt ingeroepen, die een Duitscher aanraadt, maar de beslissing aan de naburige kerkeraden wil opgedragen zien. Het lot zal het uitmaken en een Hollander wordt beroepen. Na den dood van VELTGEN (1781) ontstaat eenzelfde twist over het beroep van zijn opvolger en nu „gelast" de overheid, een Duitscher te beroepen. Wanneer deze in 1786 vertrekt en zijn plaats gedurende één jaar door een Hollander is ingenomen, ontbiedt de vroedschap na het vertrek van dezen den kerkeraad en „gelast" weder, een Duitscher te kiezen. Als men niet spoedig genoeg tot een beroep overgaat, „beveelt" de vroedschap, dat binnen twee maanden een Duitsch leeraar moet beroepen zijn. De kerkeraad weigert, maar na eenige maanden „gelast" de overheid hem, een vergadering bijeen te roepen en een Duitscher te kiezen. Wanneer de genomineerden echter bedanken en een proponent wel neiging toont, om te komen, blijkt het, dat volgens het huishoudelijk reglement der Utrechtsche gemeente, alleen een predikant beroepen kan worden. Toch beslist de overheid, dat zij den proponent als predikant te Utrecht erkent, „ordoneerende die van den kerkeraad der Luthersche gemeente hem ook als zoodanig te erkennen",

en de kerkeraad moet gehoorzamen (*Bijdr.*, I, 122, 126—130).

In de verhouding tusschen Lutherschen en Gereformeerden kwam ook verandering. Wel bleek men ten opzichte van kerkelijke personen nog altijd min of meer dezelfde meening te zijn toegedaan, die sprak uit het besluit, in 1667 te Amsterdam genomen, dat zij, die niet-Luthersche vrouwen hadden getrouwd, geen ouderling of diaken konden zijn; in 1735 toch werd de diakoniedokter als zoodanig ontslagen wegens afwijking van de Augsburgsche Geloofsbelijdenis. Maar overigens bemerkt men, dat andere denkbeelden dan vroeger veld winnen. In 1714 werd toegestaan, dat een Lutheraan te Paramaribo — waar toen nog geen Luthersche kerk was — bij de Gereformeerden ten Avondmaal ging; getuigschriften van Gereformeerde hoogleeraren werden bij het proponentsexamen erkend en men gaf meermalen giften aan Gereformeerde gemeenten op het platteland, die hulp inriepen (*Amst.*, 153; *N. Bijdr.*, VI, 73). Ook stonden de Gereformeerden meermalen hun kerk af aan de Lutherschen, als deze geen bedehuis hadden, om er het Avondmaal te vieren, zooals te Tiel in 1753 (*Bijdr.*, II, 162) en op Ameland in 1775 (*N. Bijdr.*, IV, 52—54) of ook om er hun gewone godsdienstoefening te houden, zooals te Eysden in 1776, al geschiedde dit laatste om een aanzienlijk Luthersch lakenfabrikant ter wille te zijn (*Kerkel. Plakaat-boek*, V, 1). Maar er zijn ook blijken van onderlinge waardeering te vinden, die nog beter de vriendschappelijke verhouding teekenen. Ds. Torner (pred. te Medemblik in 1731, Zutfen 1733, den Haag vanaf 1737 tot zijn dood in 1763; zie *Haag*, 46—58) is te Zutfen zóó algemeen geacht, dat hij, op verzoek, in de Hervormde Broederenkerk afscheid preekt (*Haag*, 47) en de Gereformeerde predikant van Zierikzee, vernemende, dat de Lutherschen samenkomsten houden, belooft hun, een daarvoor passende plaats te zullen zoeken (1711). Van Kuilenburg wordt zelfs vermeld, dat de leeraars van beide gezindten elkander in het dienstwerk behulpzaam waren (Glasius, *Gesch.*, II, 322).

§ 48. *De gemeenten verkrijgen een overwegend Nederlandsch karakter.* In de 18e eeuw heeft de Luthersche kerk in Nederland een overwegend Nederlandsch karakter gekregen. In de 17e eeuw werd in de hoofdgemeente Amsterdam het Zuid-Nederlandsch element ten slotte door het Duitsche overheerscht (zie boven, blz. 101) en verschillende andere van de oudste gemeenten, door Zuid-Nederlanders gesticht en versterkt door Duitschers, hebben eenzelfden strijd tusschen beide nationaliteiten gekend, terwijl nieuwe gemeenten, door inkomende Duitschers gesticht, meestal door een Duitsch predikant worden voorgegaan. Maar de afstammelingen der Duitschers, althans het tweede geslacht, zijn vernederlandscht, verstaan dikwijls alleen die taal, en de talrijke leerlingen van HOPPE en DOMINICUS brengen het hunne ertoe bij, om het Nederlandsche element in de gemeenten te versterken. In de 18e eeuw is de Luthersche kerk hier te lande dan ook grootendeels Nederlandsch geworden; in de grootere steden is het Duitsche element meestal in de minderheid, in de kleinere gemeenten komen nog Duitsche predikanten voor bij gebrek aan Hollandsche proponenten of als een nieuwe gemeente door inkomende Duitschers wordt gesticht, maar in 't laatste geval wordt meestal zeer spoedig de gemeente door een Nederlandsch predikant geleid. Slechts enkele zuiver-Duitsche gemeenten in het Zuiden blijven zich handhaven en worden voortdurend door Duitsche predikanten voorgegaan.

In Amsterdam is slechts één van de vijf, na 1740 zes, predikanten een Duitscher; in Rotterdam vraagt de gemeente, als zij in 1710 hulp in den predikdienst van Utrecht verzoekt, een Nederlandsch predikant, „alsoo de hoogduytsche spraak in onse ge-

„meente niet veel verstaan kan worden" (*Rott.*, 240). Utrecht wordt door één Duitschen en één Hollandschen predikant bediend en gedurende 60 jaren (1720—1780) vervult VELTGEN de eerstbedoelde functie. Dadelijk na zijn dood wil men een tweeden Hollandschen predikant hebben en alleen op bevel van de overheid (zie boven, blz. 167, 168) gaat men ertoe over, weer een Duitscher aan te stellen. Den Haag was nog het meest Duitsch: door de Staten van Holland was in 1765 als regel vastgesteld, dat van de drie predikanten afwisselend twee Hollanders en twee Duitschers zouden zijn (*Haag*, 58; vgl. ook *Kerkel. Plakaat-boek*, V, 432). In de kleinere gemeenten, ook al zijn zij in de 17e eeuw door Duitschers of Noren gesticht, is in de 18e eeuw een Duitsch predikant een zeldzaamheid en veelal 't gevolg van de omstandigheid, dat er geen Hollandsche proponenten beschikbaar zijn. Ook is het merkwaardig, hoe gemeenten, nog in de 18e eeuw door Duitsche immigranten gesticht, binnen korten tijd verhollandschen en de prediking in 't Hollandsch geschiedt. Zoo krijgt Groede, in 1733 door de komst der Salzburgers ontstaan, reeds in 1776 zijn eersten Hollandschen predikant. Misschien zal de invloed, door Amsterdam op de beroepen in gesubsidiëerde gemeenten geoefend, hieraan niet vreemd zijn. 's-Hertogenbosch wordt echter nog in 't begin der 19e eeuw door een Duitscher voorgegaan, Maastricht en Nijmegen evenzeer nog lang daarna, terwijl de Duitsche prediking in Vaals tot heden bleef gehandhaafd.

§ 49. *De twist te 's-Gravenhage. Maassen en Pambo.* Onder de twisten, die in dit tijdvak in sommige gemeenten geheerscht en enkele malen aan haar bloei ernstig afbreuk gedaan hebben, nemen, behalve de reeds genoemde zaak van MANNÉ, die, welke te 's-Gravenhage, Leeuwarden en Groningen ontstonden, de voornaamste plaats in.

Te 's-Gravenhage ontstond in 1734 groote oneenigheid tusschen de predikanten MAASSEN en PAMBO over het al of niet gebruiken der formulieren, en toen MAASSEN in 1737 emeritaat verkreeg, rezen er zulke hoogloopende ge-

schillen tusschen hem en den kerkeraad over zijn bevoegdheden als emeritus, dat de Staten van Holland meermalen tusschenbeide moesten komen. Eenige jaren later verwekte PAMBO nieuwe onrust in de gemeente; bij de inzegening van kerkeraadsleden ontstond er letterlijk oproer in de kerk en moest weder van overheidswege worden ingegrepen.

De aanleiding tot oneenigheid tusschen de Haagsche predikanten M. MAASSEN (predikant te Haarlem 1709, te 's-Gravenhage 1719, emeritus 1737 en overleden in 1752. Zie *Bijdr.*, VII, 106, 107, 165, 169; HARTOG, *Predikk.*, 273; *Haag*, 38—52) en J. G. PAMBO (geboren te Fürstenwalden bij Berlijn, predikant te 's-Hertogenbosch 1724, en van 1732 tot zijn dood in 1757 te 's-Gravenhage. Zie *Bijdr.*, VI, 168, 169; *Haag*, 39—53) was oorspronkelijk gelegen in eenig verschil van godsdienstig inzicht: MAASSEN, gehecht aan de formulieren voor gebed en toediening der Sacramenten, keurde het af, dat PAMBO „uit den Geest" wilde bidden en spreken en hekelde dat in een preek, die hij met een andere leerrede uitgaf als: *De Geestelijkheid van het goddelijk Weezen en 's Heylands waarschouwing voor 't zuurdeeg der Phariseeuwsche geveinsdheid* ('s-Grav., 1734). Wel verklaarde MAASSEN met het hierin geschrevene niet op zijn ambtgenoot gedoeld te hebben, maar de afkondiging van een daarop betrekkelijke verklaring vanaf den kansel geschiedde zóó onvolkomen, dat een boete voor MAASSEN en een oproerige kerkeraadsvergadering het gevolg waren. De onrust duurde voort, vooral toen PAMBO een naamloos boekje tegen MAASSEN en eenige leden van den kerkeraad bleek geschreven te hebben, zoodat de Regeering een einde eraan moest maken. Omtrent een en ander bestaat een *Waarachtig relaas van de gereesene onlusten* enz. ('s-Grav., 1734), door den ouderling BOSE uitgegeven, en daartegen een *Omstandig verhaal, ... opgestelt door Seven Leeden van den Kerkeraad* ('s-Grav., 1734).

In 1737 vroeg MAASSEN wegens ziekte een adjunct-prediker, maar de kerkeraad verleende hem emeritaat, bepaalde, dat hij

geen stem of zitting in eenige kerkelijke vergadering zou hebben, geen plaats in de kerkeraadsbank mocht innemen en niet mocht preeken zonder toestemming van den zittenden kerkeraad. Toen hij zich verzette, werd een deel van zijn tractement ingehouden, waarover groote ontevredenheid in de gemeente ontstond; de Staten van Holland gelastten uitbetaling van het verschuldigde en verklaarden tevens bij resolutie van 20 November 1738, dat de drie naastliggende gemeenten met die van Amsterdam over het kerkrechtelijk deel beslissen zouden (*Kerkel. Plakaat-boek*, V, 414). De kerkeraad weigerde evenwel, de gecommitteerden der gemeenten te ontvangen, weder werd de hulp der overheid ingeroepen, MAASSEN ten slotte in 't gelijk gesteld en de kerkeraad in de kosten veroordeeld (Resoluties van de Staten van Holland, dd. 20 Maart 1739 en 15 September 1740, *Kerkel. Plakaat-boek*, V, 416—422; vgl. *Apologie of verantwoording des kerkeraads der Ev. Luth. gemeente in 's-Gravenhage* enz., 's-Grav. 1739). Hoezeer deze twist de gemoederen in beweging heeft gebracht, blijkt wel hieruit, dat de *Sententie in de zake hangende voor den kerkenraden van de Lutherssche gemeenten der Steden Haarlem, Leyden en Amsterdam... tusschen Mauritius Mase... ende de kerkenraad in 's-Hage*, die waarschijnlijk is uitgekomen, door de Amsterdamsche overheid onder de verboden boeken werd opgenomen (zie KNUTTEL, *Verboden Boeken*, blz. 107).

In 1743 was de verkiezing van kerkeraadsleden een reden tot nieuwe onrust, door PAMBO aangestookt, zoodat ergerlijke tooneelen het gevolg waren; later weigerde hij katechisatie te geven en huisbezoek te doen en verzette zich op allerlei wijzen, zoodat hem stem en zitting in den kerkeraad werden ontnomen. Bij de inzegening van kerkeraadsleden op 5 April 1750 was er zulk een oproer in de kerk, dat de plechtigheid niet kon doorgaan en de overheid zich genoodzaakt zag, op eigen hand voorschriften te geven, waarvan de kerkeraad niet mocht afwijken en de overheid zich bovendien de uitlegging voorbehield (Resoluties der Staten v. Holland, dd. 21 Februari, 28 April en 15 December 1750, *Kerkel. Plakaat-boek*, V, 423—427. Zie over dit alles nog: *Haag*, 42—52; GLASIUS, *Gesch.*, II, 319; *Ned. Jaerboeken*, 1751, blz. 80—93).

§ 50. *De twist te Leeuwarden. Statius Muller.* Geheel andere moeilijkheden rezen in Leeuwarden: daar werd de predikant P. L. STATIUS MULLER door enkele gemeenteleden van onrechtzinnigheid aangeklaagd en een commissie, uit Amsterdam ter onderzoek gezonden, wenschte zijn afzetting. De Leeuwarder kerkeraad verklaarde hem echter voor rechtzinnig, waarop de commissie ook den kerkeraad afzette; deze wendde zich daarop tot de Staten van Friesland, die hem en den predikant handhaafden, wat de verbanning der gemeente uit de nog altijd in naam bestaande Fraterniteit ten gevolge had. MULLER werd spoedig hoogleeraar te Erlangen en toen bij het beroep van één zijner opvolgers Amsterdam, op aanvraag van eenige Leeuwarder gemeenteleden, weder waarschuwde, dat „een gedeporteerde kerkeraad geen wettig beroep kan „doen", kwamen de Staten van Friesland voor de tweede maal tusschenbeide en gaven hun sanctie aan het uitgebrachte beroep. Deze aldus aangestelde predikant, VAN DALEM, bleek evenwel van zulk ergerlijk levensgedrag te zijn, dat de kerkeraad hem eenige jaren later afzette, maar na een proces, met groote geldelijke opoffering hem nog moest afkoopen. Spoedig daarna is de vriendschap met Amsterdam weer hersteld.

PHILIPPUS LUDOVICUS STATIUS MULLER werd in 1745 predikant te Amersfoort, ging in 1750 naar Leeuwarden, vanwaar hij in 1756 als hoogleeraar naar Erlangen vertrok en overleed in 1776. Over hem en zijn talrijke geschriften zie men: *Bijdr.*, II, 105; V, 192—195, 220; VII, 108—110; *N. Bijdr.*, IV, 52; GLASIUS, *Godg. Ned.*, II, 543—546; KNAPPERT, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, II, 127; *Boekz.* 1766*a*, 300, 676vv, 708; 1771*a*, 320. Hij was „een man van „buitengewone bekwaamheden, uitgebreide godgeleerde en wijs„geerige studiën", maar ook „van een scherp en driftig karakter",

die niet voor de meer eenvoudige Leeuwarder gemeente berekend was. Spoedig na zijn komst aldaar, werd hij door een gemeentelid beschuldigd, in de leer omtrent den duivel overeen te stemmen met de gevoelens van BALTHASAR BEKKER. Het Amsterdamsche Consistorie bewerkte een vergelijk, maar kort daarna werd weder een aanklacht op andere punten ingediend en den kerkeraad verweten, dat hij met MULLER in gevoelen overeenstemde. Eerstgenoemde riep nu zelf de tusschenkomst van Amsterdam in, dat MULLER wel vrijsprak, maar toch op enkele punten een schriftelijke verantwoording wenschte en tevens een commissie naar Leeuwarden zond, om de zaak te onderzoeken en geheel te beslissen. Door tegenwerking van den kerkeraad konden die afgevaardigden hun taak van onderzoek niet volbrengen, maar toch verklaarden zij MULLER en den kerkeraad schuldig aan afwijking der leer, voornamelijk omtrent de stukken van ADAM's val, de erfzonde, 's menschen oneindig bestaan, zijn macht en onmacht, den vrijen wil, de rechtvaardiging, het wezen des geloofs, de wedergeboorte en de zaligheid der heidenen. Vóór kerkeraad en predikant te ontzetten, riepen zij hen ter verantwoording op, doch omgekeerd werden de afgevaardigden door den Leeuwarder kerkeraad vóór zich geroepen, om hun beschuldigingen te bewijzen. Het gevolg van deze handelwijze was, dat de commissie den kerkeraad en MULLER afzette en de gemeente uit de Fraterniteit verbande, maar de Staten van Friesland verklaarden dit besluit voor onwettig en handhaafden leeraar en kerkeraad in hun rechten. Deze toestand bleef voortduren, ook toen MULLER als hoogleeraar naar Erlangen was gegaan en in 1758 de Enkhuizer predikant VAN DALEM (in 1740 predikant te Kampen en nog datzelfde jaar naar Enkhuizen vertrokken) beroepen werd, hoewel het Amsterdamsche Consistorie waarschuwde, dat het dit beroep niet kon goedkeuren, omdat een afgezette kerkeraad geen wettig beroep kon uitbrengen. Nogmaals verklaarden de Staten van Friesland, dat de kerkeraad „in integrum" hersteld was en dus VAN DALEM's beroep van hunnentwege werd goedgekeurd. In 1767 werd VAN DALEM wegens verregaand wangedrag door den kerkeraad afgezet, echter vóórdat de rechter

in deze zaak vonnis had gewezen; daarom deed de predikant den kerkeraad een proces aan en slechts met belangrijke financiëele offers kon VAN DALEM worden afgekocht. Hij ging naar Duitschland, werd Roomsch en stierf in een klooster te Emmerik. Onder zijn opvolger keerde de rust in de gemeente weer en werd zij weder in de Fraterniteit opgenomen. Zie hierover: *Bijdr.*, V, 192—198; GLASIUS, *Gesch.*, II, 330—332; YPEY, *Gesch. der Kristel. kerk in de 18e eeuw*, IV, 382—392.

§ 51. *De twist te Groningen. Dreas.* Het meest ingrijpend is wel de verdeeldheid geweest, die in de Groninger gemeente door den predikant A. G. DREAS werd veroorzaakt. In een geschil, te Bremen ontstaan tusschen een Luthersch en een Gereformeerd predikant over de algemeene of bijzondere goddelijke genade en dat hier te lande met belangstelling gevolgd en in geschriften besproken werd, schaarde DREAS zich beslist aan de zijde der Gereformeerden, terwijl vele gemeenteleden hem hierin volgden. Aangeklaagd, dat hij niet de algemeene genade predikte en ook de ware tegenwoordigheid van CHRISTUS' lichaam in het Avondmaal ontkende, werd DREAS door een commissie uit de drie omliggende gemeenten en het Amsterdamsche Consistorie gehoord en van zijn bediening ontzet (1739). Wel handhaafde de Groninger magistraat hem en verklaarde de uitspraak der commissie voor waardeloos, maar enkele maanden later verzocht DREAS zelf aan de overheid wettig ontslag, daar de oneenigheid in de gemeente voortduurde. Toen het hem verleend was, verliet hij de Luthersche kerk met een groot aantal volgelingen, wat de gemeente voor langen tijd een gevoeligen knak gaf. DREAS werd eerst Hoogduitsch predikant bij de Gereformeerde gemeente te Groningen en overleed als leeraar te Ee en Engwierum in Friesland.

Te Bremen was een strijd ontstaan tusschen den Lutherschen predikant G. MEYER en den Gereformeerden leeraar TREVIRANUS over de vraag, of de goddelijke genade algemeen of bijzonder is. Ook hier te lande werd die strijd met belangstelling gevolgd en Prof. VAN DEN HONERT uit Utrecht achtte het noodig, in een voorrede bij WESTERHOVEN's vertaling van een Latijnsch werk, door STEPHANUS VITUS geschreven, de bijzondere genade te verdedigen. Voor JAN MULDER, toen Luthersch predikant te Kampen (zie beneden), was dit een aanleiding, om in het licht te geven een *Brief aan den Heer Joh. v. d. Honert, waarin beweezen wordt, dat de leerstukken van de vrijmagtige voorbeschikking noch met de gezonde reden, noch met de ingeschapen denkbeelden van God overeengebragt kunnen worden* (1736). VAN DEN HONERT beantwoordde dit met *Aanmerkingen op den Brief* enz., waarop MULDER een *Zedig onderzoek* uitgaf, dat door *Nieuwe aanmerkingen* van VAN DEN HONERT gevolgd werd (beide 1736). Ook de Vlissingsche predikant THEODORUS DE HARTOGH (in 1729 predikant te Middelburg, aldaar in 1735 afgezet en daarna tot zijn dood in 1741 predikant te Vlissingen. Zie over hem: *Bijdr.*, II, 126; V, 113, 114, 117, 120, 137, 138; VII, 69, 70; *Biogr. Wdb.*, III, 550—552) deed zich in deze aangelegenheid hooren, daar hij, een boek van WALTER en FABRICIUS, *Over de Verkiezing der genade naar Rom. IX*, vertalende, er *Eenige aantekeningen en eenige aanmerkingen* bijvoegde op V. D. HONERT's voorrede vóór diens vertaling van WALDSCHMIDT, *Over Gods Heilsame Genade, tegen de Algemeene Genade*. V. D. HONERT beantwoordde dit met een uitvoerige *Bekendmaking* in de *Boekzaal*, 1738*b*, 482—504, waarop DE HARTOGH *Aanmerkingen* in 't licht gaf (Middelb. 1739) en VAN DEN HONERT weder met een scherpe *Nadere Bekendmaking* in de *Boekzaal*, 1740*a*, 47—84, antwoordde.

Terwijl het conflict dus op zijn hoogst was en Luthersch en Gereformeerd in dit opzicht scherp tegenover elkander stonden, verklaarde de Groninger predikant ANTHONIUS GOTTFRIED DREAS zich openlijk voor het gevoelen der Gereformeerden. Hij was in 1710 te Dedesdorp in Bremerland geboren, werd in 1734 predikant te Rijpe in Oost-Friesland en kwam in 1736 te Groningen.

Na zijn afzetting in 1739 tot Hoogduitsch predikant bij de Gereformeerde kerk te Groningen benoemd, was hij in 1742 en 1747 predikant bij het leger te velde en van 1748 tot zijn dood in 1766 Gereformeerd leeraar te Ee en Engwierum. (Zie over hem, behalve de straks aan te halen litteratuur, nog in 't bijzonder: KNUTTEL, *Bibliographie v. Ned. Kerkgesch.*, 68, 85; ADAMI, *Naamlijst der Pred. in Gron.* (Gron. 1745), 169; *Biogr. Wdb.*, II, 579—581; SEPP, *Uit het Predikantenleven*, 108, 109; SEPP, *Biblioth. v. Ned. Kerkgeschiedschr.*, 244; ROMEIN, *Naaml. der predik. v. Friesl.*, 491, 492; *Bijdr.*, IV, 82—85; *Boekz.*, 1744*b*, 194).

Zijn handelwijze was wel zéér opvallend, want, hoewel vele leden zijner gemeente toonden, dat zij met hem eenstemmig dachten, was zulk een openbare instemming met de Gereformeerden in deze omstandigheden niet van een Luthersch predikant te verwachten en al spoedig werd een aanklacht wegens onrechtzinnigheid tegen DREAS ingeleverd. Hoewel door bemiddeling van het Amsterdamsche Consistorie voor korten tijd een verzoening plaats had, werd spoedig de aanklacht herhaald, toen DREAS zich nog beslister dan tevoren uitsprak en steeds meer aanhangers kreeg. Een commissie uit de drie naastliggende gemeenten en het Amsterdamsche Consistorie kwam te Groningen, om de zaak van DREAS nader te onderzoeken, die inmiddels een *Geloofs-Belijdenisse van de Bezonderheid der Genade Godts, in de Verkiesinge, Verlossinge en Roepinge tot Zaligheid, gelijk ook van de Heilige Sacramenten, Doop en Avondmaal, volgens het Goddelijke Woord uit de Symbolische Boeken der Luthersche Kerke verdedigd* (Gron. 1739) bij de overheid had ingediend. Tegenover de commissie moest DREAS zich verantwoorden wegens „indifferentisterij", omdat hij op den kansel gezegd had, dat hij Luthersch, Gereformeerd of Mennist onverschillig rekende, maar alleen CHRISTUS predikte; verder wegens piëtisterij en Calvinisterij. Dat hij met een Gereformeerde vrouw gehuwd was, werd hem ook niet weinig toegerekend. Tot de Calvinisterij behoorde de beschuldiging, dat hij de ware tegenwoordigheid van CHRISTUS' lichaam en bloed in het Avondmaal loochende; de procedure hierover is afgedrukt bij D. N., *Avondm.*, 93—110. Het gevolg van een en ander was, dat

DREAS werd afgezet (12 Juni 1739), maar de overheid verklaarde die uitspraak als „tegen haar hoog gezag, regt en autoriteit afgegeven, nul en van geene waarde". Toch ondervond DREAS, aldus gehandhaafd, zooveel onaangenaamheid in de gemeente, dat hij den magistraat om een wettig ontslag verzocht, dat hem ook gegeven werd, waarop hij met een groot aantal volgelingen tot de Gereformeerden overging. Of dit getal inderdaad wel 200 bedroeg, zooals gezegd wordt, is niet zeker. YPEY en DERMOUT (*Gesch. N. H. K.*, III, aant., blz. 198—203), trachten te betoogen, dat het aantal niet meer dan 15 kan geweest zijn, maar de vermindering van het jaarlijksch aantal doopelingen van 45 in 1701, tot 29 in 1750, dat eerst in 1800 weder tot 45 opklimt (HOFSTEDE DE GROOT, *Gesch. der Broederenkerk*, 156) schijnt dit betoog toch te weerspreken. Vgl., behalve de reeds genoemde litteratuur: *Amst.*, 152, 153; YPEY en DERMOUT, *Gesch. der N. H. Kerk*, III, 269, 270, 388—392; GLASIUS, *Gesch.*, II, 333, 334; A. C. SCHADE VAN WESTRUM, *Een groote beroering in de Luth. gemeente te Groningen in het jaar 1739. Haar oorzaak en haar gevolg.* (*De Wachter*, 1910, 119—127, 132—143); W. J. MANSSEN, *Een en ander uit de Gesch. der Ev.-Luth. gem. te Groningen* (*De Wachter*, 1919, blz. 14—16).

§ 52. *Nieuwe gemeenten. Filiaal-gemeenten. De gemeenten in de koloniën.* Ook in de 18e eeuw zijn nieuwe gemeenten gesticht, die alle, uitgezonderd de eerste twee, zich in den loop der tijden weinig ontwikkeld hebben, namelijk: Schiedam, Pekela, Zierikzee, Vlissingen, Doetinchem, Beverwijk, De Rijp, Doesburg en Groede. De laatste is ontstaan door de vestiging van Saltzburg-Dürnbergsche emigranten, die, in hun vaderland door de Roomschen vervolgd, op verzoek der regeering van het Vrije van Sluis, zich metterwoon in Zeeuwsch-Vlaanderen hebben nedergezet (1733); het dorp Groede vormde een soort middelpunt, zoodat aldaar de gemeente gevestigd werd.

De zorg, om de Lutherschen bijeen te houden en voor hun kerk te bewaren, ook al is hun aantal te klein, om een gemeente te vormen, blijkt in dezen tijd uit het oprichten van verschillende filiaal-gemeenten. Zij hadden een eigen bestuur of althans een lid, dat voor hun belangen optrad, en de predikant der hoofdgemeente kwam enkele malen per jaar, om het Avondmaal, en zoo noodig den Doop, te bedienen; van geregelde verzorging was verder veelal geen sprake. Zulke filiaal-gemeenten zijn in de 18e eeuw gevestigd te Brielle, Tiel, Gorinchem, Heusden, op Ameland, te Grave, Venlo, Goes, Leerdam, Meppel, Assen, Nijkerk, Wageningen, Zalt-Bommel en Melissant.

In de toenmalige Nederlandsche bezittingen hebben de Lutherschen zich in dezen tijd ook tot gemeenten vereenigd; zoo ontstonden die te Batavia, Paramaribo, Curaçao, Berbice en Kaapstad. Bovendien heeft een tijdlang te Lissabon een Nederduitsch Evangelisch-Lutherse gemeente bestaan.

De Luthersche — meest Duitsche — arbeiders in de stokerijen te S c h i e d a m, de brandersknechts, vroegen reeds in 1748 aan den magistraat een plaats om te mogen vergaderen, maar ontvingen geen antwoord. In 1756 verzochten en verkregen zij vrije uitoefening van hun godsdienst, waarop in 1757 de eerste predikant beroepen en een kerk ingewijd werd, die in 1892 door een nieuwe vervangen is. Over de twisten in het eerste tijdvak van haar bestaan, zie boven blz. 164. Over de *Geschiedenis der Schiedamsche Luthersche gemeente* (*1757—1907*) gaf Dr. J. W. Pont een monografie in *N. Bijdr.*, I, 1—118. Zie verder *a. w.*, VI, 53, 54; *Ned. Merc.*, 1760, I, 117; *Luth. K.*, 29.

P e k e l a was oorspronkelijk verbonden met Winschoterzijl en verzocht in 1752 aan de overheid, om een afzonderlijke gemeente te mogen vormen. Het volgend jaar werd dit toegestaan, maar eerst in 1760 ontving het zijn eersten vasten predikant en

werd de kerk voltooid. De gemeente is in den loop der jaren sterk in zielental toegenomen. Zie over haar: *Ned. Merc.*, 1765, II, 195—197; V. D. AA, *Aardrijksk. Wdb.*, IX, 117; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 744; 1879, 138.

In Zierikzee ondervonden de Lutherschen groote tegemoetkoming van de zijde der Gereformeerden en der stadsregeering. Het waren Duitschers en Noren, die hier 't eerst (1712) samenkwamen en toen de Gereformeerde predikant dit vernam, beloofde hij een passende plaats voor die bijeenkomsten te zoeken; de magistraat zegde daarop de Schotsche kerk toe, indien de gemeente in getal aanwies en reeds in 1714 werd deze kerk haar afgestaan. Eerst trad een Duitscher als voorlezer voor de gemeente op, in 1723 vormde zich een kerkeraad en in 1728 beriep men een Duitschen proponent, die in 1729 te Amsterdam als predikant werd geordend. Opmerkelijk is, dat bij verkiezingen twee leden der stadsregeering als „Commissarissen Politicq" aanwezig waren. In 1747 reeds beriep men een geboren Hollander als predikant, terwijl niet zeker is, of tot dien tijd toe in het Duitsch werd gepreekt. De oude kerk is in 1756 aanmerkelijk vergroot en vernieuwd, waarbij de magistraat en het Amsterdamsche Consistorie zich niet onbetuigd hebben gelaten. Over de *Geschiedenis der Evangelisch-Luthersche gemeente te Zierikzee* gaf DR. P. J. ANDREAE een monografie in *Bijdr.*, VI, 1—78, terwijl J. G. DE JONGH, *Iets uit den vroegsten tijd der Luthersche gemeente te Zierikzee en over haar eersten predikant* mededeelde in *De Wachter*, 1913, 142—146. Hier wordt als jaar der eerste samenkomst 1711, als dat der schenking van de Schotsche kerk 1713 genoemd.

De Lutherschen te Vlissingen behoorden eerst tot Middelburg, maar gingen een zelfstandige gemeente vormen, toen DS. TH. DE HARTOGH in 1735 wegens wangedrag te Middelburg was afgezet en zij hem tot hun predikant kozen, geholpen door een aantal Middelburgers, die het met de uitspraak omtrent DE HARTOGH niet eens waren. De magistraat van Vlissingen verleende dadelijk vrijheid van godsdienstoefening en in hetzelfde jaar werd een kerk ingewijd. Hoewel de Middelburgers zich na verloop van tijd weder bij hun eigen gemeente voegden, bleef

Vlissingen bestaan en ging langzamerhand vooruit, al leed de gemeente in 1808 door een watervloed en in 1809 door het Engelsche bombardement veel schade, waarbij vooral Amsterdam en Rotterdam haar krachtig bijstonden. Zie *Bijdr.*, V, 117—124; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 731.

D o e t i n c h e m ontstond in 1763, vooral door de hulp van Zutfen, in welk jaar een vaste predikant beroepen en een kerk ingewijd werd. Deze was de Gasthuiskapel, door de overheid aan de gemeente voor 100 jaar afgestaan; haar verbouwing werd mogelijk gemaakt, doordat de Staten-Generaal bij resolutie van 26 October 1762 toestonden, om daarvoor in de steden en plaatsen, tot de Generaliteit behoorende, een collecte te houden. Daar hier in 't begin in 't Duitsch gepreekt werd, zal de gemeente wel door ingekomen Duitschers gesticht zijn. Zie *N. Bijdr.*, VI, 73; *Luth. K.*, 24; *Ned. Merc.*, 1763, II, 115; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 739.

De gemeente B e v e r w ij k dateert van 1769, toen de eerste vaste predikant aldaar zijn intrede deed. Zij kon echter zoo weinig in de kosten van haar eigen onderhoud voorzien, dat de kerk, in 1774 ingewijd, in 1788 bij executie werd verkocht. De kooper was echter zoo vrijgevig, haar aan de gemeente terug te schenken. Zie *Ned. Merc.*, 1769, II, 165, 194; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 742.

In 1781 begon men in d e R ij p een gemeente te grondvesten en in 1787 werd door het Amsterdamsche Consistorie aan den proponent G. H. LAGERS opgedragen, deze gemeente te organiseeren. Het volgend jaar was zij gesticht en werd LAGERS haar eerste predikant. Zie *Bijdr.*, I, 131; *Ned. Merc.*, 1788, II, 111, 112; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 742; *Overzigt 1849—'58*, Reg., i. v. de Rijp.

Reeds in het begin der 18e eeuw waren er Lutherschen in D o e s b u r g, die te Arnhem stonden ingeschreven en, indien er Duitsch garnizoen was, werd er somtijds Luthersche dienst gehouden en het Avondmaal gevierd in de Gereformeerde kerk door een Luthersch predikant. Later heeft Zutfen de zorg voor de Doesburgsche Lutherschen op zich genomen en bediende de leeraar daar

driemaal 's jaars het Avondmaal, wat een zekeren band gaf, want in 1774 neemt L. G. CORDES, van Zutfen naar Zwolle beroepen, hier plechtig afscheid (1763—1774 pred. te Zutfen, 1774—1818 te Zwolle en † 1827, oud 94 jaar. *N. Bijdr.*, VI, 66, 67, 70. Zijn geschriften zijn bijzonder talrijk; behalve de opsomming in *Bijdr.*, V, 14 en VI, 154, 155, zie men: *Boekz.* 1769*b*, 737; 1771*b*, 199; 1773*a*, 584; 1774*b*, 60, 626; 1775*b*, 76, 510; 1776*b*, 627; 1777*a*, 237, 671; 1778*a*, 341, 439, 589; 1778*b*, 200, 327; 1779*b*, 593). In 1794 wordt Doesburg een zelfstandige gemeente met eigen predikant; van den magistraat kreeg zij met de Remonstranten de Gasthuiskerk in gebruik. Zie verder: *Ned. Merc.*, 1775, I, 23; *Manné*, 417; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 739.

Groede is gesticht ten gevolge van het Landverhuizingsedict, in 1731 door den bisschop van Salzburg uitgevaardigd, waarbij alle Lutheranen uit zijn gebied werden verbannen. Eerst kwamen er 59, die door Middelburg, Vere en Vlissingen werden onderhouden, maar toen de regeering van het Vrije van Sluis, die daar groot gebrek aan arbeidskrachten had, aan de Staten-Generaal voorstelde, den verdreven Salzburgers een onderkomen te verschaffen, trokken in November 1732 bijna 800 ballingen uit Dürnberg naar Zeeuwsch-Vlaanderen, waar zij in Maart 1733 aankwamen, begeleid door een eigen predikant, J. G. FISCHER (1733 predikant te Groede, 1742—1775 te Gouda, overleden 1776; zie over hem : *Bijdr.*, V, 144—148; VII, 47; *Biogr. Wdb.*, III, 55, 56), die daarvan een *Reisebeschreibung der Saltzburg-Dürnberger Emigranten* (Leipz. 1734) in 't licht gaf. Moeilijkheden van allerlei aard deden velen weer naar hun vaderland terugkeeren, de Zeeuwsche koortsen eischten talrijke offers en in Mei 1734 waren er slechts 224, in 1740 niet meer dan 172 over. De meesten woonden in de buurt van Groede, en voorloopig werden de godsdienstoefeningen daar in de Gereformeerde kerk gehouden, doch toen de Vlissingsche predikant TH. DE HARTOGH zich op den kansel smadelijk over de Gereformeerde leer uitliet, verzocht de classis Walcheren den Lutherschen, op een andere plaats samen te komen. Dit gaf den stoot tot de stichting van een eigen kerk, die in 1743 werd ingewijd. Voor de emigranten en de nieuwe gemeente heeft vooral

Amsterdam zich groote financiëele offers getroost. Zie verder over deze gemeente: *Bijdr.*, V, 129—149; YPEY en DERMOUT, *Gesch. der N. H. Kerk*, III, 387; aant., blz. 196; KNAPPERT, *Gesch. d. N. H. Kerk*, II, 50—53; GLASIUS, *Gesch.*, II, 326—330; *Cadsandria*, 1857, 114—152.

Van de filiaal-gemeenten zijn Brielle, Tiel, Gorinchem en Heusden, die zich later tot zelfstandige gemeenten ontwikkeld hebben, de belangrijkste. Te Brielle werd sinds 1749 tweemaal 's jaars het Avondmaal bediend in de Waalsche kerk, waarvoor Schiedam sinds 1766 zorgde. In 1793 telde Brielle reeds 90 leden (Zie *N. Bijdr.*, I, 31; *O. N.*, 1864, 175—177; VELTENAAR, *Kerkel. leven der Geref. te den Briel tot 1816*, 417, 454, 479, waar echter onjuist van een Haagschen predikant LOUTERS wordt gesproken). In Tiel krijgen de Lutherschen in 1753 verlof, viermaal 's jaars Doop en Avondmaal in de kleine stadskerk te bedienen, hetgeen meestal door den predikant van Kuilenburg geschiedde (*Bijdr.*, II, 161—163). Gorinchem was sinds 1766 filiaal-gemeente van Dordrecht (*O. N.*, 1862, 186) en werd in 1799 zelfstandig, terwijl het zich bij de Herstelde Lutherschen aansloot. Te Heusden predikte reeds in 1769 de voormalige veldprediker SOMMER — in 1777 te Leerdam werkzaam en in 1795 overleden (*Bijdr.*, II, 168) — voor de Lutherschen, maar in 1774 schijnt de filiaalgemeente hier gesticht te zijn; zij bouwde toen een kerk, die in 1838 werd vernieuwd. Tot 1857 is zij filiaal van 's-Hertogenbosch gebleven en werd door hulppredikers bediend (Zie *Ned. Merc.*, 1774, II, 135; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 748).

Op Ameland werden de Lutherschen sinds 1658 in het Enkhuizer lidmatenboek ingeschreven, totdat zij in 1735 aan den Leeuwarder predikant vragen, twee- of driemaal per jaar het Avondmaal te komen bedienen, waaraan niet regelmatig voldaan werd. In 1775 kregen zij van prins WILLEM V, als heer van Ameland, verlof, de Hervormde kerk te Ballum daarvoor te gebruiken, wat tot in de 19e eeuw plaats vond, toen het door gebrek aan leden werd gestaakt (Zie *N. Bijdr.*, IV, 51—54; *O. N.*, 1862, 100; *Ned. Merc.*, 1767, I, 106). Grave, volgens *Arch. N. K. G.*, IV, 237, ongeveer 1740 gesticht, en Venlo, dat waarschijnlijk reeds

vóór 1720 opgericht en nog in 1816 genoemd werd, maar in dien tijd is te niet gegaan, waren filialen van Nijmegen (Zie *Arch. N. K. G.*, IV, 256, 262; *Maandel. Meded. uit de Ev.-Luth. gem. te Nijmegen*, Jaarg. V, no. 8; VI, 2, 5, 8; IX, 34; X, 12). In Goes houdt men al in 1657 met de Lutherschen rekening, maar eerst in 1774 wordt hier een filiaal-gemeente gevestigd, die tweemaal 's jaars in de Fransche kerk ter viering van het Avondmaal bijeenkwam. De gemeente was van Duitschen oorsprong, ook de gezangboeken waren Duitsch. Eerst nam Bergen op Zoom den dienst waar, daarna Zierikzee, later weer Bergen op Zoom en sinds1812 Middelburg, dat ook thans hoofdgemeente is (Zie *Bijdr.*, VI, 79—82; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 731). In 1672, 1674 en 1684 vinden we al melding gemaakt van Lutherschen te Leerdam; hun getal bleef echter gering, totdat in 1765 een glasblazerij werd opgericht, waarvan eigenaar en arbeiders Luthersch waren. Toen dan ook in 1776 of 1777 de voormalige veldprediker SOMMER, die te Heusden de gemeente was voorgegaan, zich te Leerdam vestigde, werd door hem in laatstgenoemd jaar de eerste Luthersche godsdienstoefening gehouden. Het verzoek, in 1778 gedaan, om een kerk te mogen bouwen en een predikant te beroepen, droeg de goedkeuring van WILLEM V, als graaf van Leerdam, weg, maar de kerk werd eerst in 1786 gesticht — vernieuwd 1838 — en SOMMER nog later als vast predikant beroepen, terwijl tot dien tijd eerst Utrecht, daarna Kuilenburg, voor de bediening van het Avondmaal zorgde. Na SOMMER's dood in 1795 kreeg de gemeente geen eigen predikant meer, werd filiaal van Kuilenburg, later van Gorinchem, vervolgens een tijdlang door een vasten proponent bediend, terwijl de predikant van Kuilenburg tweemaal 's jaars de Avondmaalsbediening leidde (*Bijdr.* I, 125; II, 168—172; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 738). Meppel is eenigen tijd een afzonderlijke gemeente geweest met eigen bestuur; zoover heeft Hoogeveen het niet kunnen brengen, waar de Lutherschen in 1685 van Ridderschap en Eigenerfden van Drenthe verlof ontvangen tot „vrije exercitie van haar religie", doch van wier verdere geschiedenis niets bekend is (*Arch. N. K. G.*, N. S., XIV, 318). Meppel kreeg in 1747 verlof, godsdienstoefeningen te houden en een

predikant te laten overkomen, zoo dikwijls men dit wenschte. Toch worden hier eerst samenkomsten vermeld in 1766, waarbij niet-predikanten voorgingen. In 1790 bouwde men een kerk — zonder hulp van Amsterdam! — waar voorlezers geregeld optraden en predikanten uit allerlei plaatsen, ook uit Holland, het Avondmaal bedienden. Voor 't laatst geschiedde dit in 1825, in welk jaar de Hervormde gemeente de Luthersche lidmaten in hare boeken overnam en zich met de armenzorg belastte; de Evang.-Luthersche Synode betoonde zich, toen zij dit feit vernam, ten hoogste verontwaardigd (Zie over Meppel: *Arch. N. K. G.*, N. S., V, 112—115, overgenomen in *De Wachter*, 1908, 10—13; *Arch. N. K. G.*, N. S., XIV, 310, 313, 318; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 757; *Overzigt 1819—'43*, blz. 84, 85, 95, 96; HERINGA, *Kerkel. Raadvrager en Raadgever*, II, 2e st., no. VI). Ook te Assen hebben Drost en Gedeputeerden van Drenthe in 1787 aan de Lutherschen toegestaan, eenige malen 's jaars de Gereformeerde kerk voor de bediening der Sacramenten te gebruiken (*Arch. N. K. G.*, N. S., XIV, 318), waarbij de Groninger predikant C. P. SANDER voorging, die ook de belangen der Lutherschen te Koevorden behartigde (*Rott.*, 343). In 1855 en volgende jaren heeft men tevergeefs gepoogd, te Assen een filiaal-gemeente op te richten (*Overzigt 1849—'58*, Reg.). Evenzeer schijnen te Steenwijk Lutherschen gewoond te hebben, die in 1797 aan de overheid vragen, de kerk der Gereformeerden te mogen gebruiken op tijden, dat deze er geen dienst houden; dit verzoek later nogeens herhaald, werd echter afgewezen (*Bijdr. tot de Geschied. v. Overijsel*, dl. II, blz. 277). Te Nijkerk verkregen de Lutherschen in 1791 vrijheid van godsdienstoefening en werd hun een gebouw voor kerkelijke bijeenkomsten afgestaan, waar de Amersfoortsche predikant sedert geregeld den dienst waarnam. Waarschijnlijk ontstond deze filiaal-gemeente ten gevolge van de vestiging eener glasblazerij, waaraan Duitsche Luthersche werklieden verbonden waren. (*Bijdr.* II, 99; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 737). Ook te Wageningen bestaat sinds 1794 een filiaal-gemeente van Arnhem, die zich tot heden gehandhaafd heeft (*Amst.*, 263; VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 736). Minder levensvatbaar

bleek Zalt-Bommel (Zie V. D. AA, *Aardrijksk. Woordenboek, i.v.*) te zijn, dat in 1885 als filiaal ophield te bestaan, en evenmin een Luthersche kring op het eiland Flakkee, voor wien sinds 1799 tweemaal 's jaars door den predikant van Zierikzee het Avondmaal werd bediend in de Hervormde kerk te Melissant, en die door drie opzieners werd geleid. Reeds vóór 1814 is deze kring teniet gegaan.

De Nederlandsche Luthersche kerken in de toenmalige Nederlandsche koloniën (Zie ook *Overzigt 1819—43, 1844—48, 1849—58* Reg., i. v. Koloniën) zijn ook alle in dezen tijd ontstaan. Vooreerst die van Batavia in 1743. Wel waren er tevoren vele aanhangers der Augsburgsche Confessie, vooral Duitschers, die om den handel zich te Batavia gevestigd hadden, maar eerst in laatstgenoemd jaar stond de gouverneur-generaal G. W. VAN IMHOFF den Lutherschen vrijheid van godsdienstoefening toe. In 1744 werd de eerste Nederlandsche predikant beroepen, CHR. MICHELS uit Middelburg (predikant te Bodegraven 1739, Vlissingen 1741, Middelburg 1742, Batavia 1746, teruggekeerd 1761, overleden te Maarssen in 1785. Zie *Bijdr.*, V., 90, 93, 114, 121; VI, 92—97, 119), die in 1745 Nederland verliet en in 1746 intrede deed. Drie jaar later volgde de inwijding der kerk, in 1751 moest een tweede predikant benoemd worden, terwijl in 1770 zelfs tijdelijk drie leeraren aan het hoofd der gemeente stonden. In 1823 werden van Hervormden kant pogingen aangewend, zich met de Lutherschen te vereenigen en hoewel zij dezerzijds geen tegenkanting ondervonden, duurde het nog tot 1 Juni 1853, vóór de akte der vereeniging geteekend werd, die in 1854 bij Kon. Besluit is goedgekeurd. Sinds droeg de gemeente den naam van „Vereenigde „Evangelische gemeente" en één der predikanten moest uit het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap gekozen worden. Sinds 1890 is hierin eenige formeele wijziging gekomen: een Luthersch predikant, die naar Indië wil gaan, wordt benoemd bij „de Pro- „testantsche gemeente in Ned. Oost-Indië" en houdt dus op, lid te zijn van het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap, maar toch moet één der predikanten van Batavia, vóórdat hij in Indië kwam, behoord hebben tot de Evangelisch-Luthersche of Her-

steld-Luthersche kerk. Zie over deze gemeente: *Bijdr.*, VI, 83—120; *Stemmen L. K.*, IV, 85—88; *De Wachter*, 1915, 185; *Overzigt 1819—43*, 160, 164, 191, 203, 227, 249, 262, 291; YPEY en DERMOUT, *Gesch. N. H. K.*, III, 401; IV, 119; GLASIUS, *Gesch.*, II, 324, 325; VAN TROOSTENBURG DE BRUYN, *De Herv. Kerk in Ned. O.-Indië* (*Arnh.*, 1884), 73, 153, 154, 159, 160.

Ongeveer gelijktijdig met Batavia ontstond de Luthersche gemeente te P a r a m a r i b o. Nadat reeds vroeger bijeenkomsten van Lutherschen hadden plaats gehad, wordt hun in 1741 verlof gegeven tot vrije uitoefening van hun godsdienst en in 1742 een predikant beroepen, terwijl tusschen 1769 en 1775 zelfs twee leeraars de gemeente voorgingen. De kerk is ingewijd in 1747 door Ds. MELLINGHAUS, een Duitscher, die, te Gulik geboren, in 1737 te Zierikzee intrede deed en van 1745 tot 1764 te Paramaribo arbeidde, waarna hij te Dortmund ging wonen, alwaar hij in 1774 overleed (*Bijdr.*, VI, 17—20, 67); dit doet wel vermoeden, dat ook hier de gemeente voornamelijk uit Duitschers bestond. In 1832 brandde de kerk af en twee jaar later is een nieuwe ingewijd. Tot nu toe heeft de gemeente haar zelfstandigheid gehandhaafd. Zie C. M. MOES, *Feestrede ter godsdienstige viering van het 100-jarig bestaan der Ev.-Luth. kerk te Paramaribo op 15 April 1847* (Zutphen z. j.).

Ook op C u r a ç a o verkregen de Lutherschen in 1755 van het bestuur der West-Indische Compagnie vrijheid van godsdienstoefening en deed in 1757 de eerste predikant intrede, die zes jaar later een kerkgebouw mocht inwijden. In 1825 vereenigde deze gemeente zich met de Hervormde onder den naam: „Vereenigde „Protestantsche Gemeente." Zie: VAN DISSEL, *De Hervormde, thans Vereenigde Protestantsche gemeente van Curaçao* (*Kerkh. Arch.*, II, 289—413; DEZ., *Eenige bijzonderheden betreffende de voormalige Evang.-Luth. gemeente te Curaçao* (Leiden 1865); *Bijdr.*, V, 194, 220; *N. Bijdr.*, IV, 52; *Overzigt 1819—43*, 86.

In R i o-B e r b i c e is ook een Luthersche gemeente geweest, hoogstwaarschijnlijk uit Duitschers bestaande. In 1752 werd hier FAERKENIUS († 1754) als predikant beroepen, die in 1753 met een Duitsche leerrede, ook in het Hollandsch vertaald, de kerk inwijdde. Zie *Bijdr.*, VII, 74; *Biogr. Wdb.*, III, 10.

Lang heeft het geduurd, vóór de Lutherschen in Kaapstad een eigen gemeente konden stichten. Toen die der Gereformeerden in 1665 werd opgericht, bleken er al een aantal Lutherschen aan de Kaap te zijn en in 1714 vragen zij, bij de Gereformeerden ten Avondmaal te mogen komen, want er is maar een „klijn verschil „tusschen ons en haar, in dat stuk". (SPOELSTRA, *Bouwstoffen voor de Gesch. der Nederd. Geref. K. in Z.-Afrika*, I, 134). Het werd toegestaan op voorwaarde, dat de Lutherschen zich aan een onderzoek onderwierpen in zake de leer der rechtvaardigmaking (*a. w.*, I, 135). In 1742 verzoeken zij, een eigen gemeente te mogen oprichten, maar 't is tevergeefsch. In dat jaar spreekt de Amsterdamsche predikant VAN GARÉL erover met den naar Indië vertrekkenden gouverneur-generaal, die hulp belooft, en vol verwachting benoemt Amsterdam reeds twee „Gecommitteerden in „de Caapsche Zaken". Toch loopt deze poging op niets uit en in 1758 wordt een gelijk verzoek nogeens afgewezen, vooral door tegenwerking van den Gouverneur en van de Gereformeerden in Nederland en aan de Kaap. De Lutherschen, ook hier voor een groot deel uit Duitschers bestaande, houden echter godsdienstige bijeenkomsten en eindelijk wordt hun in 1779 toegestaan, een gemeente te stichten, onder voorwaarde dat de predikant een geboren Nederlander moet zijn. De eerste vaste leeraar komt reeds in 1780 en een kerkeraad wordt in hetzelfde jaar benoemd. In aantal zijn de Lutherschen sindsdien niet toegenomen: in 1776 waren er ± 1000, in 1805 slechts 4 à 500. Ook hier heeft het Amsterdamsche Consistorie medewerking betoond, maar na 1823 is geen hulp meer gevraagd. Ofschoon nog wel Nederlandsche Luthersche predikanten daar in de 19e eeuw gearbeid hebben, is de officiëele band met de kerk in Nederland verbroken. Zie *N. Bijdr.*, III, 87—125; VI, 185—195; *O. N.*, 1863, 235, 236; *Arch. N. K. G.*, VI, 385—391; YPEY en DERMOUT, *Gesch. der N. Herv. Kerk*, IV, 119, 120; KNAPPERT, *Gesch. der N. Herv. Kerk*, I, 229; *Rott.*, 319; SPOELSTRA, *Bouwstoffen voor de Gesch. der Ned. Geref. Kerken in Zuid-Afrika*, Register, i. v. Lutherschen; *Cat. Ev.-Luth. Sem.*, no. 1267—1269.

Ook te Lissabon heeft een Nederduitsch Evangelisch-

Luthersche gemeente bestaan, die in de 18e eeuw onder officiëele bescherming der Nederlandsche Gereformeerden stond, maar waarvan overigens nog weinig bekend is. Zie KNAPPERT, *Gesch. N. H. Kerk*, I, 229; V. D. AA, *Aardrijksk. Woordenboek*, XII, 444.

§ 53. *Bekende predikanten.* In dit tijdvak van rust zijn er verschillende predikanten der Luthersche kerk geweest, die, hoewel nog niet in verband met bepaalde gebeurtenissen genoemd, toch niet vergeten mogen worden. Daaronder behooren de veelzijdig, vooral letterkundig ontwikkelde C. C. H. VAN DER AA; geleerden als L. REEDER, C. C. G. RÜTZ en JAN MULDER, waarvan de eerste in 't bijzonder zich op de wijsbegeerte toelegde, RÜTZ door zijn satyrieken geest bekend werd en MULDER zoowel door zijn dogmatische en historische kennis, als door zijn predikgaven algemeen achting verwierf; de kerkhistoricus F. SMIT; H. HAGEMAN en de werkzame J. W. MARTINI, die door hun oorspronkelijke en vertaalde werken de kennis van LUTHER's geschriften in ons land krachtig bevorderden; predikers als J. VELTEN, in zijn tijd bekend als één der beste kanselredenaars, en J. D. DEIMAN, op wien de invloed van het rationalisme reeds onmiskenbaar is en dan ook van onrechtzinnigheid werd verdacht, maar op 't gebied der katechese zich verdienstelijk maakte, evenals de meer eenvoudige JASPER DE HARTOGH, wiens „Wegwijzer der Eenvuldigen" jarenlang het veelgebruikte boekje voor godsdienstonderwijs in de Luthersche gemeenten bleef. Eindelijk de meer practisch werkzame VAN GARÉL, vooral invloedrijk door zijn opleiding van jonge predikanten en door de krachtige hulp, die hij zoowel aan de Lutherschen te Kaapstad als aan de verdreven Salzburgers verleende.

CHRISTIANUS CAROLUS HENRICUS VAN DER AA, geboren in 1718, studeerde te Leiden en te Jena, werd proponent in 1738, predikant te Alkmaar in 1739, te Haarlem in 1742, waar hij diende tot zijn overlijden in 1793. Hij was mede-oprichter en secretaris van „de „Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen", en gaf, behalve bundels leerredenen, afzonderlijke preeken en stichtelijke werken (opgesomd in *Bijdr.*, V, 161, 162), nog verhandelingen in de *Werken* van genoemde Maatschappij, meest over theologische onderwerpen (Zie *Boekz.* 1754*b*, 419; 1755*a*, 460; 1756*a*, 98; 1758*b*, 610; 1770*b*, 49, 465). Over zijn predikwijze schreven DOMELA NIEUWENHUIS in *Bijdr.*, VII, 110—114, die zijn „buitengewone begaafd- „heid voor den predikstoel" roemt, en HARTOG (*Predikk.*, 276, 277), die van meening is, dat hij „het meest heeft bijgedragen om ook de „Luthersche predikanten te overtuigen van het verkeerde der „oude methode en hen langzamerhand te wennen aan eene betere „predikwijze". Over zijn leven zie men verder: *N. Bijdr.*, I, 11—21; *Biogr. Wdb.*, I, 1; *Boekz.*, 1767*a*, 313; 1792*b*, 342.

LUCAS REEDER, geboren in 1729 te Leiden, werd in 1751 proponent, in 1753 predikant te Hoorn, in 1758 te Kuilenburg, vanwaar hij twintig jaar later naar Amsterdam is beroepen. Hij nam het beroep aan, maar overleed den dag daarop aan een beroerte, hetgeen sommigen te onrechte aan zelfmoord deed denken. Over hem is veel te vinden in de lijkrede, door DEIMAN gehouden en getiteld: *De noodige bescheidenheid in het oordeelen over afgestorven personen*, Utr. 1779 (Zie *Bijdr.*, VII, 81, 118) en in: *Korte levensloop en egt karakter van Lucas Reeder* (Utr. 1781). Van zijn wijsgeerigen zin legt de verhandeling, bekroond door bestuurders van het Stolpiaansch legaat, getuigenis af, handelend *de cartesiana demonstratione existentiae Divinae a priori, ex notione Entis perfectissimi et necessarii* (1768). Zie verder: *Bijdr.*, II, 166, 167; GLASIUS, *Godg. Ned.*, III, 151, 152; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1880, 192.

FRANZ GEORG CHRISTOPHER RÜTZ, „als geleerde in en buiten „ons vaderland met grooten roem bekend", in 1733 te Ratzborg (Saksen-Lauenburg) geboren, diende in 1762 als vast proponent te Amsterdam, was vervolgens predikant te Breda in 1764 en te 's-Gravenhage van 1775 tot zijn dood in 1803. Bekend is zijn twist

met den Gereformeerden predikant P. HOFSTEDE, die in zijn werk over *Oostindische Kerkzaken* (1779) beweerd had, dat in Indië alleen de Gereformeerden recht hadden op openbare uitoefening van godsdienst; verschillende hekelschriften zagen over en weer het licht (Zie DE BIE, *Hofstede*, 368—380; Bijl. XXVIII en XXIX; REITSMA, *Gesch. H. K.*, 704, 705). Verder gaf hij verschillende werken uit over de daemonologie, waaruit zijn geleerdheid duidelijk blijkt, evenals uit andere werken, die volledig staan opgesomd in *Haag*, 102—107. Maar tevens is RÜTZ scherp, satyriek en niet altijd van grofheid vrij te pleiten. Zie verder *Bijdr.*, VII, 127—131; HARTOG, *Predikk.*, 443, 444; *Haag*, 62—70.

JAN MULDER, „een man van zeldzame bekwaamheid", in 1704 te 's-Gravenhage geboren, had te Wittenberg en te Helmstadt gestudeerd. Achtereenvolgens was hij predikant te Kampen (1732) Groningen (1740), Leiden (1741) en Amsterdam (1748), waar hij in 1774 emeritaat verkreeg en in 1776 overleed. Als prediker was hij leerling van MOSHEIM, duidelijk, zonder geleerd vertoon of spitsvondige woordverklaring, maar weleens den tekst als kapstok van denkbeelden gebruikend, die daaruit niet mogen worden afgeleid (*Bijdr.*, VII, 83—95; HARTOG, *Predikk.*, 274—276). Van zijn dogmatische kennis gaf hij blijk in zijn pennestrijd met Prof. VAN DEN HONERT over de algemeene of bijzondere genade (zie boven, blz. 176). Ook was hij geen onbekende op 't gebied der Luthersche kerkgeschiedenis, getuige zijn *Aenspraek aen de Evangelische gemeenten, die in deze vereenigde Nederlanden nogh op heden bloeien*, geplaatst vóór zijn vertaling van MOSHEIM's *Eigenschappen der waere Belijders van het Evangelie* ('s-Grav. 1735). SCHULTZ JACOBI deelt ook mede (*Rott.*, 315), dat in Januari 1834 een door MULDER geheel geschreven *Geschiedenis van de Lutherschen in de Nederlanden* is verkocht, maar dat de kooper hem onbekend bleef. Zie verder over hem: *Bijdr.*, I, blz. IV, V; *Bijdr.*, V, 40, 41; *Amst.*, 152, 153, 160; *De Wachter*, 1919, 16; GLASIUS, *Godg. Ned.*, II, 541, 542; *Boekz.*, 1762*a*, 223.

Nog meer dan MULDER heeft zich FRANCISCUS SMIT als kerkhistoricus bekend gemaakt. Geboren in 1704 te Leiden, werd hij predikant te Alkmaar (1727), Haarlem (1738) en Rotterdam

(1742), tot hij in 1778 zijn emeritaat nam; hij overleed in 1782. Behalve een tweetal lijkredenen en een vertaling van GERHARDUS, *De kruisgeschiedenis van den Heere Jesus Christus*, 2 dln. (Rott.. 1749) gaf hij slechts een voorrede bij PAAUW, *Europa's Lutherdom*, in druk. Maar hij liet een handschrift van elf deeltjes na, bevattende: *Aanteekeningen aangaande de kerkelijke geschiedenissen in de Nederlanden, inzonderheid dergenen, die de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelijdenisse zijn toegedaan*, loopende tot het jaar 1585, waaruit blijkt, dat hij „eenen rijken voorraad van bronnen ter „zijner beschikking had, en als een ijverig en naauwkeurig ver„zamelaar en beoordeelaar hoogen lof verdient". Zie over hem: *Bijdr.*, I, blz. VI en VII; dl. V, 161; *Rott.*, 291, 315—317 (waar ook zijn portret voorkomt); GLASIUS, *Godg. Ned.*, III, 372; *Boekz.*, 1747*b*, 76, 77.

HENRICUS HAGEMAN (geboren in 1706 te Amsterdam, predikant te Enkhuizen in 1728, te Gouda 1740, te Amsterdam van 1741 tot zijn emeritaat in 1767, waarna hij in 1774 overleed) maakte zich bekend door zijn oorspronkelijk geschrift *Over Luther's boek van de knegtelijke wil* (Amst. 1760; 2e dr., 1762), zijn *Historische Aanmerkingen over de beide Catechismussen van Lutherus* (Amst. 1760) en zijn *Aanhangsel tot de Symbolische Boeken der Ev.-Luth. Kerke* (Amst. 1760, herdr. in 1762 en 1792). Ook gaf hij nog een *Verzameling van Nederduitsche Bijvoeglijke Naamwoorden in een Alphabetische order*, 2 dln., 1772. Zie verder over hem: *Bijdr.*, I, 41, 42; *N. Bijdr.*, I, 22, 23, 35; IV, 13; *Amst.*, 151, 152, 160, 161; *Biogr. Wdb.*, III, 448, 449; SCHOTEL, *De eeredienst der Ned. Herv. Kerk*, 2e dr., blz. 82. Te zijner nagedachtenis verscheen ook een bundel *Lijkzangen* (Amst. 1774). Zie *Boekz.*, 1774*a*, 212.

De werkzame JOHANNES WILHELMUS MARTINI, geboren te Leeuwarden, predikant te Amersfoort 1718, te Woerden 1724, emeritus 1770 en overleden in 1776, droeg evenzeer door zijn vertalingen bij tot de kennis van LUTHER's leer, bracht ook een Christelijk dagboek van LASSENIUS in het Hollandsch over onder den titel: *Heylige bij malkanderen vergaderde perlenschat, bevattende op alle dagen twee overheerlijk leersame geest- en zinrijke overdenkingen* enz., 4 dln., 1731, herdr. in 1745, en gaf in 1725 een ge-

dachtenispreek bij den 200-jarigen gedenkdag van PISTORIUS' marteldood in 't licht. Zie *Bijdr.*, II, 102; III, 143—147; VI, 166, 167; GLASIUS, *Godg. Ned.*, II, 470. Over zijn prediking voor het Luthersche garnizoen te Oudewater en de gevolgen daarvan: *Ned. Jaerboeken*, 1750, 955—976.

Als één der beste predikers van zijn tijd wordt JACOBUS VELTEN genoemd, die te Delft in 1667 geboren was en achtereenvolgens het predikambt bekleedde te Hoorn (1689), te Leiden (1692) en te Amsterdam van 1701 tot zijn dood in 1731. Juiste verklaring van den tekst en eenvoud in de verdeeling stempelen hem tot een goed homileet. Hij wilde de gemeente onderwijzen in de leer, maar drong evenzeer erop aan, dat de kracht van het geloof zich in 't leven moet openbaren. Verschillende preekbundels en afzonderlijke leerredenen zagen van hem het licht, o.a. 56 predikatiën over de Augsburgsche Confessie en den Kleinen Catechismus; een opsomming zijner geschriften is te vinden: *Bijdr.*, V, 38, 39. Zie verder over hem: *Bijdr.*, VII, 53, 100—106, 165, 175; HARTOG, *Predikk.*, 271—273; *Amst.*, 147, 151; *Rott.*, 196, 199; GLASIUS, *Godg. Ned.*, III, 483.

Ook JOHAN DIDERICH DEIMAN (geboren te Hage in Oost-Friesland in 1732, predikant te Zierikzee 1758, Zwolle 1759, Utrecht 1760, Amsterdam van 1779 tot zijn dood in 1783) wordt door DOMELA NIEUWENHUIS een beroemd prediker genoemd, die vooral om zijn welsprekendheid bekend was. In zijn godsdienstige richting was de invloed van het rationalisme onmiskenbaar en als predikant te Amsterdam werd hem onrechtzinnigheid ten laste gelegd ten opzichte van verschillende leerstukken, zoodat van den kansel tegen hem gewaarschuwd werd. Door zijn spoedigen dood is deze zaak verder hierbij gebleven. Op het gebied der katechese verwierf hij bekendheid door zijn *Katechetische aanleiding tot de kennis der Christelijke leere*, waarvan verschillende herdrukken verschenen en een *Korte Schets of Uittreksel* door een onbekende gegeven werd, waarvan in 1829 een 8e druk het licht zag, die nog in 1848 werd gebruikt. Het was het eerste katechisatieboek, dat een ontwikkeling der Christelijke zedeleer bevatte, terwijl de geloofsleer in een vrijeren vorm dan die der gewone leerstellige

godgeleerdheid werd voorgesteld. Zie over DEIMAN: *Bijdr.*, I, 57—59, 120—124; III, 147; VI, 31, 32; VII, 118—122; *Amst.*, 167, 168; D. N., *Avondm.*, 115—119; *Biogr. Wdb.*, II, 405—408, waar al zijn geschriften genoemd worden. In *Bijdr.*, I, 37—76 is een artikel te vinden over *De godsdienstige onderwijs-boekjes voor de jeugd bij de Ned. Luthersche gemeenten*, waaraan in *Bijdr.*, VI, 137vv. nog eenige *Bijvoegsels en ophelderingen* zijn toegevoegd.

Niet zoo welsprekend als DEIMAN, maar als katecheet zeker even invloedrijk, is JASPER DE HARTOGH geweest, die in 1666 te Rotterdam is geboren en predikant werd te Dordrecht (1690), Haarlem (1692) en Leiden (1702), waar hij in 1727 overleed. Zijn *Wegwijzer der Eenvuldigen volgens den trant van Luther's kleinen Catechismus in vrage en antwoort opgestelt*, waarvan de 1e druk in 1721 verscheen (zie *Boekz.*, 1721*b*, 511, en dus niet 1727, zooals *Bijdr.*, I, 56 vermeldt) en nog een 12e druk in 1793 uitkwam, is door vele geslachten gebruikt en had ook veel aanbevelenswaardigs (vgl. *Bijdr.*, I, 56, 57). Zie verder: *Bijdr.*, V, 39; *Haag*, 42; *Biogr. Wdb.*, III, 549, 550; SCHOTEL, *Kerkel. Dordrecht*, I, 356, 357; II, 222, 227, 785.

De invloedrijke HERMANUS VAN GARÉL (geboren in 1681 te Amsterdam, predikant te Edam 1706, den Haag 1708, Amsterdam 1719, emeritus 1768 en overleden in 1771) heeft zich niet zoozeer door geschriften bekend gemaakt, want slechts een vijftal gelegenheids-leerredenen heeft hij uitgegeven. Maar veel heeft hij gedaan voor de stichting der gemeente Schiedam, voor de Lutherse belangen aan de Kaap en voor de Salzburger emigranten, zoodat hij terecht genoemd is: „der wees' en armen hulp, de troost „der Emigranten". Niet het minst oefende hij invloed door zijn opleiding van aanstaande predikanten; een zevental leerlingen vindt men genoemd in het artikel, dat over VAN GARÉL handelt in *Biogr. Wdb.*, III, 180, 181. Zie verder: *Bijdr.*, V, 65; VII, 54, 81; *N. Bijdr.*, I, 13, 18, 19, 21; III, 92—104; *Amst.*, 148, 161.

§ 54. *De Lutherschen in den Patriottentijd.* De oneenigheden tusschen Patriotten en Prinsgezinden op het einde der 18e eeuw hebben ook in sommige Luthersche

gemeenten niet weinig onrust veroorzaakt. Meestal waren de kerkeraden en predikanten de partij der Patriotten toegedaan en toonden dit door de uitgave van geschriften, door zich bij de vrijkorpsen te voegen, soms zelfs door van den kansel op weinig tactvolle wijze aan hun staatkundige gevoelens uiting te geven. Toen in 1788 de Pruisen den Stadhouder in zijn vorige macht herstelden, moesten sommige Patriottische leeraren dan ook de wijk nemen of werden afgezet, terwijl de gebeurtenissen van 1795 op verschillende plaatsen met ingenomenheid werden begroet. De Fransche overheersching heeft ook hier heilzaam gewerkt en aan deze verschillen voor goed een einde gemaakt.

Heftige Patriotten waren Ds. KIRCHMAN te Edam (*Bijdr.*, V, 66), die in 1788 gebannen werd en vooral HENDRIK BERGH (geboren te Amsterdam in 1748, predikant te Zierikzee (1774), Middelburg (1775), Groede (1776), Doetinchem van 1781—1786) die veel aanstoot gaf door de uitgave van *De Zwitsersche Patriot*, zoodat hij in 1786 uit Doetinchem moest vertrekken, zich te Wijk bij Duurstede vestigde en deel uitmaakte van het daar opgerichte vrijkorps. Bij het herstel van den Stadhouder week hij uit naar Batavia, na vooraf in een geschrift: *Opening van het gebeurde te Wijk bij Duurstede omtrend Hendrik Bergh, 't laatst leeraar bij de Luthersche Christenen te Deutichem... aan 't onpartijdig publiek ter beoordeeling voorgelegt door hem zelven* (Amst. 1786) een soort rekenschap te hebben afgelegd. Zie verder *Bijdr.*, V, 114, 115.

Ergerlijk was, dat Ds. HOOP te Schiedam in de kerk durfde bidden, „dat Z. Doorl. Hoogheid benevens zijn geheelen aanhang „evenals een ander oproerig rot Korach, Dathan en Abiram mocht „van de aarde worden ingezwolgen". Daardoor haalde hij zich de haat van het volk op den hals, dat in 1787 zijn huis wilde plunderen en zijn leven bedreigde. Eenige maanden lang werd hem het prediken verboden, maar men durfde hem niet afzetten, omdat het

Patriottische Amsterdamsche Consistorie dan de jaarlijksche subsidie aan de gemeente zou intrekken (Zie over deze politiek-kerkelijke woeling te Schiedam, *N. Bijdr.*, I, 42—47). In Rotterdam waren de kerkeraad en de predikant SCHEFFER (geboren te Amsterdam in 1744, hulpprediker te Edam 1766, predikant te Woerden 1767, Alkmaar 1769, Rotterdam van 1780 tot zijn dood in 1808. Zie over hem en zijn geschriften: *Bijdr.*, I, 123; III, 148, 149; *Rott.*, 320—329, 333, 335, 338—340, 347, 355, 357, 359) zeer patriottisch en werd de laatste in 1788 „als een pest voor de chris-„telijke religie" afgezet, hoewel hij nooit een daadwerkelijk deel aan eenige Patriottische actie had genomen. Eerst in 1791 werd hij weer tot den dienst toegelaten. Het volgend jaar beriep men te Rotterdam den prinsgezinden CAREL PHILIP SANDER; deze, een geleerd man met zelfstandigen geest en uitgebreide kennis, geboren in 1754 te Brunswijk, was eerst te Woerden (1777), daarna te Groningen (1779) en in 1792 te Rotterdam predikant geworden. Te Groningen was hij verdacht van onrechtzinnigheid in de Avondmaalsleer (D. N., *Avondm.*, 112, 113) en hier te Rotterdam moest hij om zijn politieke gevoelens in 1795 het veld ruimen. Tot 1802 duurde het, eer hij in zijn ambt hersteld werd, maar nogeens, in 1812, moest hij zich voor den Franschen prefect in den Haag verantwoorden wegens uitdrukkingen, in een preek omtrent NAPOLEON gebruikt (*O. N.*, 1865, 27—29). Van zijn vele geschriften is het voornaamste: *Geschied- en oudheidkundige verhandeling over den oorsprong, benamingen, plegtigheden enz. der zon- en feestdagen die in de Grieksche en Latijnsche en Luthersche kerk gevierd worden; en de texten voor dezelve, Evangeliën en Epistelen genoemd*, 2 dln. (Gron. 1787 en 1790). Zie over hem: *Bijdr.*, III, 154—156; VII, 141—144; *N. Bijdr.*, III, 121—123; *Rott.*, 340—375; *De Wachter*, 1919, 17, 18; GLASIUS, *Godg. Ned.*, III, 256—258.

Ook in Zierikzee werden de jaren 1784—1794 door twist, voortspruitende uit de verschillende staatkundige gevoelens, gekenmerkt, daar predikanten en gemeente in dat opzicht niet eenstemmig dachten (*Bijdr.*, VI, 41, 42); in 1788 werd de leeraar van Zierikzee zelfs in de dienstwaarneming te Goes belemmerd, omdat de magistraat daarvoor de Fransche kerk niet meer wilde afstaan

„om redenen hen daartoe permoverende" (*a. w.*, blz. 80, 81). Dan kon Ds. SIEDENBURG te Middelburg (geboren te Amsterdam in 1754, achtereenvolgens predikant te Zutphen (1779), Middelburg (1785), Enkhuizen (1798), Edam (1806), emeritus in 1829 en overleden 1836; zie *Bijdr.*, V, 67; *Amst.*, 203, 207) zich beter naar de omstandigheden schikken; eerst was hij een warm Oranjeklant, maar na de komst der Franschen hield hij Patriottische aanspraken bij den Vrijheidsboom (*Bijdr.*, V, 91). Amsterdam, dat ook hierin den toon aangaf, was sterk Patriottisch; daar was men zoozeer ingenomen met alles, wat de gebeurtenissen van 1795 brachten, dat het Consistorie den 3en Februari 1796 besloot, „om aan „de volksrepresentanten het gebruik der Oude Kerk te vergunnen „tot het houden van grondvergaderingen, en daarom, zoo het „noodig mocht zijn, de weekgodsdienst te laten stilstaan" (*Amst.*, 226). Voor enkele gemeenten zijn die staatkundige gebeurtenissen een ware ramp geweest, met name voor die van Groede, Bergen op Zoom en Arnhem, die eerst van het Engelsche, daarna van het Fransche krijgsvolk veel te lijden hadden (*O. N.*, 1862, 147—151).

DERDE TIJDVAK.

VAN DE SCHEURING IN 1791 TOT HEDEN (1921).

HOOFDSTUK IX.

VAN DE SCHEURING TOT DE INSTELLING VAN HET SYNODAAL BESTUUR (1791—1819). § 55—§ 61.

§ 55. *Het Voorspel der groote Scheuring.* De bepaling, dat de Luthersche studenten eenigen tijd aan een Duitsche hoogeschool moesten doorbrengen, eertijds vastgesteld om de Luthersche leer zuiver te bewaren, had in de 18e eeuw langzamerhand tot een geheel ander gevolg geleid. De denkbeelden van J. S. SEMLER, hoogleeraar te Halle (1725—1791), die de historische critiek op den Bijbel invoerde, hadden in Duitschland ingang gevonden en

waren aanleiding tot het ontstaan der rationalistische richting, die godsdienst en kerkleer als „redelijk" trachtte te bewijzen en, voorzoover dit niet mogelijk was, hetzij verwierp, hetzij liet rusten. De aanstaande Luthersche predikanten, in Duitschland studeerend, kwamen voor een groot deel gaandeweg onder dien invloed en omdat zij eerst in kleinere gemeenten werkzaam waren, vertoonde zich het rationalisme daar het eerst, om echter spoedig ook tot de groote gemeenten door te dringen.

Te Amsterdam werd in 1778 voor 't eerst in den geleerden REEDER een leeraar van die richting beroepen, die echter overleed, vóór hij tot de gemeente overkwam (zie boven, blz. 190). Tegelijk werd echter nog een beroep uitgebracht op den rechtzinnigen HAMELAU. Om REEDER te vervangen, koos men weder één van diens geestverwanten, DEIMAN (zie boven, blz. 193) en het jaar daarna, in de vacature voor een Hoogduitsch predikant, den gelijkgezinden MUTZENBECHER. Als DEIMAN in 1783 overlijdt en in datzelfde jaar nog een nieuwe vacature ontstaat, worden wederom twee leerlingen van SEMLER, namelijk BAUM en STERK, beroepen, zoodat toen van de zes Amsterdamsche predikanten, de jongste drie tot de rationalistische richting behoorden (MUTZENBECHER, BAUM en STERK), terwijl HAMELAU en de twee oudere, in 1768 beroepen predikanten, ALBERTI en KLAP, de orthodoxe richting vertegenwoordigden.

Dit verschil in richting ontging den trouwen kerkgangers niet. Den 4en October 1786 werd een scherp gesteld klaagschrift tegen de jongste drie predikanten ingeleverd, waarover een groote kerkelijke vergadering, waarop vele orthodoxen ontbraken, eerst den 3en Mei 1787 uitspraak

deed en de beschuldiging ongegrond verklaarde. Een paar weken later dienden bijna 1800 leden een protest in tegen deze beslissing, maar voorloopig bleef het hierbij.

Over de geschiedenis der Scheuring zijn vooral naast elkaar te raadplegen: *Amst.*, 173—225 en D. C. Meyer Jr., *Geschiedkundig Overzicht van de stichting der Hersteld-Luthersche gemeente te Amsterdam*, opgenomen in: *Gedenkboek, uitgegeven bij het Honderdjarig bestaan der Hersteld-Evangelisch-Luthersche gemeente te Amsterdam* (Amst. 1891).

Johannes Hamelau, geboren in 1737 te Amsterdam en door Van Garél tot het predikambt voorbereid, aanvaardde in 1760 de bediening te Amersfoort, in 1762 te Bodegraven, in 1772 te Leiden en in 1779 te Amsterdam. In 1791 werd hij de eerste leeraar der Hersteld-Luthersche gemeente en overleed in 1804. Een typische karakteristiek van deze eigenaardige persoonlijkheid: „beslist in zijn optreden, vast in zijn overtuiging, bevattelijk „op den kansel, krachtig in zijn gebeden", maar ook „de familiare" bijgenaamd, liefhebber van grappen en van „het knutselen in „krulletters en schoonschrift", is te vinden bij Meyer, *a. w.*, blz. 4, 5. Over zijn verschillende geschriften zie men *Bijdr.*, I, 62, 63; II, 106; V, 41, 42; VI, 159, 160; Van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers*, I, 280. Over zijn preekwijze: *Bijdr.*, VII, 126; Hartog, *Predikk.*, 444, 445. Verder nog over hem: *Amst.*, 168, 171, 199, 204, 205, 209, 210, 214—217, 249, 250, 253, 258—264 en *Biogr. Wdb.*, III, 477—480.

Esdras Heinrich Mutzenbecher, academie-prediker te Göttingen, daarna Hoogduitsch predikant te 's-Gravenhage in 1775, te Amsterdam in 1780, eindelijk generaal-superintendent in Oldenburg, „verdient als synthetisch prediker, die zich geheel aan „den tekst hield, grooten lof. Zijn stijl is zuiver, vloeyend, be„daard oratorisch; en zijne preken zijn wel modellen van ware „kanselwelsprekendheid te noemen" (Domela Nieuwenhuis in *Bijdr.* VII, 122, 123). Ook Hartog (*Predikk.*, 445—447) oordeelt zeer gunstig over zijn predikwijze. Hij gaf verschillende leerredenen en andere geschriften in 't licht, waaronder een korte geschie-

denis van de onlusten te Amsterdam, oorspronkelijk in 't Duitsch, en daarna in 't Hollandsch vertaald (1792). Vgl. verder over hem: *Bijdr.*, I, 71; IV, 120—125; *Amst.*, 166, 168, 170—205, *Haag*, 62; *Boekz.*, 1779*a*, 527; 1784*a*, 227.

Ook JOHANN CHRISTIAN BAUM was een Duitscher, in 1739 te Oldendorff geboren; hij diende achtereenvolgens de gemeenten Zierikzee (1763), Amersfoort (1774), Kuilenburg (1779) en Amsterdam (1783), waar hij in 1806 overleed. DOMELA NIEUWENHUIS noemt hem „een zeer geleerd uitlegger der H. Schrift", maar als predikant had hij „bij grondigheid en zaakrijkheid, te weinig „warmte" (*Bijdr.*, VII, 125). Enkele zijner werken zijn herdrukt en zijn *Reekenschap van een Christen leeraar aan zijne gemeente* (Amst. 1791) — waarop hij nog het volgend jaar *Aanmerkingen en bijvoegsels* deed volgen — is in het Duitsch vertaald. Zie over hem: *Bijdr.*, II, 107, 167, 168, 174; VI, 33—37, 72; *Amst.*, 170, 171, 175—203, 221, 222, 230.

AUGUSTUS STERK, „een fijn beschaafd en welsprekend predi- „ker", was in 1748 te Haarlem geboren. In 1769 werd hij de eerste predikant van Beverwijk, trok vandaar naar Leeuwarden, waar de gemeente gedurende zijn bediening (1773—1780) een tijdperk van bloei doormaakte, diende daarna den Haag tot 1783 en ging vanhier naar Amsterdam. In 1799 trof hem een toeval op den kansel, drie jaar later nam hij emeritaat en overleed in 1815. Een opgave zijner geschriften is te vinden in *Bijdr.*, V, 221; over zijn preekwijze, zie *Bijdr.*, VII, 131—136 en HARTOG, *Predikk.*, 447—449. Verder over hem: *Bijdr.*, I, 63; V, 98, 99; *Amst.*, 170, 171, 175—203, 216, 221; *Haag*, 63; *O. N.*, 1866, 104, 131; GLASIUS, *Godg. Ned.*, III, 390, 391.

ERICUS FREDERICUS ALBERTI, geboren te Emmerik in 1724, diende de gemeenten Zierikzee (1746), Dordrecht (1747) en Amsterdam van 1768 tot zijn overlijden in 1788. (Zie *Bijdr.*, II, 66; IV, 107; VI, 20, 21; *Amst.*, 161, 165, 169, 191, 202; SCHOTEL, *Kerkel. Dordrecht*, II, 226, 228, 785). In 1780 gaf hij een revisie van VISSCHER's Bijbelvertaling, met

JOHANNES KLAP, die, te Amsterdam in 1733 geboren, achtereenvolgens predikant was te Bodegraven (1758), Zwolle (1761),

den Haag (1761) en Amsterdam van 1768 tot zijn dood in 1790 (Zie *Bijdr.*, II, 105; IV, 107; VII, 84; *Amst.*, 161, 165, 175, 204, 206; *Haag*, 59, 60).

De jongste drie predikanten bestreden op den kansel niet rechtstreeks de orthodoxe leer, maar wel begonnen zij „nu aan dit, „dan aan dat leerstuk te tornen, minder door er de waarheid van te „ontkennen, dan wel door de bewijzen, die men gewoon was er uit „de schrift voor bij te brengen, te ontzenuwen" (MEYER, *Geschiedk. Overzicht* enz., blz. 5). De oudere predikanten vonden het noodig, dit later te weerleggen en aldus bemerkten de trouwe kerkgangers spoedig het verschil op. In het klaagschrift, dat daarop tegen de jongste predikanten werd ingediend, wordt gesproken van nieuwigheden, „welke welbeschouwd niet dan oude opge- „warmde dwalingen" waren, waarmee men „de oude ware en reine „leer van LUTHERS Kerk zocht te vertrappen". De onderteekenaars wilden, dat de predikanten de leer der waarheid zouden verkondigen, zooals zij beloofd hadden, en indien zij die „gewetenshalve" niet konden leeren — „wij dan zijn moede geworden van U langer „te hooren en U in ons midden te dulden, te voeden en te onder- „houden, maar dan vermaanen wij U, ja gebieden U van ons uit „te gaan, werwaards gij zult goedvinden, en waar men Uwe ge- „voelens kan aannemen." De grieven van adressanten, in 13 artikelen vervat, zijn opgesomd in *Amst.*, 174, en kwamen vooral hierop neer, dat de predikanten in hun leerredenen zwegen over de voornaamste leerstukken, maar „zedeprêken hielden en zich „bijna heesch schreeuwden om de *deugd* aan te bevelen, terwijl zij „hare zuivere bronwel (het geloof) toestopten." Toen de onderteekenaars eenige weken later voor het Consistorie geroepen werden, vonden zij daar een spottende en zeer onheusche behandeling, terwijl zij bij het verlaten van de kerk, door een verontwaardigde menigte opgedrongen, gestooten en geslagen, de wijk moesten nemen in een tapperij (MEYER, *a. w.*, 11, 12). Verschillende pamfletten zagen het licht, waarin de voorstanders der orthodoxie op weinig verheven wijze werden bestreden en waaruit ook merkbaar is, dat men hen voor Duitschers hield („suikerbakkers en „metselaars-moffen"; „gij zijt, van verre gekomen, aan de schaaf-

„bank of suikerketel groot geworden", MEYER, *a.w.*, 13, 14). Omdat men het niet erover eens werd, wie met de behandeling van het klaagschrift zou belast worden en de Stadsregeering, tot wie men zich ook gewend had, zich onbevoegd verklaarde om te beslissen, bleef het antwoord langen tijd achterwege.

Inmiddels had STERK een *Predikatie over de bewijzen voor de leer der H. Drieëenheid* in 't licht gegeven, waarop JOHAN MICHAËL BOON, predikant te Rotterdam (geboren in 1727 te Rotterdam, predikant te Amersfoort 1750, Delft 1753, Rotterdam 1774, emeritus 1788, overleden 1804; zie *Bijdr.*, II, 105, 106; IV, 132, 135; *N. Bijdr.*, I, 48, 49; *O. N.*, 1865, 74; *Rott.*, 308, 309, 323, 329—331, 345) *Aanmerkingen* (Rott. 1787) in 't licht gaf, die door STERK met een *Toetse der Aanmerkingen* (1787) beantwoord werden, hetgeen weder aanleiding gaf tot een *Ernstige verdediging van de aanmerkingen* (Rott. 1789), door BOON opgesteld. Eindelijk deed een groote kerkelijke vergadering, door vele orthodoxen niet bijgewoond en niet te onrechte van partijdigheid verdacht, op 3 Mei 1787 uitspraak en verklaarde, overtuigd te zijn van de „braafheid en rechtzinnigheid" der beschuldigde predikanten en van de „domheid, kwaadaardigheid en dweepzucht" der beschuldigers (zie uitgebreid: *Amst.*, 193—195). Het Consistorie, dat het recht meende te hebben, over het klaagschrift te beslissen, teekende protest aan en talrijke leden zonden een adres aan het Consistorie, waarin zij hun aanhankelijkheid aan de orthodoxe leer betuigden. Maar toen in 1788 een groote consistoriale vergadering, hoewel onder protest van sommige leden, de besluiten der groote kerkelijke vergadering goedkeurde, was de zaak feitelijk afgeloopen.

§ 56. *De Scheuring.* De rust was echter slechts schijnbaar en spoedig zou het verschil van gevoelen tot een formeele scheuring leiden. In 1788 overleed de orthodoxe Ds. ALBERTI en werd, hoewel onder protest van de minderheid, de rationalist J. TISSEL beroepen. Dat MUTZENBECHER, die in 1789 naar Duitschland vertrok, een geest-

verwant, R. JÄNISCH, als opvolger had, werd zonder veel tegenspraak aanvaard, maar de partijstrijd bleef bestaan en men begon zich te onderscheiden door de namen van „man-„nen van het oude" en „van het nieuwe licht". Toen dan ook Ds. KLAP in December 1790 overleed, bereikte de spanning haar hoogtepunt. Het Consistorie stelde een nominatie op van vier rationalistische predikanten, een deel der gemeenteleden stelde een ander viertal van orthodoxe predikanten daartegenover en het Consistorie kwam aan hun wensch eenigszins tegemoet, door één van het laatste viertal ook op de nominatie te plaatsen. Doch op 21 Februari 1791 werd de rationalist J. H. FORTMEYER beroepen en reeds den 24en van die maand lag een „Plan „van Intekening ter afzondering van de Gemeente en op-„richting eener nieuwe" ter onderteekening gereed en hadden binnen 24 uur tijd, 130 hoofden van gezinnen hun namen eronder geplaatst. Door hen, die zich aldus afscheidden, werd een Commissie van Directeuren benoemd, die op 15 Maart d.a.v. een verzoek om verlof tot het houden van openbare godsdienstoefening bij Burgemeesters indienden, waarop den 20en April een gunstige beschikking volgde. Ook de Staten van Holland kenden hun dezelfde voorrechten toe als aan alle andere Protestantsche gemeenten. Waarschijnlijk heeft de Oranjegezindheid van vele Hersteld-Lutherschen meegewerkt, om de stedelijke en de landsoverheid zoo gunstig jegens hen te stemmen, hoewel zij ook bekende Patriotten onder hun gemeenteleden telden.

JOHANNES TISSEL, in 1752 te 's-Gravenhage geboren, werd predikant te Schiedam in 1772, te Dordrecht in 1774 en in 1788 te Amsterdam, waar hij arbeidde tot zijn dood in 1813. Hij leidde

verschillende studenten tot het predikambt op en zijn preekwijze wordt „geprezen wegens gemoedelijkheid en eenvoudige hartelijk-„heid" (*Bijdr.*, VII, 136—141; HARTOG, *Predikk.*, 448—450). Zie verder over hem: *Bijdr.*, V, 59; *N. Bijdr.*, I, 32—34; *O. N.*, 1864, 162; *Amst.*, 202, 204, 232; *Rott.*, 308, 331; SCHOTEL, *Kerkel. Dordrecht*, II, 229; *Boekz.*, 1783*a*, 691.

RUDOLPH JÄNISCH kwam van Alten Gam bij Hamburg en diende de Amsterdamsche gemeente van 1789 tot 1796, toen hij hofprediker in de Katharijnenkerk te Hamburg werd. Zie over hem: *Bijdr.*, VII, 125; *Amst.*, 205, 230, 239; Bijl., 118.

Over het ontstaan der namen: „oude" en „nieuwe licht", zie MEYER, *a. w.*, 25, 26. Het valt niet te ontkennen, dat de toon, die sommige leiders der orthodoxe richting bij het beroep van TISSEL aansloegen, onbescheiden moet genoemd worden, evenals de wijze, waarop zij in 1791 een beroep uit het door hen opgemaakte viertal eischten (MEYER, *a. w.*, 23, 26). Daaruit werd door het Consistorie mede op de nominatie geplaatst: ISAÄC SCHOLTEN, te Amsterdam in 1744 geboren, achtereenvolgens predikant te Amersfoort (1765), Hoorn (1766), Rotterdam (1778) en bij de Herstelde gemeente te Amsterdam van 1791 tot zijn emeritaat in 1816; hij overleed in 1818 (Zie *Bijdr.*, II, 106, 107; VII, 126, 127; *Amst.*, 203, 207—209, 249, 251, 253, 258, 265; Bijl., 119, 120; *Rott.*, 318, 323, 336, 337, 422; HARTOG, *Predikk.*, 444, 445). Met 51 van de 83 stemmen werd JAN HENDRIK FORTMEYER gekozen. Uit de titels van zijn geschriften proeft men den volbloed rationalist, maar twistziek, gelijk men uit MEYER, *a. w.*, 27, zou opmaken, was hij allerminst; juist zachtmoedig en vredelievend (vgl. *Bijdr.*, I, 128, 129). Hij werd in 1747 te Leiden geboren, diende de gemeenten Zierikzee (1776), Zutphen (1778), Utrecht (1779) en Amsterdam (1791), waar hij in 1812 overleed. Zie over hem: *Bijdr.*, I, 124—130; VI, 39, 40; VII, 81; *N. Bijdr.*, I, 35; *Amst.*, 202, 208, 232; Bijl., 116, 117; *Biogr. Wdb.*, III, 98—100.

Dat reeds drie dagen na FORTMEYER'S beroep het plan ter afscheiding gereed lag en door velen geteekend werd, wijst erop, dat men dit beroep wel voorzien had en vooruit had bedacht en gereed gemaakt, wat men in dat geval zou doen (MEYER, *a. w.*, 28, waar

op blz. 29 en 30 een verdediging van de afscheiding is te vinden op grond van artikelen uit de Augsburgsche Confessie en de Schmalkaldische artikelen). Het geheele „Plan ter Intekening", met de onderteekeningen en toegezegde bedragen is bij MEYER afgedrukt, *a. w.*, blz. 32—42. Opgemerkt moet worden, dat de Herstelden — in tegenstelling met de latere Gereformeerde „doleerenden" — geenerlei aanspraak wilden maken op gebouwen, fondsen en inkomsten der oude gemeente en dat uitdrukkelijk verklaard wordt in de *Redenen die een groot aantal leden der Luthersche gemeente bewoogen hebben, om zich van dezelve af te zonderen en ... eene gemeente op te richten* (Amst. 1791), die door Directeuren in 't licht zijn gegeven: „Indien zij, van welke wij ons thans afgezonderd „hebben, tot het zuivere leerbegrip onzer Kerke terugkeeren, dan „zijn wij bereid ons weder met hen te vereenigen en als voren ééne „Gemeente met hen uit te maken" (blz. 39).

Over 't algemeen waren de Herstelden Oranjegezind, wat de toenmalige overheid niet ongevallig was. Een tijdlang heette hun kerk „de Oranje-kerk" en bij den terugkeer van den Prins van Oranje in 1813 werd op hun kerk de Oranjevlag geheschen (*Luth. K.*, 29). Toch gingen orthodoxie en Oranjegezindheid niet altijd samen: de zeer strenge Rotterdamsche predikant BOON (zie boven, blz. 202) en Ds. ALBERTI waren b.v. warme Patriotten (MEYER, *a. w.*, 23). Dat de overheid ook op advies der Gereformeerde predikanten de toestemming tot vrije godsdienstoefening gegeven heeft, is niet onmogelijk (MEYER, *a. w.*, 49). Een lijst der geschriften over de scheuring is te vinden in *Amst.*, bijl., 115—121. Zie ook over den pennestrijd, van weerskanten gevoerd, MEYER, *a. w.*, 57—62 en verdere geschriften op blz. 80, 81.

§ 57. *Organiseering der Herstelde Lutherschen.* De pas opgerichte gemeente begon zich al zeer spoedig te organiseeren. Op 3 Juli 1791 hield zij een vergadering, waarop een nieuwe Kerkelijke Ordonnantie werd aangenomen; hierin wordt o.a. gesproken over de inrichting van het kerkbestuur, de leer en een op te richten kweekschool voor

predikanten. Dienzelfden dag werden HAMELAU en SCHOLTEN als eerste voorgangers gekozen, die deze benoeming aannamen, terwijl in 1792 REUTER als derde predikant optrad. Voorloopig ontving de gemeente de nieuwe Fransche kerk en de Gasthuiskerk voor haar godsdienstoefeningen, waarvan de eerste onder leiding van HAMELAU op 3 Augustus gehouden werd. Inmiddels maakte men plannen tot stichting van een eigen kerkgebouw, die door de groote offervaardigheid der gemeenteleden vrij spoedig konden verwezenlijkt worden, want den 28en Augustus 1793 werd de kerk op den Kloveniersburgwal ingewijd. Het vorige jaar was ook een Geloofsbelijdenis opgesteld, die niet zoozeer de specifiek-Luthersche dogmata inhield, maar meer ten doel had „de Artikelen, bij welke men zich „in onze dagen, de meeste en voornaamste afwijkingen „veroorloofd heeft, het uitvoerigst" te behandelen. Op de hoofdwaarheden van het Evangelie wordt dus de nadruk gelegd. In 1793 traden de directeuren af en werden acht ouderlingen, acht diakenen en acht voorstanders tot bestuur der gemeente gekozen.

De Kerkelijke Ordonnantie was in twee deelen verdeeld: het eerste handelt over de leer en den eeredienst, het tweede over het kerkbestuur. Omtrent de leer werd vastgesteld, dat men trouw zou blijven aan die, welke vervat was in de Symbolische boeken en aan de op te stellen Geloofsbelijdenis (Zie uitgebreid in *Amst.*, 246—248). Zelfs mocht een voorslag tot verandering of „verzach-„ting" der leerpunten niet in omvraag worden gebracht, maar de voorsteller zou onmiddellijk van zijn kerkelijk ambt vervallen worden verklaard (MEYER, *Geschiedk. Overzicht* enz., 65). Wat het kerkbestuur betreft, zouden er naast ouderlingen en diakenen ook „opzieners" worden aangesteld, onafhankelijke gemeenteleden, die minstens *f* 30.— aan kerk en armen contribueerden en waar-

van jaarlijks vier bij loting werden aangewezen, die dan gedurende twee jaar zitting hadden. Zij moesten de rekeningen van ouderlingen en diakenen nazien en klachten over leer en leven van predikanten in het Consistorie brengen. Predikanten, ouderlingen en diakenen zouden gekozen worden door een Algemeene Kerkelijke vergadering van hoogleeraren, predikanten, opzieners, ouderlingen en oud-ouderlingen, diakenen en oud-diakenen; de keuze zou geschieden uit drie nominaties, opgemaakt door het Consistorie, de diakenen en de opzieners. Terecht noemt MEYER (*a. w.*, blz. 64) dit een „hoogst bescheiden stapje op den weg om der Ge„meente eenigen invloed op het Kerkbestuur te vergunnen". Verder werd in de Ordonnantie het plan opgenomen, om een kweekschool voor aanstaande predikanten te stichten; voorloopig echter bereidde HAMELAU een paar studenten voor en verbond Prof. WIJTTENBACH van het Amsterdamsch Athenaeum zich, om hun het Grieksch te doceeren (MEYER, *a. w.*, 95). Onder de overige bepalingen treffen wij nog die omtrent de zoogenaamde „Avond„maalsloodjes" aan, die uitgereikt werden na de Voorbereidingspredikatie en dan bij de viering van het Avondmaal moesten ingeleverd worden, daar men zonder dit teeken niet eraan mocht deelnemen (MEYER, *a. w.*, 67. Zie over deze Avondmaalsloodjes nog: *O. N.*, 1865, 74—78 en een afbeelding in *N. Bijdr.*, I, 91).

De derde leeraar der Herstelden, WILHELM REUTER, was geboren te s'-Gravenhage in 1733, diende de gemeenten Vlissingen (1769), Zutphen (1775), Groningen (1778), Leiden (1779) en was nog bijna 30 jaar te Amsterdam werkzaam, waar hij in 1822 overleed. Hij gaf eenige gelegenheidspreeken in 't licht. Zie verder over hem: *Bijdr.*, V, 42; VII, 126; *N. Bijdr.*, VI, 67; *O. N.*, 1862, 200; *Amst.*, 203, 207, 250, 251, 253, 259; bijl., 119; *De Wachter*, 1919, 17; HARTOG, *Predikk.*, 444.

HAMELAU hield de eerste godsdienstoefening in de Gasthuiskerk en de offervaardigheid der gemeenteleden stelde het bestuur spoedig in staat, het krankzinnigengesticht of „dolhuis" op den Kloveniersburgwal te koopen, waar de tegenwoordige ruime kerk verrees, die op 28 Augustus 1793 werd ingewijd. Zeer uitvoerig handelt MEYER hierover, *a. w.*, 98—161, waar ook gewezen wordt (blz.

103) op het „niet onaardige spotversje", dat juist de „Herstelden" eerst in 't gasthuis, daarna in 't dolhuis ondergebracht werden.

De „Geloofsbelijdenis van de Herstelde Luthersche gemeente „binnen Amsterdam", in 1792 gereed gekomen en die „van de„zelfde verbindende kracht is als de Symbolische boeken zelve", is opgesteld door HAMELAU en SCHOLTEN en in een buitengewone vergadering door het kerkbestuur goedgekeurd. Zij legt den nadruk op de hoofdkenmerken van het Evangelie en men vindt dus daarin „geen sterk geformuleerd partij-trekken tegen Calvinis„tische of Roomsche leerstellingen, noch ook eene uiteenzetting „van de Luthersche Avondmaalsleer. Veel meer was het den op„stellers te doen alle vermoedens van piëtistische dweperij en „neologische twijfelzucht van zich af te werpen" (MEYER, *a. w.*, 122). De hoofdinhoud is opgegeven in *Amst.*, 255—257. Zie ook over haar: *De Confessie der Hersteld-Evangelisch-Lutherschen* in *De Wachter*, II, 103—107, 136—142, 151—154. Dr. PONT noemt haar Avondmaalsleer „niet onverdacht-Luthersch" (*Luth. K.*, 31). Op zwakke plaatsen of slecht gekozen uitdrukkingen wordt terecht gewezen door den onbekenden schrijver van *Gedachten, opgekomen onder het leezen van de geloofsbelijdenis der Hersteld Luthersche gemeente* (Haarl. z.j.). MEYER, *a. w.*, 121, noemt als reden van het opstellen der Belijdenis ook dezen grond, dat beide Luthersche gemeenten zich aan de Augustana en verdere belijdenisschriften beweerden te houden en dat de Herstelden nu wilden aantoonen, waarin zij van de Evangelisch-Lutherschen verschilden.

In October 1793 achtten de Directeuren hun voorloopige werkzaamheid geëindigd en kon het geregeld kerkbestuur hun functie overnemen; de namen der eerste ouderlingen, diakenen en opzieners zijn te vinden bij MEYER, *a. w.*, 163—165.

§ 58. *Maatregelen der Evangelisch-Lutherschen tegen verderen afval.* De Evangelisch-Luthersche gemeente te Amsterdam was na de uittreding der Herstelden onmiddellijk op maatregelen bedacht, om zooveel mogelijk de noodlottige gevolgen der scheuring te beperken. Tot dat

doel werden geschriften ter verdediging en rechtvaardiging uitgegeven, zoo spoedig mogelijk voorzag men in de vacature-HAMELAU en allen, die eenig kerkelijk ambt bekleedden en niet ondubbelzinnig hun afkeer van de Herstelden betoonden, werden ontslagen. Bovendien bepaalde men, dat predikanten en proponenten, die bij de Herstelden gingen preeken, niet meer als zoodanig erkend zouden worden en de aan hun ambt verbonden voorrechten zouden verliezen. Toch gingen in de eerste jaren velen, die vroeger door HAMELAU tot lid der gemeente waren aangenomen, tot de Herstelden over, zoodat in 't geheel ongeveer een vierde deel der lidmaten voor de gemeente verloren ging. Bepalingen omtrent „wederopname van de „uitgewekenen" werden evenwel ook reeds in 1796 opgesteld en een teeken van veranderende gezindheid was het zeker, dat men in 1805 en 1806 besloot, die voorschriften te verzachten. Wel is het begrijpelijk, dat bij de heerschende stemming, de uitnoodiging der Remonstrantsche Broederschap, in 1796 gericht „aan alle leeraren en opzie„ners der protestantsche gemeenten in Nederland tot een „algemeene, onderlinge, broederlijke vereeniging", bij de Lutherschen weinig weerklank vond.

Na de *Redenen . . . om zich af te zonderen,* vanwege de Hersteld-Luthersche Directeuren uitgegeven, verscheen van de tegenpartij een *Bericht van de Generaale Kerkelijke Vergadering . . . aan het onzijdig Publyk* met een *Aanhangsel of Declaratoir* van de predikanten (1791), waarvan de hoofdstrekking was, aan te toonen, dat de leeraars de grondwaarheden van Evangelie en Confessie rechtzinnig voordroegen. Ter rechtvaardiging gaf STERK zijn *Predikatie over den valschen ijver in den godsdienst* (Amst. 1791) en verscheen van BAUM een leerrede, getiteld: *Reekenschap van een christen leeraar aan zijne gemeente* (Amst. 1791), die twee drukken

beleefde. Eenige katechiseermeesters, die een verklaring van trouw aan de gemeente niet wilden onderteekenen, werden ontslagen; proponenten, die op een nominatie geplaatst of ingezegend werden, waren verplicht, een stuk te teekenen, waarbij zij verklaarden, geen attestatie of acte der Herstelden te zullen „respecteren" of een daad verrichten, die op goedkeuring der Scheuring zou kunnen wijzen, en als predikanten of proponenten bij de Herstelden dienst deden, zouden zij beschouwd worden, „niet meer tot ons te behooren."

De bepalingen omtrent weder-opneming der Herstelden, waren in 1796 nog zéér streng: aanvoerders der beweging in 1786 en 1787 en voormannen der Scheuring of der Herstelde gemeente zouden niet meer als lidmaten der gemeente kunnen aangenomen worden; de anderen zouden een verklaring van berouw moeten onderteekenen, maar toch nimmer een kerkelijke functie kunnen bekleeden. In 1805 en 1806 werden deze bepalingen verzacht: een predikant die bij de Herstelden gepreekt had, zou na een verklaring van berouw weer erkend worden; de terugkeerende Herstelden werden slechts voor de eerste acht of tien jaar van het bekleeden der kerkelijke functies uitgesloten en alleen opgave aan den Voorzitter van het Consistorie, met erkenning van de wettigheid der leer in de Evangelisch-Luthersche kerk gepreekt en van haar Kerkbestuur, was voldoende, zoodat de verklaring van berouw werd afgeschaft (*Amst.*, 211—225).

Voor de Lutherschen kwam de uitnoodiging vanwege de Remonstrantsche Broederschap tot vereeniging van alle Protestantsche kerkgenootschappen, wel zeer ontijdig. Geen enkele gemeente gaf aan die roepstem gehoor en alleen in Kampen is in dien tijd iets van gelijken geest merkbaar. Daar verlangde de gemeente in 1792 zich bij de Remonstranten aan te sluiten, die tot 1700 ook te Kampen een eigen gemeente gehad hadden. Het bestuur der Remonstrantsche Broederschap wees dit voorstel echter van de hand, omdat het in financiëele ongelegenheid verkeerde en door Kampen's toetreding een vermeerdering daarvan voorzag; bovendien wilde het zich niet mengen in een oneenigheid, die al tusschen Kampen en het Amsterdamsche Consistorie bestond. In 1795 doet

nu de Luthersche predikant van Kampen, WILLEM GOEDE (geboren in 1764, predikant te Doetinchem in 1787 en sinds 1789 te Kampen. Zie over hem en zijn vele geschriften: TIDEMAN, *Biogr. Naamlijst van predikanten der Remonstr. Broederschap*, 57, 58, 382; *Biogr. Wdb.*, III, 276—278; *De Wachter*, 1906, 53—55, 105—107) het voorstel, de gemeente tot een zuiver Christelijke te verklaren, met aflegging van sectenaam en formulieren, maar nadat de kerkeraad dit verworpen had, ging GOEDE tot de Remonstranten over en was van 1795 tot zijn emeritaat in 1820 predikant te Rotterdam. Daarna vestigde hij zich te Kampen, waar hij in 1839 overleed.

§ 59. *De Evangelisch-Lutherschen na de Scheuring.* De jaren na de Scheuring kenmerkten zich voor de Evangelisch-Luthersche gemeente te Amsterdam door inzinking van het kerkelijk leven, deels veroorzaakt door het heengaan van vele belangstellende leden, maar zeker ook in verband staande met den geest van den tijd, daar de toestand van andere gemeenten evenzeer verre van gunstig was. De predikanten, die in dezen tijd te Amsterdam beroepen werden, nl. C. H. EBERSBACH, G. H. LAGERS en J. W. STATIUS MULLER, beantwoordden overigens wel aan den geest der gemeente en hebben zich als bekwame predikers bekend gemaakt.

Het plan van koning LODEWIJK NAPOLEON tot organisatie van het kerkgenootschap, scheen een eenheid te zullen bevorderen, die niet anders dan goed kon wezen, doch door 's Konings troonafstand bleef de uitvoering achterwege, terwijl de daaropvolgende inlijving bij Frankrijk allernoodlottigst was voor de gemeenten. Door de tiërceering werden zij van hoognoodige inkomsten beroofd, zoodat in Amsterdam twee vacatures door geldgebrek niet konden vervuld worden en het getal der predikanten dus tot vier daalde; de toelagen uit het Liefdefonds moesten

worden verminderd, wat aan kleinere gemeenten geen geringe moeilijkheden bezorgde, terwijl ook grootere gemeenten als den Haag, Rotterdam en Utrecht gevoelig werden getroffen. Een plan van keizer NAPOLEON, om alle Protestantsche gemeenten te vereenigen, is evenals dat van zijn broeder LODEWIJK, onuitgevoerd gebleven.

Een groote verademing gaven NAPOLEON's val en de terugkomst van WILLEM I. De algemeene welvaart herleefde, voor iedere Luthersche gemeente werd een jaarlijksche landstoelage vastgesteld en daardoor voor sommige het voortbestaan mogelijk gemaakt, terwijl Amsterdam spoedig weer een vijfden predikant kon beroepen. Het derde eeuwfeest der Kerkhervorming werd dan ook bijna allerwege met opgewektheid gevierd.

Over de toestanden in 't laatst der 18e en de eerste jaren der 19e eeuw is zeer belangrijk en onderhoudend om te lezen, wat Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS in *Stemmen L. K.*, VI, 1—12 en 49—67 meedeelt als: *Een en ander omtrent de pastorale ervaringen van Dr. Jacob Nieuwenhuis als predikant in de Evangelisch-Luthersche gemeenten te Zutphen en te Utrecht*, en in de *Tijdspiegel* van 1897 (Mei, blz. 1—19; Juni, blz. 156—176; Juli, blz. 272—294) als: *Eene bijdrage tot de kennis van het maatschappelijk leven in de laatste jaren der achttiende eeuw*. De hier genoemde Dr. JACOB NIEUWENHUIS, een veelzijdig en geleerd man, was in 1777 te Alkmaar geboren, werd in 1799 predikant te Zutphen en in 1803 te Utrecht. In 1810 promoveerde hij tot doctor in de wis- en natuurkunde, aanvaardde in 1816 het hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte te Deventer, en was vanaf 1822 in die functie te Leiden werkzaam. Van 1825 tot 1833 was hij tevens buitengewoon predikant bij de Luthersche gemeente aldaar. Na in 1843 om gezondheidsredenen ontslag te hebben genomen, overleed hij in 1857 te Vleuten. Gehuwd met CAROLINE W. F. DOMELA, was hij de vader van Prof. F. J. DOMELA NIEUWENHUIS. Zijn werken zijn vermeld in *Bijdr.*, V, 42—45, zie

tevens *Boekz.*, 1803*a*, 505 en 1816*a*, 400. Ook bewerkte hij verschillende gezangen. Vgl. verder over hem: *Bijdr.*, I, 135—138, 150; II, 79—92; IV, 178; VII, 151—157; *N. Bijdr.*, II, 149—178 (over zijn geslacht) en VI, 53, 68; *Boekz.*, 1857*a*, 462, 463; *Alg. Konsten Letterbode van 18 April 1856*; HARTOG, *Predikk.*, 454—457.

Dat te Amsterdam de inzinking van het kerkelijk leven vooral merkbaar was, is niet te verwonderen, daar de gemeente door de Scheuring een vierde (volgens *Amst.*, 221, een vijfde) deel van haar leden, en veelal belangstellende, verloren had. Toch rijzen er in dien tijd ook telkens klachten over verminderde belangstelling in den godsdienst en zucht naar uitspanning en genot, zoo niet erger; prijsvragen werden uitgeschreven „over het toenemen der „weelde in Nederland" en, vrij kras geformuleerd: „Daar het groot„ste gedeelte van Neerlands jongelingschap zijn grootste vermaak „stelt in ijdelheid en losbandigheid, zoo verlangt men te weten, „welke de geschiktste middelen zijn om deze onnutte vermaken en „dezen hunnen zedeloozen toestand ongevoelig te verbeteren, en „hen voor het goede en schoone meer gevoelig te maken" (*O. N.*, 1866, 83). Een oproep van Gedeputeerde Ouderlingen der Amsterdamsche gemeente in 1804 aan de leden, tot strijd „tegen den „meer en meer overhand winnenden geest van ligtzinnigheid, on„verschilligheid, van zedenloosheid, deeze natuurlijke uitwerkingen „eener verminderde Godsdienstliefde" (*De Wachter*, 1920, 37) is teekenend, en in 1805 werd een commissie benoemd tot onderzoek „wat er te doen was tot opwekking van het bijwonen der gods„dienstoefening en om meerdere gehechtheid aan ons kerkgenoot„schap te bevorderen, vooral bij jongelieden?" (*Amst.*, 228). Die tijdgeest veroorzaakte evenzeer in deze en de komende twintig jaren in andere gemeenten, o.a. Rotterdam en den Haag, een merkbaren achteruitgang in het getal der lidmaten en doopelingen (*Rott.*, 336; *Haag*, 94). Merkwaardig is het, dat in denzelfden tijd de gemeente V e e r e eenige jaren lang een zelfstandig bestaan heeft gehad. In 1801 beriep zij een eigen predikant en in de moeilijke jaren, die volgden, getroostte zij zich aanmerkelijke financiële offers. Ook het Fransche gouvernement gaf haar in den tijd der inlijving een aanzienlijke toelage. Toch kon zij zich slechts tot

1818 handhaven en werd sindsdien filiaal-gemeente ,waar Middelburg en Vlissingen den dienst waarnamen (Zie *Bijdr.*, V, 125—128; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 731).

Over de bekwaamheid der drie nieuw-benoemde predikanten had de Amsterdamsche gemeente niet te klagen. CHRISTIAN HEINRICH EBERSBACH, geboren in 1763 te Hamburg, predikant te Bergen op Zoom in 1789, te Amsterdam van 1796 tot zijn emeriraat in 1839, en overleden te Bremen in 1858, gaf verschillende bundels leerredenen uit, waarin hij zich een meester in den vorm toonde. DOMELA NIEUWENHUIS spreekt van den „regelmatigen, „zachtvloeyenden, geleidelijk medesleependen stijl." Maar het positieve van het Christendom treedt bij hem op den achtergrond, „aan tekstverklaring is naauwelijks gedacht, en de geheele rede is „meer verhandeling over een bepaald onderwerp met een tekst aan „het hoofd, dan prediking over den tekst." (*Bijdr.*, VII, 144). Voor HARTOG (*Predikk.*, 451—454) is dit ook de groote grief, hoewel hij rechtvaardigsheidshalve erkennen moet, dat EBERSBACH zich wel erop toelegde, de practijk der godzaligheid te verkondigen. Het buitengewoon-hoogleeraarschap, dat EBERSBACH zich in 1819 zag opgedragen en het lidmaatschap der „Consulerende Com- „missie voor de Lutheranen" in verband met de nieuwe inrichting van het kerkgenootschap onder LODEWIJK NAPOLEON, toonen,dat hij in die tijden in de Evang.-Luthersche kerk een voorname plaats innam. Voor de Hoogduitsche Lutherschen maakte hij zich verdienstelijk door zijn *Sammlung christlicher Gesänge, zum Gebrauch bey dem Deutschen Gottesdienste in den Ev. Luth. Gemeinden im Königreiche der Niederlande* (Amst. 1827; 2e dr. 1831). Zie verder over hem: *Bijdr.*, IV, 168; VI, 81; *N. Bijdr.*, III, 123; *O. N.*, 1863, 171; 1864, 128, 162, 181; 1866, 127, 168; *Amst.*, 230, 235, 237, 240; *Stemmen L. K.*, IV, 100; LENTZ, *Erinn.*, 4, 5; *Biogr. Wdb.*, II, 693, 694; *Boekz.*, 1822*a*, 245; 1858*a*, 103.

GEORGE HENDRIK LAGERS, in 1760 te Hamburg geboren, predikant te Kampen (1786), de Rijp (1787), Utrecht (1791) en Amsterdam van 1807 tot zijn dood in 1833, was de voorzitter der eerste synode en gaf enkele leerredenen uit, terwijl hij tevens verschillende gezangen bewerkte. DOMELA NIEUWENHUIS teekent

hem als „een vernuftig man", die „wegens zijn levenswijsheid „en aangenamen omgang doorgaans „Vader LAGERS" genoemd „werd." Zijn levensbericht is te vinden in *Boekz.*, 1833*a*, 533, 788, 789, vgl. 495. Zie verder: *Bijdr.*, I, 130—136, 143; IV, 146, 162, 169; *O. N.*, 1864, 161, 168, 181; *Stemmen L. K.*, IV, 275; VI, 53—56; *Amst.*, 230, 237, 242.

JOHAN WILHELM STATIUS MULLER, geboren in 1767 te Maastricht, predikant te Gouda (1793), Alkmaar (1794), Haarlem (1795) en Amsterdam van 1809 tot zijn emeritaat in 1836, overleden te Wageningen in 1837, wordt geroemd als geleerd, arbeidzaam, zachtmoedig, met christelijken zin bezield. „Aan een rijke „kennis paarde hij de gelukkige gave van gemakkelijke mede-„deeling." Zijn preekwijze was duidelijk, eenvoudig, maar „ken-„merkt zich door eene kalme afgepastheid, die nalaat het gevoel „te roeren." HARTOG, die hem overigens ook roemt, noemt hem zelfs „ontzettend kalm" (*Predikk.*, 459—463). Zijn vele geschriften ook voor het godsdienstonderwijs, zijn opgegeven door GLASIUS, *Godg. Ned.*, II, 547—549. Zijn karakter en geleerdheid worden geteekend in Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS' artikel in *De Tijdspiegel* van 1897 (zie boven, blz. 212), blz. 17 en 18 en in MULLER's vertaling van *Leven en karakter van Doddridge* (1837), waarvóór J. NIEUWENHUIS zijn *Herinneringen aan J. W. Statius Muller* plaatste. Ook is een levensbericht van MULLER opgenomen in *Boekz.*, 1837*a*, 402. Zie verder: *Bijdr.*, I, 64, 65, 135, 136; II, 68; IV, 147; V, 163—165; VI, 160; *O. N.*, 1866, 84; *Amst.*, 231, 235, 270; D. N., *Avondm.*, 121—126.

Over het tijdvak van koning LODEWIJK NAPOLEON handelde SCHULTZ JACOBI in: *Bladzijden uit de Geschiedenis van het Koninkrijk Holland* (*O. N.*, 1864, 109—188). Deze koning was den Lutherschen niet ongenegen: in zijn *Geschiedkundige Gedenkschriften* (Amst. 1820), dl. I, blz. 169, noemt hij ze „zeer gematigd en „vroom", als bijdrage tot het tractement van hun geestelijken bestemde hij een jaarlijksche som van *f* 20.000 (YPEY en DERMOUT, *Gesch. N. H. Kerk*, IV, 421) en zijn plan tot organisatie scheen veel goeds te beloven (dit plan is in zijn geheel te vinden: *O. N.*, 1864, 136—157). Door de inlijving bij Frankrijk bleef het

echter onuitgevoerd en de daarop volgende tiërceering der Staatsschuld was een slag voor vele gemeenten, die nog jaren lang nawerkte. De vermindering der toelagen uit het Liefdefonds bracht menige kleine gemeente in verlegenheid, maar ook de groote gemeenten werden gevoelig getroffen. Amsterdam kon in twee vacaturen niet voorzien (*Amst.*, 232), Rotterdam (*Rott.*, 361—364), 's-Gravenhage (*Haag*, 73, 74) en Utrecht (*Bijdr.*, I, 137) leden gevoelige verliezen en gemeenten als Vlissingen, Breda en Schiedam, die vóór 1810 reeds in geldverlegenheid zaten (*Rott.*, 362), kon men onmogelijk voldoenden bijstand verleenen. (Zie vooral over de tiërceering en haar gevolgen: *O. N.*, 1863, 161—168, 178 en vgl.; over Woerden in dien tijd: *Bijdr.*, III, 162, 163). Ook het plan van NAPOLEON, in 1812 ontworpen, om alle kerkgenootschappen te reorganiseeren, de afzonderlijke fondsen te laten vervallen en alle geestelijken uit de staatskas te betalen, is niet ten uitvoer gebracht. Over dit plan en de verdiensten van EBERSBACH in dit opzicht, zie men GLASIUS, *Gesch.*, III, 324, 325, terwijl een statistiek der Lutherschen in 1812, naar aanleiding van dit plan opgemaakt, is te vinden in *N. Bijdr.*, VI, 12—26.

De val van NAPOLEON gaf spoedig een gewenschte en noodige verbetering. Bij besluit van den Souvereinen Vorst, dd. 4 September 1814, no. 27, werd aan de Luthersche predikanten een jaarlijksche toelage uit 's Rijks middelen toegestaan tot een gezamenlijk bedrag van *f* 25.000.—, waarin ook de Hersteld Lutherschen deelden. Een opgave dier toelagen is te vinden in *N. Bijdr.*, VI, 27—34. Vgl. ook YPEY en DERMOUT, *Gesch. der N. H. Kerk*, IV, 620.

Naar aanleiding der viering van het Hervormingsfeest op 2 November 1817 is uitgekomen een *Gedenkboek voor de Lutherschen in Nederland, betrekkelijk het derde eeuwfeest der Kerkhervorming* (Amst. 1819), alsmede verschillende leerredenen, bij die gelegenheid gehouden, o.a. te Weesp, Harlingen, Zierikzee, Utrecht (titels in *Cat. der Bibl. v. h. Luth. Seminarie*, n^ts. 1438, 1440, Suppl., blz. 61) en Zaandam (J. C. A. SANDER, *Leerrede ter viering van het Derde Eeuwfeest der Hervorming*, Zaand. 1817). Over de feestviering te Bergen op Zoom zie men: *De Wachter*, V, 172vv.

§ 60. *Het Evangelisch-Luthersch Seminarie.* Een feit van groote beteekenis voor de Evangelisch-Luthersche gemeenten was de oprichting van het Seminarie. Tevoren werden de aanstaande Evangeliedienaars door Lutherssche predikanten hier te lande tot het ambt voorbereid en moesten daarna nog eenigen tijd aan een Duitsche academie studeeren. Was dit in de 17e eeuw als een waarborg voor hun rechtzinnigheid beschouwd, in den loop der 18e eeuw had het rationalisme der Duitsche hoogescholen juist een tegengestelde werking, zoodat de Hersteld-Lutherschen onmiddellijk na de Scheuring het plan opvatten, een eigen kweekschool te stichten, hetgeen voorloopig niet tot uitvoering kwam.

Vóórdat de Evangelisch-Lutherschen een eigen Seminarie ontvingen, zijn ook nog enkele andere plannen ontworpen, die echter niet mochten slagen. Toen onder Lodewijk Napoleon Oost-Friesland met het koninkrijk Holland werd vereenigd en het aantal Lutherschen in 't Rijk aanzienlijk was toegenomen, wilde de Koning de Gereformeerde theologische faculteit aan de Groningsche Hoogeschool door een Luthersche vervangen; door de inlijving is hiervan echter niets gekomen en Napoleon achtte de universiteit van Straatsburg voldoende voor de Luthersche studenten, indien zij een academische opleiding noodig hadden. De tiërceering deed ook hier haar invloed gevoelen: in 1812 zag het Liefdefonds zich door vermindering van inkomsten gedrongen, aan den Amsterdamschen kerkeraad voor te stellen, geen studenten meer naar een Duitsche hoogeschool te zenden, waardoor men in geen geringe verlegenheid geraakte: Duitsche candidaten kon men over 't algemeen niet gebruiken, daar de ge-

meenten Hollandsche voorgangers noodig hadden en nu vreesde men den invloed der Hersteld-Lutherschen, die ook slechts in Holland opgeleide proponenten hadden. Gelukkig kwam het volgend jaar de Omwenteling en spoedig daarna kregen de Lutherschen hulp van het Staatsbestuur: bij het reglement op het Hooger Onderwijs verzekerde de Staat ook aan Luthersche studenten een toelage en het plan werd geopperd, aan de theologische faculteit der Leidsche Hoogeschool één of twee Luthersche professoren toe te voegen.

Ook dit plan is niet verwezenlijkt, maar nadat een Generale kerkelijke vergadering de verplichting tot het studeeren in Duitschland had opgeheven, verzocht zij aan de Regeering „hulp tot het daarstellen van eene inrigting „voor opleiding onzer studenten" (Juni 1816). Het gevolg was, dat bij K. B. van 5 December 1816, no. 5, te Amsterdam voor de Evangelisch-Luthersche kerk een seminarie gevestigd werd, echter in afhankelijk verband met de Leidsche hoogeschool: de Luthersche hoogleeraar kreeg stem en zitting in de theologische faculteit bij het examineeren en promoveeren van Luthersche studenten tot candidaat en doctor in de godgeleerdheid. De curatoren van het Seminarie werden door den Koning benoemd, zonderdat hij de kerkelijke besturen erin kende, en een curator behoefde ook niet Luthersch te zijn, zoodat het Seminarie geheel en al staatsinstelling werd. Verder moest één hoogleeraar worden aangesteld, waarvoor in 1818 Prof. Plüschke gekozen werd, en zouden twee Amsterdamsche predikanten een buitengewoon hoogleeraarsambt bekleeden, waarvoor in 1818 Ds. Ebersbach en, naast dezen, in 1826 Ds. Sartorius werd aangewezen.

Het jaar 1845 bracht eenige verandering: Sartorius

stierf en EBERSBACH was sinds 1839 emeritus geworden; de beide buitengewone professoraten werden nu in één gewoon professoraat opgelost en Dr. F. J. DOMELA NIEUWENHUIS geroepen, om dat te bekleeden. Bovendien zou de Regeering in 't vervolg drie curatoren kiezen uit de leden en twee uit de predikanten der Evangelisch-Luthersche kerk (K. B. van 25 November 1845, no. 106). Eerst bij K.B. van 24 Januari 1878, no. 1, heeft de Staat zich geheel ontrokken aan het toezicht op de opleiding van leeraren bij het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap. Sindsdien worden hoogleeraren en curatoren door de Synode benoemd.

Prof. PLÜSCHKE (1819 –1846) werd opgevolgd door Dr. H. C. MILLIËS (1847 –1856), Dr. A. D. LOMAN (1856 – 1893), Dr. A. J. H. W. BRANDT (1893 –1910) en Dr. H. A. VAN BAKEL (sinds 1910). De plaats van Prof. DOMELA NIEUWENHUIS (1845—1869) is achtereenvolgens vervuld door Dr. J. G. D. MARTENS (1870—1885) en Dr. D. E. J. VÖLTER (sinds 1885).

Zie meer uitgebreid: *Amst.*, 237—241; DOMELA NIEUWENHUIS, *Geschiedk. overz. der vroegere zorg v. d. Ned. Luth. Kerk voor de opleiding tot het herder- en leeraarsambt*, blz. 19—23; *Luth. K.*, 38, 39; GLASIUS, *Gesch.*, III, 333—335; V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 725, 727. Na het herstel onzer onafhankelijkheid heeft Mr. TH. VAN SWINDEREN nog in een memorie bij den Souvereinen Vorst erop aangedrongen, dat aan de theologische faculteit te Groningen een Luthersch hoogleeraar zou toegevoegd worden, terwijl de Raad van State nog verder ging en te Groningen een afzonderlijke Luthersche faculteit naast de Hervormde wilde stichten (*Academia Groningana MDCXIV—MCMXIV*, blz. 16). De Regeering is hierop echter niet ingegaan.

De besluiten, om de verplichting tot het studeeren in Duitschland af te schaffen en aan de Regeering hulp te vragen voor een inrichting tot opleiding der studenten, werden genomen, nadat

men al eenigszins omtrent de plannen der Regeering was ingelicht (*Amst.*, 238). Aan die aanvrage om hulp was toegevoegd, dat men hiermede de bedoeling had, den vier Amsterdamschen predikanten het onderwijs der studenten op te dragen tegen genot van een Landstoelage, terwijl het Diaconie-Weeshuis voor practische oefeningen als aangewezen was. De wijze, waarop de Regeering besloot, het Luthersch Seminarie in te richten, wordt terecht door W. Broes, *De kerk en de staat in wederzijdsche betrekking volgens de geschiedenis* (dl. IV, 2e st., blz. 464) genoemd: „in verband met „en in onderschikking aan de theologische faculteit der hoogere „Leydsche school". Zie over deze curateele der faculteit: Domela Nieuwenhuis, *Geschiedk. Overz.*, enz., blz. 22.

Dr. Johan Gottlieb Plüschke, geboren in 1780 te Rohnstock in Silezië, was eerst privaat-docent, daarna buitengewoon hoogleeraar te Leipzig. In October 1818 begon hij zijn lessen te Amsterdam, hield in April 1819 zijn inaugureele rede, en overleed in 1846. Hij was de rationalistische richting toegedaan, maar werd door ieder als een geleerd, nederig en beminnelijk mensch hooggeschat. Vgl. *O. N.*, 1866, 179—181; *Stemmen L. K.*, IV, 101, 102; *Amst.*, 240; Glasius, *Godg. Ned.*, III, 106.

Over Ebersbach, zie boven, blz. 214.

Georg Frederik Sartorius, geboren in 1773 te Amsterdam, predikant te Zwolle 1797, vanwaar hij nog in 't zelfde jaar naar Schiedam vertrok, arbeidde daar tot 1803, vervolgens in Dordrecht tot 1814, eindelijk in Amsterdam tot zijn plotseling overlijden in 1845. Hij was van gelijke geestesrichting als Plüschke, daarbij „zeer populair en predikte gemoedelijk". Zijn geleerdheid wordt geroemd en „wat goed en edel was, werd door hem be„vorderd". Zie over hem en zijn werken: *Bijdr.*, II, 66, 68, 72; VII, 149, 150; *N. Bijdr.*, I, 53, 54; *O. N.*, 1864, 168; 1866, 90, 96, 178, 179; *Amst.*, 232, 233, 235, 241; *Rott.*, 360; *Stemmen L. K.*, IV, 103; Schotel, *Kerkel. Dordrecht*, II, 229; Glasius, *Godg. Ned.*, III, 268; *Boekz.*, 1845*a*, 647.

Ferdinand Jacob Domela Nieuwenhuis is in 1808 te Utrecht geboren, promoveerde in 1833 te Leiden tot doctor in de theologie, diende de gemeenten Monnikendam (1834) en Utrecht (1837),

waar hij in 1842 bedankte voor een benoeming tot buitengewoon hoogleeraar aan het Seminarie te Amsterdam. In 1845 werd hij tot gewoon hoogleeraar aangesteld en bekleedde dit ambt tot zijn overlijden in 1869. Als prediker was NIEUWENHUIS zeer geliefd; hij had de gave, zijn talrijk gehoor tot het einde toe te boeien. Van richting Bijbelsch-geloovig en overtuigd verkondiger van de heilsfeiten, was hij LENTZ niet positief genoeg, terwijl deze ook aanstoot nam aan zijn Avondmaalsopvatting. Blijkens zijn werken was hij zeer veelzijdig; van zijn hand verschenen leerredenen, levensbeschrijvingen, handleidingen bij het godsdienstonderwijs, waarvan vele genoemd worden in: *Ter gedachtenis van den onverwacht gestorven Leeraar en Hoogleeraar. Levensschets van Dr. F. J. D. N., door een zijner vroegere leerlingen* (Leyden 1869). Vooral op historisch gebied, inzonderheid de Luthersche kerkgeschiedenis, maakte hij zich hoogst verdienstelijk; van zijn daarover verschenen geschriften zijn hier te noemen: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ev. Luthersche kerk*, 7 stukken (Utr. 1839—1845), met SCHULTZ JACOBI verzameld; *Geschiedenis der Ev.-Luth. gemeente te 's-Gravenhage* (Amst. 1854); *Geschiedenis der Amsterdamsche Lutherse gemeente* (Amst. 1856); *De leer van het H. Avondmaal in de Ned. Luth. kerk* (Utr. 1852); *De vroegere zorg van de Ned. Luth. kerk voor de opleiding tot het Herder-en Leeraarsambt* (Amst. 1852) en *Bijdragen tot de geschiedenis der „Huyskercken"* (*Godg. Bijdr.*, dl. XXIX en XXX). Over hem schreef C. W. L. WESTHOFF: *Gedachtenis aan F. J. Domela Nieuwenhuis* (Utr. z. j., twee drukken) en gaf J. H. DE RIDDER een levensbericht in de *Levensberichten van afgestorven leden der Maatsch. v. Ned. Letterk., 1870.* Zie verder nog: *Bijdr.*, I, 71, 150; III, 170; V, 60, 61; *N. Bijdr.*, I, 99, 132; III, 28, 29, 131, 134; *O. N.*, 1862, 154; 1863, 67, 70, 129; 1864, 242; 1865, 15, 181. Over zijn geslacht: *N. Bijdr.*, II, 149—178, vooral 164, 165; zijn portret tegenover blz. 168.

HENRICUS CHRISTIANUS MILLIËS was in 1810 te 's-Gravenhage geboren, werd achtereenvolgens predikant te Kuilenburg (1837), Haarlem (1839), Utrecht (1845), hoogleeraar aan het Luthersch Seminarie in 1847 en eindelijk hoogleeraar in de Oostersche letteren aan de Universiteit te Utrecht, waar hij in 1868 overleed.

Een teekenachtige karakteristiek van MILLIËS is te vinden in: A. LOOSJES, *Vóór ruim een halve eeuw*, blz. 112—118, waar o.a. ook gezegd wordt: „MILLIËS was een man om Professor te zijn: van „zijn verbazend uitgebreide geleerdheid kunt gij u nauwelijks een „denkbeeld vormen." In *de Gids* van 1849 schreef hij over de emancipatie der negerslaven en deze „kreeg voorzeker door de mach„tige woorden van MILLIËS een krachtigen stoot." Vooral had hij veel studie gemaakt van de Zending. Hij „ware in staat geweest „ons een grondige studie over onze oude Zending te leveren." (GROTHE, *Archief v. d. Gesch. der Oud-Holl. Zending*, Utr. 1884, I, Inl., blz. VI). LENTZ noemt hem ook „ein christlich ernster „Mann, hochgelehrt, aber ohne die Gabe auf seine Schüler durch„schlagend zu wirken" (*Erinn.*, 28, 29). Zijn richting kwam met die van DOMELA NIEUWENHUIS overeen. Zie verder: *Bijdr.*, II, 179, 180; *O. N.*, 1866, 132, 178, 184; *Amst.*, 240, 271; *Album Stud. Rheno-Traject.*, kol. XXXV.

ABRAHAM DIRK LOMAN, in 1823 te 's-Gravenhage geboren, eerst hulpprediker te Maastricht (1846), daarna tweede predikant aldaar (1848), diende de gemeente Deventer van 1849 tot 1856 en was hoogleeraar van 1856 tot zijn emeritaat in 1893, waarna hij in 1897 overleed. Hij was met hart en ziel de moderne richting toegedaan, maar wilde, volgens Dr. PONT, nooit zijn gevoelens aan zijn leerlingen opdringen, waarvan ieder „steeds met eerbied zal „denken aan hem, dien men meestal niet volgde, maar wien men „toch bewonderde om zijn idealisme en zijn rijke kennis. Er ging „kracht uit van hem, opwekkende kracht om te arbeiden" (PONT in *Stemmen L. K.*, III, 185, 186). Ook als bekwaam musicus heeft LOMAN zich bekend gemaakt. Prof. VÖLTER gaf van hem een levensbericht in de *Jaarboeken der Kon. Academie v. Wetenschappen* (1899) en Prof. MEYBOOM in de *Levensberichten van afgestorven leden der Maatsch. v. Ned. Letterk.* (1899). Zie verder beneden, blz. 259, en *N. Bijdr.*, I, 71; *O. N.*, 1862, 159; 1863, 236—238; *Stemmen L. K.*, IV, 279; *Amst.*, 240; LENTZ, *Erinn.*, 98, 99.

AUGUST JOHANN HEINRICH WILHELM BRANDT, te Amsterdam in 1855 geboren, was eerst Hervormd predikant te Welsum (1879), Mastenbroek (1881) en Zierikzee (1884), nam in 1891 emeritaat en

vestigde zich te Berlijn, waar hij zich met wetenschappelijken arbeid bezig hield. In 1893 werd hij hoogleeraar aan het Evangelisch-Luthersch Seminarie en de Universiteit van Amsterdam, vroeg en verkreeg in 1910 eervol ontslag en overleed in 1915. Hij was de moderne richting toegedaan en schreef over den godsdienst en de geschriften der Mandaeërs, het ontstaan van het Christendom en den samenhang van Christendom en Jodendom. Over zijn leven en karakter: *De Wachter*, 1915, blz. 49—51; zie ook: *Onze Professoren*, blz. 351, met portret.

Hendrik Anthonie van Bakel, geboren in 1874 te Amsterdam, was achtereenvolgens predikant te Edam (1900) en te Haarlem (1903), waarna hij in 1910 tot hoogleeraar aan het Seminarie en de Universiteit van Amsterdam benoemd werd. Hij schreef een proefschrift over *De Compositie van den Pastor Hermae* (Amst. 1900), redigeerde eenigen tijd *De Wachter* en zit thans in de redactie van het *Nieuw Theologisch Tijdschrift*.

Johan Gerard Diederich Martens is in 1833 te Amsterdam geboren en bekleedde het predikambt te den Helder (1859) en te Vlissingen (1863), vanwaar hij in 1870 hoogleeraar werd aan het Seminarie; hij overleed in 1885. Van zijn werken zijn eenige genoemd in Frederiks en v. d. Branden, *Biogr. Woordenboek van Nd.- en Zd.-Ned. Letterk.*, blz. 496. Verder zijn nog te vermelden: *Papias als exegeet van Logia des Heeren* (Amst. 1875); *Het nieuwe Christendom* (Amst. 1876); *De hoofdtrekken van Luther's theologie* (Amst. 1883); *Godsdienst naar de behoeften van dezen tijd; Het leerstuk van den Hemelschen Mensch.* In *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1876, gaf Martens een artikel over het *Stemregt bij de Evangelisch-Lutherschen*. Bovendien werkte hij mede aan: *Geloofsgetuigen. Galerij van Christelijke vrouwen*, 3 dln., Amst. 1879, 1880 (Knuttel, *Bibliographie van Ned. Kerkgeschiedenis*, blz. 105). Zie over hem: *Een vaste burg*, Jaarg. 1885, blz. 73.

Daniël E. J. Völter, geboren in 1855 te Esslingen (Wurtemberg), was eerst privaat-docent te Tübingen, werd in 1885 hoogleeraar aan het Seminarie en in 1886 aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn voornaamste werken zijn te vinden in: *Bijbelsch-Kerkelijk Woordenboek*, II, *Het Nieuwe Testament* door A. van

VELDHUIZEN, blz. 299. Zie verder ook: *Onze Hoogleeraren*, blz. 311, met portret. Prof. VÖLTER is redacteur van het *Nieuw Theologisch Tijdschrift*.

§ 61. *De Hersteld-Lutherschen na de Scheuring.* De Herstelde gemeente te Amsterdam had de *Redenen van afzondering* enz. met een circulaire aan alle buitengemeenten gezonden, opdat deze zich, wanneer zij eenstemmig dachten, bij haar zouden kunnen aansluiten. Het eerst betoonde Groede zich tot toenadering gezind, maar tot eenigen band met de Herstelden is het bij deze gemeente niet gekomen. Wel verbroederden zich met hen achtereenvolgens: Medemblik, Gorinchem, een deel van de Harlingsche en van de Hoornsche gemeente, Enkhuizen en Zwolle. Gedurende den korten tijd van haar bestaan (1802—1817) voegde zich de afgescheiden gemeente te Purmerend ook bij hen; het deel der Hoornsche gemeente viel in 1814 af en vereenigde zich met de oude gemeente, maar in 1846 voegde zich deze geheele gemeente weder bij de Hersteld-Lutherschen.

Deze gemeenten vallen niet van de Evangelisch-Luthersche kerk af, want die is er nog niet en hoewel de Fraterniteit in naam bestaat, vormt zij in werkelijkheid hoegenaamd geen band. Ook ontstaat er uit hen en de Amsterdamsche Herstelden geen nieuw kerkgenootschap, maar er vormt zich alleen een band van broederschap, waarbij de Amsterdamsche gemeente de buitengemeenten financiëel steunt en bijstaat in de predikantskeuze.

Hoewel gesteund door de Gereformeerden, maakte de Amsterdamsche gemeente in 't begin een moeilijken tijd door ten gevolge van twisten over de verkiezing van kerkeraadsleden en den bouw der kerk. Deze hadden ook een

wijziging der Kerkelijke Ordonnantie in 1798 ten gevolge, waarbij het stemrecht voor de benoeming van kerkeraadsleden en predikanten aan alle mannelijke leden der gemeente werd toegekend. De Ordonnantie is in 1831 vervangen door een Kerkelijk reglement.

In 1804 kon een vierde predikant beroepen worden en nadat HAMELAU in datzelfde jaar was overleden, kwam er rust in kerkeraad en gemeente. Ook hier werd het derde eeuwfeest der kerkhervorming zeer opgewekt gevierd.

Over Groede, dat „de hand der broederschap aanbood", zie MEYER, *Geschiedkundig Overzicht* enz., 57. Medemblik verbroederde zich 't eerst in 1798 met de Herstelden (*O. N.*, 1862, 187), Gorinchem, dat totnogtoe filiaal van Dordrecht was (zie boven, blz. 183), in 1799 (*O. N.*, 1862, 186; *Amst.*, 258 noemt: 1802, vgl. V. ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 754). In Harlingen en Hoorn scheidde zich een gedeelte der gemeente van de bestaande af en voegde zich respectievelijk in 1801 en 1802 bij de Herstelden (*O. N.*, 1862, 186, 187; *Amst.*, 258, die ook hier onjuist andere jaren noemt), Enkhuizen volgt in 1806 (*O. N.*, 1862, 186; *Amst.*, 258 noemt: 1795), Zwolle in 1820 (*O. N.*, 1862, 187; *Amst.* noemt 1817), hetgeen nog een proces van eenige leden, die Evangelisch-Luthersch wilden blijven, ten gevolge had (*Overzigt 1819—43*, 54). Over de afgescheiden gemeente te Purmerend, zie boven, blz. 160.

In de gemeente Hoorn had in 1801 een scheuring plaats gehad wegens de gedragingen van den predikant en den wensch van een deel der gemeente, om kiesrecht te ontvangen bij het beroepen van een voorganger. De ontevredenen stichtten een eigen gemeente, die zich in 1802 bij de Hersteld-Lutherschen aansloot. In 1814 verzoenden beide gemeenten zich weer onder den naam „Vereenigd Evangelisch-Luthersche gemeente te Hoorn", die geheel vrij stond van Herstelden en Evang.-Lutherschen, terwijl het aan de predikanten vrijstond, in het kerkverband te blijven, waartoe zij hadden behoord. Dit bleef aldus tot 1846, toen financiëele overwegingen het wenschelijk maakten, dat de gemeente

zich bij één der Luthersche kerkgenootschappen aansloot en, waarschijnlijk ook omdat de predikant, Ds. STEMLER, Hersteld-Luthersch was, voegde zij zich bij de Herstelden.

Harlingen had reeds in 1792 een betuiging van sympathie gezonden, maar durfde zich om de ondersteuning, die het van het Amsterdamsche Consistorie ontving, niet verder uitlaten; eerst negen jaar later trad een deel der gemeente tot de Herstelden toe. Ook Ds. SIEDENBURG van Middelburg (zie boven, blz. 197) verklaarde in 1792 „zich sterk voor onze Herstelde gemeente interes-„seerende" (MEYER, *a. w.*, 118), maar tot overgang kwam het niet.

De belangstelling van Gereformeerde zijde nam sterk toe, toen dertien hunner Oranjegezinde predikanten, die in 1796 weigerden den eed aan de nieuwe regeering af te leggen, werden geschorst: vele Gereformeerden gingen toen bij de Herstelden ter kerk (*Amst.*, 257). Over de twisten, die de Herstelde gemeente verdeeld hebben, zie men *Amst.*, 258—260. Ook zijn aldaar (blz. 260—262) de veranderingen opgesomd, door de Ordonnantie van 1798 aangebracht. De „opzieners" werden sedert „vertegenwoordigers" genoemd. In de *Ned. Merc.* deed HAMELAU na zijn dood een verklaring opnemen over zijn geloof en zijn streven, eindigend met een hartelijke schuldbelijdenis van eigen tekortkomingen, geheel opgenomen in *Amst.*, 263, 264. Ook vindt men aldaar, blz. 266—270 een uitgebreid verslag van de feestviering op den 300-jarigen gedenkdag der Hervorming.

HOOFDSTUK X.

VAN DE INSTELLING VAN HET SYNODAAL BESTUUR TOT HEDEN. (SEDERT 1819). § 62—§ 73.

§ 62. *De instelling der Evangelisch-Luthersche Synode.* De wensch van Koning WILLEM I, om het bestuur der Protestantsche kerken afdoende te regelen, had reeds in 1816 de vaststelling van een „Algemeen reglement voor „het bestuur der Hervormde kerk van het Koningrijk der

„Nederlanden" ten gevolge gehad. Ook voor de Lutherschen wilde WILLEM I zulk een regeling treffen en benoemde daartoe een „consulerende commissie", samengesteld uit eenige predikanten en leden der Evangelisch-Luthersche kerk, die een algemeen reglement voor het bestuur van die kerk zou ontwerpen. Dit concept-reglement werd aan alle gemeenten toegezonden, om met „ja" of „neen" te verklaren, of zij het al of niet wilden aannemen. Hoewel enkele gemeenten zich eerst ertegen verklaarden, werd het toch achtereenvolgens door bijna alle aangenomen en bij K. B. van 19 September 1818, n°. 54, door den Koning gearresteerd. Het hoogste kerkelijk bestuur was daarbij opgedragen aan een synode, wier leden, door den Koning benoemd, voor 't eerst op 12 Mei 1819 te 's-Gravenhage bijeenkwamen. Met het dagelijksch bestuur werd een Synodale Commissie belast, insgelijks door den Koning benoemd.

In verband met de Grondwetsherziening van 1848, die de verhouding tusschen kerk en staat aanmerkelijk wijzigde, had in de daarop volgende jaren een geheele herziening van het Algemeen Reglement plaats, die bij K. B. van 15 Augustus 1850, n°. 15, en van 14 Maart 1857, n°. 64, werd goedgekeurd. De laatste algemeene herziening geschiedde in de vergaderingen der Synode van 1914 en 1915, en trad op 1 Januari 1916 in werking.

Over de instelling van het Synodaal bestuur zie men: *Amst.*, 241—243; *Rott.*, 370, 371; *Haag*, 76—79; *Luth., K.* 32; *Overzigt 1819—43*, 5—11; MANSSEN, *Het eerste eeuwfeest der Ev. Luth. kerk in Nederland* in *De Wachter*, 1919, blz. 113—126; *De Wachter*, IV, 138—141; GLASIUS, *Gesch.*, III, 326—332. Bij de benoeming der „consulerende commissie" zijn de Amsterdamsche Hersteld-

Lutherschen, wier opneming in het ééne verband wel in de bedoeling der Regeering lag, geheel voorbijgegaan, en dat „niet toe„vallig" (*Luth. K.*, 33). Zij weigerden dan ook de aanneming van het concept-reglement en waarschuwden de met hen verbroederde gemeenten, die het evenzeer verwierpen. De Evangelisch-Luthersche gemeente te 's-Gravenhage toonde zich in den beginne ook weinig met het ontwerp ingenomen en wees het af, voornamelijk omdat het in strijd was met de daar bestaande kerkelijke Ordonnantie. Nadat de Koning echter den Haagschen kerkeraad op diens verzoek ontslagen had van de nakoming dier Ordonnantie en haar buiten werking had gesteld, werd het ontwerp ook hier aangenomen (*Haag*, 77, 78). Dit teekent volkomen juist de verhouding, waarin de Luthersche gemeenten zich toen ten opzichte van de Regeering plaatsten: de Staat stelde zich boven de kerk, inzoover deze zich aan het staatsgezag wilde onderwerpen en het Synodaal bestuur met de daarbij aangesloten gemeenten stelde zich onder den staat. Dat de Regeering dus dit bestuur aan de Evang.-Luthersche kerk *oplegde*, kan men niet zeggen, daar iedere gemeente het recht had, het concept-reglement niet aan te nemen en zelfstandig te blijven, maar wie het aannam, stelde zich aldus vrijwillig onder het Staatsgezag. Het is echter onjuist, met GLASIUS (*Gesch.*, III, 326) te beweren, dat de leden der commissie „kerke„lijke personen uit het Genootschap waren, zoodat de organisatie „evenzeer geacht moet worden van de Kerk te zijn uitgegaan"; de organisatie ging juist van den Koning uit en de gemeenten namen haar voor 't grootste deel aan, omdat zij „geloofden, dat al wat „de Souvereine vorst voorstelde wel goed zou zijn en WILLEM I „bedoelde ook alleen het heil zijner onderdanen.... Maar in de „rechten van de oude autonome gemeenten is door deze organisatie „niet weinig ingegrepen" (*Luth. K.*, 32).

Van de Luthersche gemeenten onttrokken zich, behalve de Herstelden, alleen de Vereenigde Evangelisch-Luthersche gemeente te Hoorn (zie boven, blz. 225) en Zwolle, dat vacant was, aan het synodaal verband; de eerste voegde zich in 1846, de laatste in 1820 bij de Hersteld-Lutherschen.

De namen der leden van de eerste synode en van de synodale

commissie, door den Koning benoemd, zijn te vinden in *Overzigt 1819—43*, blz. 9, 10. Als voorzitter werd Ds. LAGERS van Amsterdam aangewezen, die de eerste vergadering opende met een leerrede over Ef. 4: 15, 16, „strekkende ten betooge: dat een be„hoorlijk opzigt over een christelijk kerkgenootschap hoog noodig „zij, ter bereiking van het doel, waartoe het is opgerigt". Secretaris werd de Haagsche predikant JOHANNES SCHULTZ (geboren in 1776 te Amsterdam; predikant te Kampen 1798 en van 1803 tot zijn overlijden in 1838 te 's-Gravenhage. SCHULTZ JACOBI gaf zijn levensbeschrijving in *O. N.*, 1866, 81—170, waar zijn geschriften op blz. 144 tot 146 vermeld worden. Zie verder over hem: *Bijdr.*, I, 64, 65; II, 79—92; IV, 119, 136; VII, 144, 149, 150, 162; *N. Bijdr.*, IV, 135; *O. N.*, 1863, 171; 1864, 109, 128, 132, 161—163, 173—175, 177, 183, 184, 210; *Stemmen L. K.*, IV, 105—108, 112—116, 276; VI, 49; *Rott.*, 360; *Haag*, 70—80; *Boekz.*, 1838*a*, 763).

Over de herziening van het Algemeen Reglement, waarbij o.a. bepaald werd, dat de leden der synode niet meer door den Koning, maar door de gemeenten zouden gekozen worden, zie *Overzigt 1849—58*, Reg., i. v. Reglement. Over de herziening van 1914 en 1915: de *Verslagen betreff. de Ev. Luth. kerk*, op die jaren.

§ 63. *Ringen en groepen. Nieuwe gemeenten en filiaalgemeenten.* De 45 in het Synodaal verband opgenomen gemeenten werden in zes ringen verdeeld, nl. die van Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht, Haarlem en Groningen. In 1850 werd daaraan een zevende ring met 's-Hertogenbosch als hoofdgemeente, toegevoegd. Bij het nieuwe reglement van 1914/15 werd deze geografische indeeling in ringen vervangen door een verdeeling in groepen, waarvan elke een aantal gemeenten van dezelfde richting omvat; aldus wilde men, bij verkiezingen voor de synode, een juiste vertegenwoordiging verkrijgen van de beide richtingen, die in de kerk bestaan. De groepen heeten naar de hoofdgemeenten: Amsterdam, Rotterdam,

's-Gravenhage, Utrecht, Arnhem, Haarlem, Groningen.

In 1842 begaven Maastricht en Vaals zich onder 't synodaal verband, terwijl als nieuw gestichte gemeenten daarin zijn opgenomen: Brielle en Hellevoetsluis, Tiel, Heusden, den Helder, Stadskanaal, Naarden-Bussum. Sedert ging de gemeente den Helder te niet; Brielle en Hellevoetsluis werd filiaal-gemeente van Schiedam, terwijl Sappemeer en Winschoten, alsmede den Bosch, Breda en Heusden gecombineerd zijn. In Loenen, Workum en Hilversum werden filiaal-gemeenten gesticht, waarvan de middelste weder is opgeheven. Het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap bestaat thans (1921) uit 49 gemeenten en 10 filiaal-gemeenten.

Bij de 45 aangesloten gemeenten rekende men in 1819 ook nog Zwolle, dat vacant was, maar zich in 1820 bij de Herstelden aansloot en Hoorn, waarvan de predikant op de eerste synodale vergadering tegenwoordig was, omdat hij voor zijn deel verklaarde, tot de nieuwe organisatie te willen behooren. De gemeente is later tot een ander besluit gekomen (zie boven, blz. 226).

De verdeeling in zeven ringen in plaats van zes, geschiedde, omdat de gemeente Tiel sindsdien was opgericht en Maastricht en Vaals zich onder het ressort der synode hadden gesteld. (*Overzigt 1849—58*, 39). Oorspronkelijk stonden deze beide gemeenten onder het Hervormd kerkbestuur van Limburg; toen dit echter door den oorlog met België vervallen was (*Overzigt 1819—43*, 154), wilde de synode de gemeenten onder haar ressort brengen, waarover eerst geen besluit werd genomen en waarvan men in 1841 afzag, omdat het bestuur der Protestantsche kerk in Limburg nader geregeld zou worden (*a. w.*, 253). In 1842 verzochten de predikanten van Maastricht en Vaals echter, onder de Luthersche synode gesteld te mogen worden en de Koning keurde dit goed (*a.w.*, 272—274, 289). Over het waarnemen van den speciaal Nederlandschen dienst in Maastricht, zie *Overzigt 1849—58*, Reg.

Te Brielle behoorden, volgens rapport der synodale commissie, in de synodale vergadering van 1827 uitgebracht, pogingen te worden aangewend, om een vasten predikant te beroepen. Reeds datzelfde jaar is bij Koninklijk Besluit aldaar een afzonderlijke gemeente gevestigd en werd haar in 1828 vrijheid verleend, tot een beroep over te gaan (*Overzigt 1819—43*, 97, 112). Na een langdurige vacature is het op 1 Juli 1911 filiaal-gemeente van Schiedam geworden (*N. Bijdr.*, I, 31; V. Alphen, *N. K. H.*, 1912, 317).

Tiel verzocht in 1836 aan de synode verlof tot vestiging van een afzonderlijke gemeente met eigen predikant. In de vergadering van 1840 kon de synode zich hiermede vereenigen en in 1841 volgde de Koninklijke goedkeuring (*Overzigt 1819—43*, 200, 247, 248, 251, 252, 264).

Aan den Helder waren in 1818 een aantal Lutherschen, waarvoor de Alkmaarsche predikant zich tot het Amsterdamsche Consistorie wendde, eerst met het verzoek, om een afzonderlijke gemeente, later om filiaal-gemeente te worden. Amsterdam verwees hen naar het Gouvernement, maar deed verder niets en de Regeering willigde de beide verzoeken niet in. Door tusschenkomst en geldelijke hulp der Hersteld-Lutherschen te Amsterdam werd toen in 1827 een Herstelde gemeente opgericht met eigen predikant. Doch in 1851 kwam ter synode het verzoek van eenige Evangelisch-Lutherschen te den Helder, om aldaar ook een Evang.-Luthersche gemeente te stichten en dadelijk beloofde de synode alle medewerking (*Overzigt 1849—58*, 76—78). Het volgend jaar werd de Koninklijke goedkeuring ontvangen (*a. w.*, 90), in 1855 was een kerk gereed (*a. w.*, 221) en spoedig daarop de eerste leeraar beroepen. Deze gemeente kon zich echter niet staande houden wegens gemis aan financiëele kracht; op haar verzoek is zij in 1881 door de synode ontbonden verklaard, terwijl de leden zijn ingedeeld bij de gemeente Alkmaar (Zie V. Alphen, *N. K. H.*, 1878, 742, 755; 1882, 218).

Reeds in 1852 was voorgesteld, dat de synodale commissie zou overwegen, of Heusden, totnogtoe door een proponent bediend, niet een zelfstandige gemeente met eigen predikant kon worden

(*Overzigt 1849—58*, 114). De Regeering had hiertegen eerst nogal veel bezwaar (*a. w.*, 190), doch in 1857 volgde het Koninklijk Besluit van goedkeuring (*a. w.*, 290). Op de synode van 1918 werd tot combinatie van Heusden met 's-Hertogenbosch besloten, waaraan later nog Breda is toegevoegd.

Ook te Stadskanaal duurde het eenigen tijd, vóór daar een gemeente ontstond. In 1851 openbaarde zich reeds de wensch daartoe (*Overzigt 1849—58*, 78), in 1857 werd het bij Koninklijk Besluit als filiaal-gemeente van Wildervank-Veendam erkend (*a. w.*, 257) en door vaste proponenten bediend, totdat in 1864 de gemeente bij Koninklijk Besluit als een zelfstandige erkend werd en in Januari 1865 de eerste leeraar aldaar intrede deed (*O. N.*, 1865, 236—238).

Over Naarden-Bussum, opgericht in 1912, zie boven, blz. 113.

De Lutherschen te Loenen, wier doopboek begint met het jaar 1818, verkregen in 1827 bij Koninklijk Besluit hun wensch, als filiaal-gemeente van Utrecht erkend te worden. In 1841 en 1843 hebben Domela Nieuwenhuis en de Utrechtsche kerkeraad tevergeefs gepoogd, Loenen tot een zelfstandige gemeente te maken. Zie over Loenen: *Bijdr.*, I, 142; *Stemmen L. K.*, V, 31—40; *Overzigt 1819—43*, 114, 256, 282, 290, 291.

In Workum hielden de Lutherschen sinds 1840 geregeld samenkomsten en werd in 1841 bij Koninklijk Besluit een filiaal-gemeente gesticht, waar een vast proponent of de predikant der hoofdgemeente Harlingen dienst deed (*Overzigt 1819—43*, 240, 249, 252, 264, 282). In 1842 werd een kerk ingewijd (V. Alphen, *N. K. H.*, 1878, 745) maar ongeveer 1880 is de gemeente opgeheven.

Hilversum is in 1916 filiaal-gemeente van Naarden-Bussum geworden. Zie *Verslag aang. den Staat der Ev. Luth. K., 1913/14*, 6 en *1915/16*, 5.

§ 64. *De Evangelisch-Lutherschen in de eerste jaren van het Synodaal bestuur.* Door verschillende maatregelen poogde de Synode eenheid te brengen in de onder haar bestuur staande gemeenten: een nieuw algemeen gezang-

boek werd in 1826 ingevoerd, zij schreef de gemeenten aan, om het gebruik van brood bij het Avondmaal aan te bevelen en stelde eenige reglementen vast. Daaronder ook een reglement op het plaatselijk kerkbestuur, dat in 1822 was aangenomen en met den aanvang van 1824 in alle gemeenten in werking zou treden. Maar Amsterdam en den Haag verklaarden zich hiertoe niet bereid en, terwijl de bezwaren van laatstgenoemde gemeente spoedig uit den weg waren geruimd, bleef Amsterdam weigeren en wenschte een bijzonder reglement, alleen voor die gemeente, te ontwerpen, om het dan aan de Synode ter goedkeuring voor te leggen. In 1825 stond de Synode dit toe, indien het Amsterdamsche reglement niet in strijd kwam met het Algemeene, en hechtte in 1826 haar goedkeuring aan het door Amsterdam ingezonden ontwerp. Deze toestand, dat alleen de Amsterdamsche gemeente haar bijzonder reglement op het plaatselijk kerkbestuur heeft, is tot nu toe bestendigd.

In de eerste jaren van het Synodaal bestuur is evenzeer het streven merkbaar, de godsdienstoefeningen zooveel mogelijk vrij te maken van elk dwingend voorschrift: de predikanten worden aangeschreven, de formulier-gebeden met vrije gebeden en de behandeling der Bijbelsche pericopen met die van andere teksten af te wisselen en een voorstel, om van tijd tot tijd „naar aanleiding óók der „Augsburgsche Geloofsbelijdenis en over den katechismus „van LUTHER te prediken", wordt na advies der daarvoor benoemde commissie, het volgend jaar door den voorsteller ingetrokken.

Over het voorstel tot invoering van een „eenig en algemeen „Gezangboek" werd reeds op de synode van 1820 een uitvoerig

rapport uitgebracht, dat de wenschelijkheid van die invoering op verschillende gronden betoogde (*Overzigt 1819—43*, blz. 27—30). In dit opzicht was er in de Luthersche gemeenten totnogtoe niet de gewenschte eenheid geweest. De oudste psalm- en gezangboeken waren het z.g. Bonnsche gezangboek. (*N. Bijdr.*, III, 39—48), het Antwerpsche gezangboek (*a. w.*, 48—59, zie ook boven, blz. 74), de psalmen en liederen van VAN HAECHT, die van grooten invloed waren op de gemeenten, omdat de Amsterdamsche in den eersten tijd van haar bestaan deze bij haar godsdienstoefeningen invoerde en zij meer dan een eeuw lang in bijna alle gemeenten gebruikt werden (*a. w.*, 59—62), en het Woerdensche Gezangboek, dat slechts in Utrecht en Woerden gebruikt werd (*a. w.*, 62—65, vgl. boven, blz. 79). In 1688 werd te Amsterdam een door JAN VAN DUISBERG verbeterd gezangboek ingevoerd (*Bijdr.*, IV, 70; *N. Bijdr.*, I, 95), waarin het beste uit VAN HAECHT's boek behouden was, maar een aantal nieuwe berijmingen door VAN DUISBERG waren aangebracht. Het is herhaaldelijk herdrukt en ook door vele andere gemeenten in gebruik genomen, terwijl tevens een Duitsche vertaling ervan verscheen, voor de gemeenten in Nederland, waar in die taal gepreekt werd. Sindsdien verschenen kleinere gezangbundels, o.a. één van den Zaandamschen predikant PETRI en het *Geestelijk zielen-vermaak* van den Leeuwarder predikant PETRUS MARTINI (Zie *N. Bijdr.*, I, 97, en over hem: *Bijdr.*, V, 220), maar grooteren invloed verkreeg het Gezangboek van BEUDEKER. Bijna alles, wat bij VAN DUISBERG voorkomt, vinden wij hier terug, vermeerderd met nieuwe liederen, zoodat het met ingenomenheid in sommige gemeenten ingevoerd en in Amsterdam naast dat van VAN DUISBERG gebruikt werd, wat nogal eens tot verwarring aanleiding kon geven (*Bijdr.*, IV, 100—102). Dit hield echter op, toen met den aanvang van 1780 het zoogenaamde „Amsterdamsche Gezangboek" bij de gemeente werd ingevoerd (*Amst.*, 168, 169), aan welks samenstelling o.a. JOHANNES LUBLINK DE JONGE een groot aandeel had (*Bijdr.*, IV, 108). „Een eigenlijk nieuw boek was er niet geleverd; en wel beschouwd „was VAN HAECHT nog altijd de standaard gebleven, waar om „men zich had geschaard" (*a. w.*, 117). Wel werd het door ver-

schillende gemeenten ingevoerd, maar eenheid bracht het niet, daar den Haag in 1790 een nieuw gezangboek samenstelde, gelijktijdig in het Hollandsch en het Hoogduitsch uitgegeven (*Haag*, 67; *Bijdr.*, IV, 127vv.), het zoogenaamde „Haagsche Gezangboek", en Rotterdam in 1795 weder een ander, het „Rotterdamsche", in gebruik nam (*Rott.*, 345—347; *Bijdr.*, IV, 132—135). Het Haagsche Gezangboek werd ook door eenige andere gemeenten aangenomen en hoewel het Rotterdamsche tot die stad beperkt bleef, waren bij enkele gemeenten nog steeds verschillende Hoogduitsche gezangboeken in gebruik (*Bijdr.*, IV, 138, 139 en *De Wachter*, V, 173, 174). Er was dus inderdaad reden te over voor de synode, om in dezen toestand verandering te brengen.

De „Synodale bundel", die alleen „Gezangen" kent en daaronder 25 psalmen heeft opgenomen, werd in 1826 ingevoerd. (Zie over de samenstelling enz.: *Overzigt 1819—43*, Reg., i. v. Gezangboek; een register erop is te vinden in *Bijdr.*, II, 79—92). In 't algemeen genomen, heeft hij „een vlak rationalistisch karakter en „is druk aan het redeneeren" (Pont). Een dergelijke critiek gaf Domela Nieuwenhuis in zijn *Verdediging der Ev. Luth. kerk tegen de beschuldiging van Dr. G. C. A. Harless* (Utr. 1842), blz. 42, die echter de feestzangen „doorgaans uitmuntend" acht. Prof. Ebersbach vervaardigde een Duitsch gezangboek (zie boven, blz. 214), dat in 1827 de Synodale goedkeuring verwierf (*Overzigt 1819—43*, 100).

Toch bevredigde de Synodale bundel niet geheel en werd in 1843 een commissie benoemd, om na te gaan, wat er te doen kon zijn „ter aanvulling van het bestaande gezangboek, met zoodanige gezangen, als welke men aan de gemeenten nog zou willen „geven of hergeven", waarvan het gevolg was, dat in 1850 een vervolg uitkwam, waarin vele zoogenaamde „kernliederen" zijn opgenomen (Zie *Overzigt 1844—48* en *1849—58*, Reg., i. v. Gezangboek). Ook het Hoogduitsche gezangboek onderging wijziging en werd in 1855 voor 't eerst in gebruik genomen (*Overzigt 1849—58*, 255).

In 1884 werd de tegenwoordige „Synodale bundel" ingevoerd, waarvoor een commissie, in 1876 door de synode benoemd, het

plan ontwierp. In 1877 vormde zich een andere commissie tot samenstelling van het gezangboek (vgl. LENTZ, *Erinn.*, 136—138), die in 1880 met haar werk gereed was, vervolgens het advies der groote kerkeraden en predikanten vroeg en naar aanleiding daarvan nog menige wijziging aanbracht. Een critiek op dezen bundel, samengesteld door de commissie, die zoo goed als geheel de moderne richting was toegedaan en in vele bekende liederen wijzigingen aanbracht, is door Dr. PONT gegeven in *N. Bijdr.*, I, 100 (Zie verder over samenstelling, commissieleden enz. het Voorbericht vóór den bundel), In een aantal gemeenten wordt thans alleen of naast den Synodalen bundel een verzameling van „Christelijke „liederen" gebruikt, die door het Luthersch Genootschap is uitgegeven en vele kernliederen bevat. Zie overigens over de gezangboeken: SCHULTZ JACOBI, *Geschiedenis van het godsdienstig gezang bij de Lutherschen in Nederland* (*Bijdr.*, dl. IV); *N. Bijdr.*, I, 95—101; III, 39—84; *O. N.*, 1863, 132—144; D. C. MEYER JR., *Onze Luthersche gezangen* (*Stemmen L. K.*, II, 137—169, 207—230; III, 67—109; IV, 120—152, 195—213, 264—289); K. N. MEPPEN, *Beknopte Geschiedenis van het Christelijk Gezangboek bij de Evangelisch-Luthersche gemeenten in gebruik* ('s-Grav. 1865); MENSINGA, *Het onderscheid tusschen het Luthersche en het Gereformeerde kerkgezang, in zijnen invloed op de kerkelijke poëzy en het kerkelijk en wereldlijk gezang* (*Stud. en Bijdr.*, III, 528—549); GLASIUS, *Gesch.*, III, 332, 333.

De aanbeveling, om brood bij het Avondmaal te gebruiken (*Overzigt 1819—43*, 17), had in de meeste gemeenten het bedoelde gevolg. Over de gemeenten, die reeds vroeger deze gewoonte volgden, zie boven, blz. 105 en de daar aangehaalde litteratuur.

Van de Haagsche gemeente, die aanvankelijk de aanneming van het „reglement op het plaatselijk kerkbestuur" weigerde, was nog vóór het einde der synode, waarop dit behandeld werd, bericht gekomen, dat zij met de gegeven verklaringen genoegen nam en tot invoering besloten had (*Overzigt 1819—43*, 64—66). Amsterdam wenschte een eigen reglement (*a. w.*, 64, 69, 70), dat goedgekeurd is (*a. w.*, 78, 94). Thans heeft deze gemeente een reglement op het plaatselijk kerkbestuur, dat met 1 Januari 1883

in werking is getreden. Ook Zaandam had bedenkingen en nam het reglement slechts aan „onder zoodanige reservatiën, als de ker- „keraad had opgegeven en waarin grootendeels de Synodale com- „missie had kunnen berusten" (*Overzigt 1819—43*, 69, 78; *De Wachter*, 1919, 119).

Over het streven, om de godsdienstoefeningen vrij van bindende bepalingen te maken, zie *Overzigt 1819—43*, 17, 41, 106.

§ 65. *De oprichting van het Hersteld-Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap.* Was aldus het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap georganiseerd, de Herstelden zouden eerst jaren later dit voorbeeld volgen. De oorspronkelijke bedoeling der Regeering was geweest, dat zij met de Evangelisch-Lutherschen in één synodaal verband zouden worden opgenomen, maar toen zij bij het opmaken van het ontwerp voor een synodaal bestuur opzettelijk waren voorbijgegaan, weigerden zij het concept-reglement aan te nemen. Van haar kant betoonde de Regeering in de komende jaren weinig geneigdheid, tot de stichting van een afzonderlijk kerkgenootschap voor de Herstelden mede te werken, terwijl ook vele Amsterdamsche Herstelden ertegen waren. Toch besloten de afgevaardigden der verschillende gemeenten, waartoe ook een nieuw opgerichte, nl. den Helder, behoorde, in 1833 het Hersteld-Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap te constitueeren, maar eerst bij Koninklijk besluit van 7 Augustus 1835, n°. 83, werd het Algemeen Reglement op het bestuur van het Kerkgenootschap goedgekeurd. Aan eene „Alge- „meene Kerkelijke Vergadering" wordt daarbij het hoogste kerkelijk bestuur opgedragen, terwijl een „Algemeene „Kerkelijke Commissie" de besluiten der Vergadering uitvoert en loopende zaken behandelt. Den 3en Augustus

1836 hield de Algemeene Kerkelijke Vergadering haar eerste bijeenkomst, terwijl in 1857 een geheel nieuwe Gezangbundel is ingevoerd.

Zie hierover: *Luth. K.*, 32—34; *Amst.*, 294; PONT, *De Hooge Beteek.*, 7; GLASIUS, *Gesch.*, III, 342—348. Wel was van Regeeringswege verklaard, dat de Herstelden „in dezelfde gunsten der ande„re Lutherschen kunnen deelen", maar hun weigering, om zich onder het synodaal bestuur te stellen, wat de Regeering gewild had, is oorzaak geworden, „dat de Herstelden van Gouverne„mentswege in alles stiefmoederlijk zijn behandeld en bijna uit„sluitend leven uit eigen middelen" (*Luth. K.*, 33). De kleinere gemeenten ontvingen alle een Rijkstoelage, maar toen aan de vier predikanten van Amsterdam in 1814 een toelage van *f* 250.— ieder werd toegekend, bedankte de kerkeraad daarvoor. Later is hij op dit besluit teruggekomen en werd in 1868 dezelfde jaarlijksche som aan ieder der predikanten toegekend (VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1878, 755).

Het besluit, om een afzonderlijk kerkgenootschap te stichten, is door de afgevaardigden der gemeenten „onder verzet van een „zeer aanzienlijke minderheid" aangenomen. Bij de opening der eerste algemeene kerkelijke vergadering door den vertegenwoordiger der Regeering, verklaarde deze, dat het Gouvernement „niet dan na lang beraad" besloten had, zijn medewerking te verleenen tot de stichting van het nieuwe kerkgenootschap, daar zijn wensch tot hereeniging der twee Luthersche afdeelingen in Nederland hierdoor werd verijdeld, althans voor langen tijd verschoven (PONT, *De Hooge Beteek.*, 41).

Oorspronkelijk wilde men het kerkgenootschap noemen: „Evangelische Kerk, toegedaan der Onveranderde Augsburgsche „Geloofsbelijdenis", maar de Regeering keurde dien naam af en de tegenwoordige werd daarvoor in de plaats gesteld. Het Algemeen Reglement van 1835 werd laatstelijk geheel herzien en gewijzigd in 1865.

Over de oprichting der Hersteld-Luthersche gemeente te d e n H e l d e r, zie boven, blz. 231. Vgl. ook daarover: *Boekz.*,

1827*a*, 781; 1827*b*, 270, 850. Een nieuwe kerk werd hier in 1914 ingewijd.

De nieuwe gezangbundel is wel met veel zorg samengesteld. Eerst was het Amsterdamsch Gezangboek van 1780 (zie boven, blz. 234) bij de gemeente in gebruik, maar in 1840 werd in de Algemeene Kerkelijke Vergadering het voorstel gedaan, daarop een vervolgbundel te geven. De kerkeraden der gemeenten, hierover gehoord, betuigden hun instemming en in 1842 werd tot dat doel een commissie benoemd, die in 1850 aan de Vergadering een bundel aanbood, samengesteld uit liederen van nog levende dichters. Inmiddels was de wensch opgekomen, een geheel nieuwen bundel te maken; een nieuwe commissie werd daarvoor benoemd, die in 1852 met haar werk gereed was, doch voorstelde, den bundel eerst als *Proeve van Christelijke gezangen* te laten drukken, ten einde ook het oordeel der gemeente te vernemen. Twee jaar later verscheen deze *Proeve*, waartegen geen verzet vernomen werd, terwijl van enkele aanmerkingen erkentelijk gebruik werd gemaakt. De verdere bewerking nam nog eenige jaren in beslag en in 1857 is de bundel in de Amsterdamsche gemeente ingewijd met een feestrede van den voorzitter der commissie, den Helderschen predikant Johannes Hendrik Sonstral (geboren te Amsterdam in 1800, als proponent te den Helder dienstdoende 1827, en predikant aldaar van 1828 tot zijn overlijden in 1872. Zijn levensbericht met nauwkeurige opgave van zijn uitgebreiden letterkundigen arbeid is te vinden in: *Levensberichten van afgestorven leden der Maatsch. v. Ned. Letterk., 1872*). Zie over den Herst. Luth. Gezangbundel uitgebreid: *O. N.*, 1865, 143—192.

§ 66. *De Hersteld-Luthersche kweekschool tot opleiding van predikanten.* Als een zaak van groot belang werd dadelijk de opleiding der aanstaande predikanten door de Hersteld-Lutherschen ter hand genomen. Reeds in de Kerkelijke Ordonnantie kwam zij ter sprake en, al werd het plan, een kweekschool op te richten, voorloopig niet uitgevoerd, toch leidde Hamelau reeds eenige studenten

tot het predikambt op (zie boven, blz. 207). Na zijn dood hebben andere Amsterdamsche predikanten dit voortgezet, totdat in 1853 één van hen, onder den titel van docent, door het bestuur van het Hersteld-Luthersch kerkgenootschap speciaal met die opleiding belast en dus de kweekschool feitelijk opgericht werd. Achtereenvolgens hebben de predikanten G. H. SESBRUGGER, G. W. STEMLER en J. P. G. WESTHOFF de functie van docent bekleed. Toen echter laatstgenoemde werd opgevolgd door Dr. J. W. PONT, besloot men hem te benoemen tot „kerkelijk hoogleeraar van wege het Hersteld-Evange-„lisch-Luthersch kerkgenootschap", welk ambt Prof. PONT in 1903 aanvaardde. In 1915 werd de kweekschool naar Utrecht overgebracht.

Zie hierover: *Luth. K.*, 39 vv.; *Amst.*, 259 en vooral PONT, *De Hooge Beteek.*, 6—10. Een lijst van degenen, die sinds 1853 aan de kweekschool zijn opgeleid, is gegeven in het *Gedenkboek, uitgeg. bij het Honderdjarig bestaan der Herst. Ev. Luth. gem. te Amst.*, blz. 42. De studenten moesten de lessen van den docent volgen, maar waren verplicht aan ééne der Nederlandsche universiteiten hun candidaats-examen af te leggen.

Voorloopig bleef deze toestand gehandhaafd, omdat men in dien tijd ernstige pogingen aanwendde, om zich met de Evangelisch-Lutherschen te vereenigen en de „Verbroederingscommis-„sie" (zie beneden) het als haar voornaamste doel beschouwde, een gemeenschappelijk Seminarie op te richten. Toen echter die pogingen gestaakt waren en de Verbroederingscommissie opgeheven was, besloten de Herstelden hun kweekschool meer te consolideeren en benoemden na het aftreden van den docent Ds. WESTHOFF in 1902, zijn opvolger, Dr. PONT, tot hoogleeraar.

GERARD HENDRIK SESBRUGGER was van 1842 tot 1851 predikant te Gorinchem, daarna, tot zijn dood in 1864, te Amsterdam. Hij vertaalde eenige deelen leerredenen van den Hermannsburger

HARMS uit het Hoogduitsch, terwijl na zijn overlijden een 20-tal preeken als *Eene erflating aan de gemeente* (1864) van zijn hand zijn uitgegeven. Zie over hem: *Amst.*, 265; *O. N.*, 1865, 224.

GEORGE WILHELM STEMLER, geboren in 1808, was predikant te Hoorn (1832—1850) vervolgens te Amsterdam tot zijn emeritaat in 1875 en overleed in 1895. Prof. J. H. SCHOLTEN noemde hem „een zelfstandig denker" (*De Wachter*, VI, 46) en elders wordt hij geroemd als een geleerd man, „die gearbeid heeft als weinigen „met noesten vlijt en onverdroten ijver." Zie *Stemmen L. K.*, I, 135, alwaar ook zijn geschriften genoemd worden. Vgl. verder: SEPP, *Proeve eener Pragmatische geschiedenis der Theologie in Ned.* (Amst. 1860), blz. 160, 219, 248, 270; *O. N.*, 1865, 147, 151, 184, 191.

JOHANNES PETER GOTTFRIED WESTHOFF, geboren in 1832, was eerst hulpprediker te Stadskanaal, daarna Evang.-Luthersch predikant te Monnikendam (1857), Middelburg (1858), 's-Gravenhage (1861) en Hersteld -Luthersch predikant te Amsterdam van 1865 tot zijn emeritaat in 1899; hij overleed in 1906. WESTHOFF was een man van grooten invloed in de gemeenten, die hij diende, en bekend door zijn welsprekendheid. Hij gaf o.a. afzonderlijke geschriften uit over LUTHER, DÜRER en FLATTICH, bewerkte een practische *Verklaring van het Hoogepriesterlijk gebed*, een meermalen herdrukte *Bijbelsche Geschiedenis voor katechisatie, school en huisgezin* (1e dr. 1889), schreef verschillende gelegenheidsleerredenen en een twaalftal lijdensoverdenkingen, getiteld: *Pontius Pilatus*, benevens een aantal artikelen in *Stemmen L. K.* Ook werkte hij mede aan *Geloofsgetuigen. Galerij van Christelijke Vrouwen*, 3 dln. (Amst. 1879, 1880). Zie KNUTTEL, *Bibliographie v. Ned. Kerkgeschiedenis*, blz. 105. Over zijn persoon en karakter is een en ander te vinden in *Stemmen L. K.*, III, 186—191; V, 209, 210; LENTZ, *Erinn.*, 109—113.

JOHAN WILHELM PONT, geboren in 1863, was eerst Hersteld-Luthersch predikant te Enkhuizen, diende daarna de Evang.-Luthersche gemeenten te Tiel (1889), Schiedam (1891), Utrecht (1895) en werd in 1902 Hersteld-Luthersch predikant te Amsterdam. Tevens besloot het kerkbestuur hem, als opvolger van WESTHOFF aan de Kweekschool, niet tot docent, maar tot hoog-

leeraar te benoemen, welk ambt hij in 1903 te Amsterdam aanvaardde met een rede over *De hooge beteekenis der Bijbelsche theologie voor de praktijk der Evangelieprediking* (Amst. 1903). Toen de Kweekschool naar Utrecht werd overgebracht, hield Dr. Pont daar zijn inaugureele rede over: *Het eigen karakter en beginsel van het Luthersch Protestantisme in Nederland* (Utr. 1915). Behalve vele artikelen in *Stemmen L. K., N. Bijdr.* en andere periodieken, een tiental leerredenen *Ter Gedachtenis* en een *Exegetisch-kritische studie over Psalm 68*, gaf Dr. Pont op kerkhistorisch gebied afzonderlijk uit: *De Luthersche kerk in Nederland* (Baarn 1908), *De Dissenters* (Baarn 1911) en het verdienstelijk werk over de *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618* (Haarl. 1911).

§ 67. *Pogingen tot hereeniging van Evangelisch-Lutherschen en Hersteld-Lutherschen.* Ofschoon de beide kerkgenootschappen den toestand, door de scheuring ontstaan, door hun organisatie schenen te willen bestendigen, is van den beginne af de mogelijkheid van hereeniging onder de oogen gezien, en zijn in den loop der tijden bepaalde stappen daartoe gedaan, die echter niet tot de gewenschte eenheid geleid hebben. Reeds in de *Redenen van afzondering*, door de Herstelden na de scheuring in 't licht gegeven, werd van een mogelijke vereeniging gesproken, indien de Evangelisch-Lutherschen „tot het zuivere leer- „begrip onzer kerke terugkeeren" en toen de consulerende commissie, door den Koning uit de Evangelisch-Lutherschen benoemd, haar concept-algemeen-reglement voor het bestuur der Luthersche kerk ontwierp, stelde ook zij daarin de mogelijkheid eener vereeniging op den voorgrond. Het lag dus geheel in de lijn, dat reeds de eerste synodale vergadering een schriftelijke uitnoodiging aan de Herstelden zond „tot wijdere of naauwere vereeniging".

Na een langdurige correspondentie, waarbij men het maar niet met elkaar kon eens worden, brak de synode in 1822 de onderhandelingen af, om een gunstiger tijd tot hereeniging af te wachten.

Door deze mislukte poging was de verwijdering tusschen de beide partijen grooter geworden en het duurde 25 jaar, vóór men opnieuw trachtte, tot een vereeniging te geraken. In 1847 deed de Algemeene Kerkelijke Vergadering der Herstelden aan de synode den voorslag, elkanders attestatiën te erkennen, wat door deze werd aangenomen en de synode van 1855 nam een schrijven van voornoemde Vergadering in behandeling, waarin de Herstelden uitspraken, dat zij van hun kant alles wilden doen, „wat „eenheid en broederzin zou kunnen aankweeken". De synode verklaarde zich hierop gaarne bereid, voorstellen te ontvangen, „die den grond zouden kunnen leggen tot ver„broedering of hereeniging van de beide afdeelingen der „Luthersche kerk." Ten einde die vereeniging voor te bereiden, werden in 1857 door de beide kerkgenootschappen commissies benoemd, die in 1863 veranderd werden in ééne „Permanente Commissie van verbroedering".

Op verschillende punten kwamen de besturen der beide kerkgenootschappen elkander thans tegemoet; zelfs opperden zij het plan, één gemeenschappelijk Seminarie op te richten maar men wilde met een definitieve regeling wachten tot de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs was aangenomen. Dit duurde evenwel nog tot 1876 en inmiddels waren sommigen, die sterk voor de verbroedering geijverd hadden, aan de Commissie ontvallen, in 1878 was een door haar voorgestelde proponentsformule door de Herstelden verworpen en ook had het veldwinnend mo-

dernisme in de Evangelisch-Luthersche kerk de beide kerkbesturen in theologisch opzicht meer van elkaar verwijderd. In 1887 wendde Prof. LOMAN nog een poging aan, om omtrent het Seminarie tot overeenstemming te komen, maar de synode verwierp zijn voorstel en hief de Verbroederingscommissie op. Sindsdien zijn geen verdere pogingen tot hereeniging ondernomen.

Over de pogingen tot hereeniging tusschen Evangelisch-Lutherschen en Hersteld-Lutherschen zie men: *Luth. K.*, 34—41; *O. N.*, 1864, 249, 250; *Amst.*, 271—298; PONT, *De Hooge Beteek.*, 8, 9; *Overzigt 1819—43, 1844—48, 1849—58*, Reg., i. v. Hersteld Ev.-Lutherschen, Hersteld E.-L. Kerk, Herst. E.-L. predikanten en Verdeeldheid. LENTZ, *Erinn.*, 131—134; GLASIUS, *Gesch.*, III, 340, 341. Nog vóór de eerste vergadering der synode hadden zich reeds teekenen vertoond van verzoeningsgezindheid tusschen de Evangelisch-Lutherschen en Herstelden: in 1816 had de Herstelde predikant van Medemblik op eigen verzoek te 's-Gravenhage in de Ev.-Luthersche kerk een beurt vervuld, waarbij hij echter vooraf had moeten beloven, zich „te wachten aanstoot of ergernis te geven... „veel min eenigen grond te leggen of aanleiding te verwekken tot „de minste onrust, noch ook te gewagen van eenige geschillen of „verwijdering enz." (*Haag*, 75). In datzelfde jaar werd de Herstelde predikant van Gorinchem bij de Evang.-Lutherschen te Breda beroepen en in 1817 die van Medemblik te Groningen. Het Amsterdamsche Consistorie leverde echter een protest in tegen het beroepen van „predikanten van een vreemd kerkgenootschap" en de approbatie werd geweigerd (*Amst.*, 290; *De Wachter*, 1919, 19).

Bij de correspondentie, van 1819 tot 1822 gevoerd en in haar geheel opgenomen in *Amst.*, 272—289, toonden de Herstelden zich tot eenheid bereid, indien men tot overeenstemming kon geraken over de eerste vier artikelen der Augsburgsche Confessie, terwijl de Evangelisch-Lutherschen wezen op hun proponentsformule, waarin gesproken wordt van „de leer, welke overeenkom- „stig Gods heilig woord, in de aangenomen Symbolische boeken

„der Evangelisch-Luthersche kerk is vervat". De Herstelden wezen toen op het verschil, dat men de Symbolische boeken kan aannemen *omdat* of *inzooverre als* zij overeenkomen met de H. Schrift, maar de synode ging hierop niet in en brak de verdere onderhandelingen af.

De verhouding werd hierdoor niet beter: in 1823 nam de synode een „veiligheidsmaatregel", nl. dat „geen Luthersch geestelijke „buiten het ressort der Synode, van buiten of binnen 's lands, in „eenige tot het genoemde ressort behoorende gemeente zal ver„mogen te prediken, of eenige andere ambtsverrigting eens leer„aars waar te nemen, zonder schriftelijke toestemming der Syno„dale Commissie". (Zie deze formuleering terecht gecritiseerd *Amst.*, 290). Teekenend is het ook, dat LENTZ, die zijn intreerede als Evang.-Luthersch predikant te Amsterdam bij den uitgever HAMELAU TACKE het licht had doen zien, daarmee zijn ambtgenoot SARTORIUS niet weinig had doen schrikken, want HAMELAU was een echt-Hersteld-Luthersche naam! Bij nader onderzoek bleek deze uitgever echter Evangelisch-Luthersch te zijn (*Erinn.*, 3).

Nog vóór 1850 werd de verhouding anders. Erkende men reeds in 1847 elkanders attestatiën (*Overzigt 1844—48*, 84, 100), in de synode, die in eerstgenoemd jaar gehouden werd, kwam een voorstel in, om te overwegen, of de geschikte tijd tot hereeniging nu niet zou gekomen zijn en ofschoon hierop nog niet rechtstreeks werd ingegaan, stelde men toch de bepaling vast, dat Evangelisch-Luthersche leden, die te ver van een gevestigde gemeente woonden, zich bij een meer naburige Hersteld-Luthersche of andere Protestantsche gemeente mochten aansluiten, zonder hun lidmaatschap te verliezen (*Amst.*, 295). In de synode van 1854 volgde toen een voorstel tot het zenden van een verklaring aan de Kerkelijke Vergadering der Hersteld-Lutherschen, waarin duidelijk het verlangen naar vereeniging zou worden uitgesproken en tevens, dat daarom voorstellen in dien geest gaarne zouden ontvangen worden (*Overzigt 1849—58*, 179). In datzelfde jaar besloten de Herstelden, een dergelijk voorstel aan de synode te doen, dat in hare vergadering van 1855 nader is behandeld, en door dit samentreffen konden de commissies tot verbroedering weldra tot

stand komen. De namen der leden zijn te vinden bij PONT, *De Hooge Beteek.*, 42; *Overzigt 1849—58*, 300; LENTZ, *Erinn.*, 131. De gevolgen deden zich spoedig gevoelen: de „veiligheidsmaat-„regel" van 1823 werd in 1858 ingetrokken; predikanten van het ééne kerkgenootschap namen in gemeenten, die tot het andere behoorden, den dienst waar (*O. N.*, 1864, 249) en de Herstelden beloofden in laatstgenoemd jaar, geen gemeente te stichten op plaatsen, waar reeds een Evangelisch-Luthersche gevestigd was; twee jaar later volgde de synode dit voorbeeld. In 1859 verklaarden de Herstelden de Evangelisch-Luthersche predikanten ook beroepbaar in hunne gemeenten en nadat zij de verplichting van proponenten, om de Herstelde Geloofsbelijdenis van 1792 te onderteekenen, in 1866 hadden opgeheven, nam de synode in 1867 ook de beroepbaarheid van Herstelden in hare gemeenten aan. Tevoren had zij al bepaald, dat een Evangelisch-Luthersch predikant, die een beroep in een Herstelde gemeente had gevolgd, toch in hare gemeenten beroepbaar bleef.

Het voornaamste streven der Verbroederingscommissie was echter gericht op de instelling van één gemeenschappelijk seminarie. Curatoren adviseerden gunstig, maar men meende met een definitieve regeling te moeten wachten, totdat zij „gelijktijdig met „de wettige regeling van het Hooger Onderwijs zou kunnen plaats „hebben". Deze regeling kwam evenwel eerst in 1876 en toen de zaak opnieuw ter hand genomen zou worden, waren leden, die vroeger krachtig hadden meegewerkt, overleden, o.a. Prof. DOMELA NIEUWENHUIS, en JHR. MR. J. DE BOSCH KEMPER (1808—1876; zie over hem de zeer waardeerende woorden van LENTZ, die in kerkelijk opzicht zijn tegenstander was, *Erinn.*, 125); bovendien droeg het modernisme, dat toen in de Evangelisch-Luthersche kerk overheerschend was, het zijne ertoe bij, om de aantrekkelijkheid eener vereeniging voor de Herstelden te verminderen. Toch gaf men in 1877 en 1878, zelfs nog in 1883, de verzekering, „dat men alle middelen wilde aanwenden tot ver-„wezenlijking van dien lang gekoesterden wensch", ook nadat in 1878 een door de Verbroederingscommissie voorgestelde proponentsformule door de Herstelden was verworpen. Maar de hoop,

om tot overeenstemming te komen, verminderde voortdurend.

In 1887 poogde Prof. LOMAN, door scheiding te maken tusschen het wetenschappelijk en kerkelijk deel der opleiding van studenten, het beoogde doel te bereiken. Het Seminarie zou zuiver wetenschappelijk zijn, eenzelfde commissie zou aan de studenten het proponentsexamen afnemen en daarna zou elke kerk den proponent haar eigen formulieren doen onderteekenen. De Herstelden konden hiermede instemmen, omdat hun studenten toch verplicht zouden zijn, het dogmatisch en daarmee samenhangend onderwijs van den docent Ds. J. P. G. WESTHOFF te volgen; maar de synode kon zich met LOMAN's voorstel niet vereenigen en verwierp het, wat de opheffing der Verbroederingscommissie ten gevolge had. Terecht verwondert LENTZ zich over deze houding der synode, maar evenzeer over de Herstelden, die den invloed, van LOMAN uitgaande, niet begrepen: „LOMAN ist kein halber Mann." (*Erinn.*, 134).

Een gevolg van deze officiëele verwijdering was, dat de synode de bepaling ophief, dat Hersteld-Luthersche predikanten of proponenten in Evangelisch-Luthersche gemeenten mochten beroepen worden zonder colloquium doctum of een nieuw proponentsexamen te hebben afgelegd: aan de Herstelden mocht geen voorrecht worden gegeven boven de leden van andere Protestantsche kerkgenootschappen.

§ 68. *Geestelijke stroomingen in de Luthersche kerk. Het supra-naturalisme.* Van de geestelijke stroomingen in het godsdienstig en kerkelijk leven gedurende de 19e eeuw hebben ook de beide Luthersche kerkgenootschappen min of meer den invloed ondervonden, maar het is hier niet zooals bij de Hervormde kerk, waar die invloed telkens duidelijk te bemerken is. Mogelijk is dit toe te schrijven aan een zekere nuchterheid, die de Lutherschen, meer of minder rechtzinnig of vrijzinnig, afkeerig maakt van alles, wat mystiek getint is en vooral van uitersten. Een beweging als het Réveil, in de Hervormde kerk van zoo

groote kracht, heeft bij hen geen invloed, zelfs niet bij de rechtzinnige Herstelden: KOHLBRÜGGE, een echte zoon van het Réveil, wordt als Hersteld-Luthersch proponent afgezet. Zoo is het ook teekenend, dat een man als H. P. SCHOLTE, later de leider der Afgescheidenen, zich in zijn Hersteld-Luthersche omgeving niet thuis gevoelt en zich al spoedig bij de Gereformeerden aansluit.

Gelijk het rationalisme, dat, rustig en verstandelijk redeneerend, aanneemt of verwerpt, wel bij de Evangelisch-Lutherschen ingang had gevonden, zoo kunnen velen van hen zich in het tweede kwart der 19e eeuw en later, wel aansluiten bij het supra-naturalisme, dat een goddelijk Wezen erkent, instaat om buiten de natuurorde wonderen te doen. Ook hier zijn natuurlijk verschillende schakeeringen: Prof. DOMELA NIEUWENHUIS, die als één der uitstekendste vertegenwoordigers van het supra-naturalisme moet aangemerkt worden, bleef beslist de verzoeningsleer handhaven. Ook de theologische beschouwing der meeste Hersteld-Luthersche predikanten uit dien tijd kwam hiermee overeen.

KOHLBRÜGGE mag „in vollen zin, een zoon des réveils heeten". Sinds 1827 proponent bij de Hersteld-Lutherschen, diende hij in dat jaar een schriftelijke aanklacht wegens onrechtzinnigheid in tegen Ds. UCKERMAN (in 1773 geboren te 's-Gravenhage; predikant te Enkhuizen 1795 en vandaar verdreven wegens weigering van den eed aan de nieuwe regeering; daarna preekte hij van 1800 tot 1802 te Harlingen, werd in 1802 tot predikant te Hoorn beroepen, vervolgens (1807) weder te Enkhuizen en van 1817 tot zijn overlijden in 1850 te Amsterdam. Zie *Amst.*, 266; *Boekz.*, 1842*b*, 827; 1845*b*, 279; 1850*a*, 251—253). Deze had o.a. in een preek beweerd „dat de bekeering daarin bestaat, dat wij bij het „lezen van Gods Woord, vervuld worden met edele gedachten en

„goede voornemens, en zoo door ontwikkeling van ons verstand „tot betere inzichten komen". KOHLBRÜGGE noemde dit „pela- „giaansch en remonstrantsch", maar de kerkeraad achtte de aanklacht lasterlijk en toen KOHLBRÜGGE een herroeping weigerde, werd hij als proponent afgezet. Over hem schreef DE CLERCQ (PIERSON, *W. de Clercq naar zijn dagboek*, II, 192) dat hij altijd was „iemand vol moed en kracht, doch die zich in zijn daden „steeds door anderen laat leiden, gelijk dat hier door de schreeu- „wers uit de Luthersche kerk geschiedde". Zie betreffende KOHLBRÜGGE: VAN LONKHUYZEN, *H. F. Kohlbrügge en zijn prediking in de lijst van zijn tijd* (Wagen., 1905); WAGENAAR, *Réveil en Afscheiding*, 149—159; RULLMANN, *De Afscheiding*, 74—87; REITSMA, *Gesch. H. K.*, 793—795; E. GEWIN, *In den Réveilkring*, 190—192; KNAPPERT, *Gesch. d. N. H. Kerk*, II, 270, 288, 303; *Catalogus der Bibl. v. h. Ev.-Luth. Sem.*, nos. 1207, 1208, 1279. Over de toen heerschende denkwijze bij de Hersteld-Lutherschen: LENTZ, *Erinn.*, 23. Dat een groot deel van den Hersteld-Lutherschen kerkeraad weinig sympathie voor de mannen van het Réveil gevoelde, blijkt ook daaruit, dat hij ongeveer 1835 een „drei- „gend betoog" richtte tot Ds. J. O. MEYER (geboren in 1758 te Lünenburg, predikant te Doesburg van 1794 tot 1799, vertrokken naar Osnabrück en vandaar in 1804 bij de Herstelden te Amsterdam beroepen; emeritus in 1836, overleden 1846) en de proponenten THORBECKE (1837—1841 predikant te Zwolle, beroepen naar Amsterdam, maar vóór zijn intrede overleden) en KERKHOFF (predikant te Gorinchem 1837, te Amsterdam 1841, emeritus 1864, overleden 1866), om niet meer de Zondagavondbijeenkomsten ten huize van DA COSTA te bezoeken (GEWIN, *a. w.*, 188).

H. P. SCHOLTE, de bekende leider der Afgescheidenen, was oorspronkelijk Hersteld-Luthersch; zijn vader bekleedde zelfs het ambt van ouderling, maar de zoon liet zich niet bij de gemeente als lid aannemen, doch sloot zich bij de Hervormde kerk aan (RULLMANN, *a. w.*, 92). THORBECKE behoorde ook tot „de club van „SCHOLTE" (*a. w.*, blz. 93).

Supra-naturalistisch was Prof. DOMELA NIEUWENHUIS: hem kenmerkt „een Bijbelsch geloof. De saamgevatte boeken van Oud

„en Nieuw Verbond golden bij hem, met hartgrondige waard-
„schatting, als getuigenis van Godswege en geenszins als een
„manuscript der oudheid, waaraan men de scherpte van zijn cri-
„tisch vernuft beproeft... Meesterlijk verstond hij de kunst...
„het verstand zijner hoorders te verlichten, hun gevoel op te wek-
„ken, zonder tot mysticisme te vervallen... Niet alsof wij bewe-
„ren willen, dat hij was van de zoodanigen, die den eisch der weten-
„schap miskennen en zich afsluiten voor de ontwikkeling onzer
„dagen... Geen leerstelsel, dor en droog, kon hem binden: hij
„kende slechts één band: den band van het Woord der Waarheid"
(C. L. W. WESTHOFF, *Gedachtenis aan F. J. D. N.*). Op grond van dit laatste bleef hij ook de Bijbelsche verzoeningsleer handhaven, waarop hij vooral in later tijd, toen A. D. LOMAN zijn ambtnoot was, den nadruk legde. LENTZ erkent ook NIEUWENHUIS' positieve beschouwing der Evangelische heilsfeiten en van de wonderen. „Wenn er dann aber wieder über die Person CHRISTI,
„über diesen Kern und Stern der heil. Schrift sich aussprach, so
„wankend und schwankend, oft in derselben Predigt sich wider-
„sprechend, dann fühlte man doch dasz er nicht den rechten Weg
„wies" (*Erinn.*, 30). Deze beoordeeling is een uitvloeisel van LENTZ' meer confessioneele richting en moet niet opgevat worden als aanwijzing dat NIEUWENHUIS de Groninger richting met haar eigenaardige CHRISTUS-beschouwing (Zie *Biogr. Wdb.*, III, 375—377) was toegedaan. Zijn meest geliefde leerlingen, aan wie hij zich ook in richting verwant gevoelde, zijn geweest: J. P. G. WESTHOFF (zie boven blz. 228) en J. A. SCHUURMAN. De laatste, geboren in 1830, werd predikant te Monnikendam (1854), Kampen (1855), den Haag (1856), Batavia (1868), eervol ontslagen 1880 en overleed in 1881. Hij vertaalde LENTZ' geschrift *De oude waarheid tegen een nieuwen aanval verdedigd*, uit het Hoogduitsch ('s-Grav. 1862) en gaf met WESTHOFF uit: *Heer ! leer ons bidden. Gebeden van Godsmannen der Christelijke kerk.* Ook in zijn beide brochures, waarin hij rekenschap gaf van zijn gaan naar en blijven in Indië, getiteld: *Waarom verlaat ik een niet ongezegenden werkkring in het moederland en vertrek naar Indië?* ('s-Grav. 1868) en: *Waarom ik niet tot u wederkeer* ('s-Grav. 1872), toont SCHUURMAN

zich aanhanger van een Bijbelsch Christendom. Vgl. ook LENTZ, *Erinn.*, 107—109.

Teekenend voor eenzelfde richting is ook de bundel *Leerredenen voor Evangelische Christenen ter bevordering van ware verlichting* (1e Jaarg. 1850), waaraan Evang.-Luthersche en Hersteld-Luthersche predikanten meewerkten, o.a. J. H. SONSTRAL (zie boven, blz. 239), J. R. EILERS KOCH (predikant te Wildervank 1835, Pekela 1847, Rotterdam 1856, emeritus 1886, † 1889; zie over zijn richting ook: LENTZ, *Erinn.*, 114), J. L. BECKER (predikant te Wildervank 1822, Vlissingen 1825, † 1857; zie *Boekz.*, 1857*b*, 376), J. A. ENGEL (predikant te Kuilenburg 1846, Pekela 1857, emeritus 1886, † 1889), D. J. BERNTROP (predikant te Doetinchem 1837, Weesp 1843, † 1853; zie *Boekz.*, 1853*b*, 247) en B. T. LUBLINK WEDDIK (geboren te Amsterdam 1801, predikant te Purmerend 1829, Rotterdam 1832, Amsterdam 1836, emeritus 1862 en in hetzelfde jaar overleden. Zie over hem en zijn geschriften: J. W. T. LUBLINK WEDDIK, *Een ontslapen Evangeliedienaar*, in *O. N.*, 1863, 195—210; DOMELA NIEUWENHUIS, *B. T. Lublink Weddik als prediker beschouwd* (Amst. 1864); *Handelingen der Maatsch. v. Ned. Letterk. te Leiden*, 1863; FREDERIKS en VAN DEN BRANDEN, *Biogr. Woordenb. van Nd.- en Zd.-Ned. Letterk.*, 482). NIEUWENHUIS teekent in zijn *Verdediging der Ned. Ev.-Luth. kerk tegen de beschuld. van Dr. Harless*, die in 1842 te Utrecht uitkwam, de toenmalige richting aldus: „Gelijk overal, zoo heeft de een ook „bij ons eene meer rationele rigting dan de ander. Onder de „oudsten (nl. predikanten) zijn zelfs nog orthodoxen; onder de „jongeren ijverige verdedigers van een zuiver Bijbelsch Christen„dom. Het jurare in verba confessionis (zweren in de woorden „eener geloofsbelijdenis), zeker altijd een bewijs van gebrek aan „inwendig geestelijk leven, wordt onder ons niet of zelden gevon„den" (blz. 11).

§ 69. *De Duitsch-confessioneele strooming. Lentz. Het Luthersch Genootschap.* Een eenigszins andere richting vertegenwoordigde L. C. LENTZ, van 1839 tot 1883 Hoogduitsch predikant bij de Evangelisch-Luthersche gemeen-

te te Amsterdam, een man van grooten invloed, die een Duitsch-confessioneel Lutheranisme voorstond en het zijn roeping achtte, dit in de Luthersche kerk in Nederland ingang te doen vinden. Daartoe richtte hij ook in 1852 het „Nederlandsche genootschap voor de Evangelisch-„Luthersche zending" op, dat behalve uitwendige, ook inwendige zending beoogde. Langzamerhand kreeg dit afdeelingen in verschillende gemeenten en breidde zich aldus uit, dat het in 1872 overging in het „Nederlandsch „Luthersch Genootschap voor in- en uitwendige zen-„ding". Dat de inwendige zending nu het eerst genoemd werd, was niet toevallig: beoogde LENTZ eerst de verbreiding van een Duitsch-confessioneel Lutheranisme, de vorderingen der moderne richting in de Evangelisch-Luthersche kerk brachten hem ertoe, het Genootschap in de eerste plaats te bestemmen tot een vereenigingspunt van alle Lutherschen, die zich niet met het modernisme konden vereenigen, aan welk doel het tot heden beantwoordt. Sinds 1880 heeft het ook de uitwendige zending ter hand genomen en een arbeidsveld gevonden op de Batoe-eilanden (ten W. van Sumatra).

LUDWIG CARL LENTZ, geboren in 1807 te Leer, was een leerling van THOLÜCK en diende eerst de gemeenten Petkum (1828) en Nortmoor (1829) als hulpprediker. Daarna was hij predikant te Osteel (1831), Emden (1835) en Amsterdam (1839), waar hij arbeidde tot aan zijn emeritaat in 1883 en in hoogen ouderdom in 1895 overleed. Zijn persoonlijkheid wordt aldus in eenige scherpe lijnen geteekend: „Hij was een echte Duitsche Luthersche pastor, „een indrukwekkende persoon, vol wijding en zalving, ofschoon „niet zoetelijk, eerder forsch mannelijk, met een groot zelfvertrou-„wen, beschikkende over veel menschenkennis, in zijn optreden „gul en hartelijk, niet altijd het zelfstandige hoofd zijner partij,

„wel eens van sommige heftige partijgangers de meer of min ge-
„willige volgeling" (Lohr). Met dit laatste stemmen Lentz' eigen woorden overeen, als hij zegt: „Ich bedarf, allem Selbstmachen „abhold, um etwas ernstlich in die Hand zu nemen, eines Impulses „von auszen" (*Erinn.*, 31). Behalve gelegenheidspreeken, een bundel leerredenen en twee bundels gedichten, gaf hij een paar brochures uit tegen de moderne richting, terwijl na zijn dood zijn *Erinnerungen aus meinem Amtsleben, besonders in Amsterdam*, met een voorwoord van J. G. F. Rahn, toenmaals predikant te Vaals, het licht zagen (Amst. 1895). Hierin zijn ettelijke bijzonderheden over personen en toestanden uit het tijdvak 1840 tot 1890 te vinden, maar „het is een zeer persoonlijk boek; wie het later ter hand „mocht nemen om er geschiedenis — objectieve mededeeling van „feiten — in te vinden, zou bedrogen uit kunnen komen" (Pont in *Stemmen L. K.*, II, 66).

Lentz was een overtuigd voorstander van het confessioneel Lutheranisme en geeft van deze overtuiging op de volgende wijze rekenschap: hij acht met Da Costa de Gereformeerde Formulieren van Eenigheid „hekjes", die hij omschrijft als: „Thürchen „vor der Treppe, damit die Kinder nicht herunterfallen". De Gereformeerde, die tot bekeering komt, heeft eerst die hekjes noodig omdat hij „noch schwach auf den Füszen" is. Als het geloofsleven zich ontwikkelt, „da genügt bald der Formalismus der Niederl. „reformirten Bekentnisse, die eigentlich gesetzliche Glaubensvor-„schriften sind, nicht mehr". Bij het Lutherdom is het juist omgekeerd. „Ist man da erst allgemein gläubig geworden an Chris-„tum und Sein Wort, da braust und gährt anfangs Alles, und in „dem Feuer der ersten Liebe macht man, Thaten- und Weisheit-„durstig, gewagte Sprünge. Je mehr man sich aber nach innen „vertieft, desto mehr legen sich die wilden Wellen und nach und „nach erkennt das Glaubensauge klar und wahr und unumnebelt „in den namentlich ersten Bekenntnissen unserer Kirche, wie der „Augsburgischen Confession, Luthers beiden Catechismen, den „Schmalkaldischen Artikeln, den adäquatesten Ausdruck der „evang. biblischen Wahrheit, und lernt auch in Melanchton's „Apologie und der Concordienformel die Wehr und Waffen wür-

„digen wider die Gegner" (*Erinn.*, 9). Zijn conclusie is dus: ontwikkeling van geloofsleven vervreemdt den mensch van de Gereformeerde belijdenis, maar brengt hem dichter bij de Luthersche.

Ook het gebruik van den ouwel bij het Avondmaal achtte LENTZ iets, waarvan men in de Luthersche kerk niet mocht afwijken. Niet alleen bestreed hij in een uitgegeven leerrede DOMELA NIEUWENHUIS, die in *Het Avondmaal volgens de Heilige Schrift* (Amst. 1847) het gebruik van brood als Bijbelsch verdedigde, maar trad ook uit de Verbroederingscommissie, nadat op aansporing van WESTHOFF, ook hierin een leerling van NIEUWENHUIS, in de Hersteld-Luthersche gemeente de ouwel bij het Avondmaal door brood vervangen was (*Erinn.*, 29, 111, 112).

Deze confessioneel-Luthersche overtuiging bracht LENTZ ook ertoe, in 1852 met eenige geestverwanten het „Nederlandsch Ge„nootschap voor Evangelisch-Luthersche zending" op te richten, dat zich in de eerste plaats ten doel stelde, de specifiek-Luthersche zending onder de Heidenen te steunen. (Statuten als bijlage in *Erinn.*, 193—197, vgl. § 1*a*). Nu was de zendingsliefde in 't algemeen bij de Lutherschen in dien tijd zeer gering: toen het Nederlandsche Zendelinggenootschap in 1841 zich om bijstand tot de synode wendde ter bevordering van zijn belangen, besloot men in 1842, hierop maar niet in te gaan (*Overzigt 1819—43*, 256, 268). Maar toen in de daarop volgende jaren de zendingsgeest overal levendiger werd en Prof. MILLIËS in 1848 een brief aan de synode richtte ter opwekking, om de zendingszaak in de Christelijke kerk toch ter harte te nemen, besloot de synode de gemeenten aan te schrijven en haar aan te bevelen, aan het bestaande Zendelinggenootschap medewerking te verleenen (*Overzigt 1844—48*, 120). De Herstelden richtten in dien tijd ook een Zendeling-hulpgenootschap op, dat zich echter bij het Nederlandsch Zendelinggenootschap aansloot.

Toen LENTZ evenwel het Genootschap voor speciaal-Luthersche zending oprichtte, verwekte dit niet weinig ergernis, niet alleen buiten de Luthersche kerk, maar ook in de Evangelisch-Luthersche synode. In de vergadering van 1853 werd voorgesteld, „om „(wegens het bestaan van een zoogenaamd Nederlandsch Genoot-

„schap tot Evang.-Luthersche zending, dat mede bedoelt, de „Evang.-Lutherschen afkeerig te maken van het Nederlandsch „Zendelinggenootschap, 't welk algemeen Protestantsch is) door „de synode de kerkeraden uit te noodigen, tot bevordering der „deelneming der Evang.-Lutherschе gemeenteleden aan het Ne„derlandsch Zendelinggenootschap" (*Overzigt 1849—58*, 149, 150). Ofschoon dit voorstel eerst in overweging gehouden en in 1854 afgewezen werd (*a. w.*, 159), moet nog in December 1853 een Synodale circulaire in deze zaak verschenen zijn, waartegen de gemeente Vaals protesteerde (*a. w.*, 181).

In de tweede plaats stelde het Genootschap zich ten doel: „die Beförderung rechter Erkenntnisz des reinen Worts und Sa„kraments" (Statuten, § 1*b*), dus inwendige zending, en wel door het verspreiden van boeken en geschriften en het stichten van Luthersche scholen. Tien jaar na de oprichting, in 1862, ontstond als dochtervereeniging van het Genootschap: de Nederlandsch-Luthersche Jongelings- en Jongelingsvriendenvereeniging „Wees „Getrouw", in wier statuten ook handhaving van het zuivere Lutherdom werd opgenomen.

In 1872 onderging het Genootschap echter een belangrijke wijziging. Het in de Luthersche kerk meer en meer veldwinnend modernisme was oorzaak, dat de meeste leden van het Genootschap het hoofdzakelijk als een vereenigingspunt wilden beschouwen voor allen, die zich met de nieuwe denkbeelden niet konden vereenigen en ook die nieuwe bestemming in de Statuten wilden neerleggen, zoodat dus het specifiek-Luthersche op den achtergrond zou treden. Hoewel hij zich eigenlijk niet geheel daarmee kon vereenigen, gaf Lentz toe (*Erinn.*, 165, 166) en de vereeniging ontving den naam „Nederlandsch Luthersch genootschap voor in„en uitwendige zending", waarvan het doel is omschreven als „de „behartiging van de belangen van het Godsrijk, inzonderheid in „de Luthersche Kerk in Nederland en in de Nederlandsche Kolo„niën". De grondslag wordt omschreven in het Algemeen Reglement, waar de vereeniging wordt genoemd: eene „van Luther„schen, die hunne Kerk liefhebben wegens hare Nieuw-Testamen„tische geloofsrichting en die het grondbeginsel harer belijdenis:

„de rechtvaardiging van den zondaar uit genade door het geloof „in den Heer JEZUS CHRISTUS, door de bediening van Woord en „Sacrament wenschen te zien gehandhaafd en voortgeplant" (art. 1). Hoewel dus het doel, oorspronkelijk door LENTZ bij de stichting in 1852 vooropgesteld, niet is bereikt, voldoet het thans nog aan hetgeen bij de reorganisatie in 1872 werd beoogd: een vereenigingspunt te vormen voor alle rechtzinnige Lutherschen.

De inwendige zending, in den naam van het Genootschap vooropgesteld, is ook het voornaamste doel. Op plaatsen, waar alleen of voornamelijk vrijzinnige leeraars waren en een aantal andersdenkende Lutherschen zich bevonden, heeft een afdeeling van het Genootschap gezorgd voor geregelde prediking en katechisatie in rechtzinnigen geest (b.v. Rotterdam, Haarlem, Winschoten); ook heeft het op plaatsen, waar geen Luthersche gemeente gevestigd was en een aantal Lutherschen woonden, afdeelingen opgericht, die een gelijke zorg op zich namen, waaruit soms een gemeente is ontstaan (Hilversum) of waar nog op dezelfde wijze het werk wordt voortgezet (Ede, Apeldoorn).

In 1880 besloot het Genootschap, zelfstandig het uitwendig zendingswerk aan te vatten en sinds 1889 vond het een vast arbeidsveld op de Batoe-eilanden aan de Westkust van Sumatra, waar twee zendelingen werkzaam zijn. Zie nog over een en ander: LENTZ, *Erinn.*, 31—33, 56, 57, 113, 114, 165, 166, 168—178, 193—212; J. L. BLEEKER, *1852—1902, Gedenkschrift v. h. Ned. Luth. Gen. voor in- en uitw. zending; De Wachter*, V, 82—91, 100—103; *Hedendaagsche Zending in onze Oost* (1909), 203—208: *de Lutherssche Zending*. Over LENTZ' grafsteen: VAN ALPHEN, *N. K. H.*, 1896, 357.

LENTZ' plaats als voorzitter van het Genootschap werd achtereenvolgens vervuld door K. SCHARTEN (geboren 1836, predikant te Beverwijk 1860, Leeuwarden 1861, Amsterdam, Hersteld-Luth. gemeente, 1875, emeritus 1907, † 1909), C. A. EVELEIN (predikant te de Rijp 1878, Leeuwarden 1881, Leiden 1882, predikant-directeur van het Evang.-Luthersch Diaconessenhuis 1904, eervol ontslagen 1905, predikant te de Rijp van 1913 tot zijn overlijden in 1917; hij gaf in *Stemmen L. K.*, belangrijke artikelen be-

treffende *Luther's leer over de Praedestinatie*, I, 242—260, II, 16—47 en de *Bevestiging van nieuwe leden*, V, 1—25, 83—94, 110—125, 159—177; VI, 115—130) en C. F. WESTERMANN, geb. 1865, predikant te Wildervank 1891, Schiedam 1895, Amsterdam, Hersteld-Luthersch, 1900. Hij schreef o.a.: *Luthersche en Gereformeerde Vroomheid* (Amst. 1913) en *Het leven van Martinus Luther*, (Amst. 1917).

Het Genootschap geeft een tijdschrift uit, getiteld *Een vaste burg is onze God* en een weekblad *De Wartburg*, dit laatste onder redactie van P. VAN WIJK JR. (geboren 1852, predikant te Wildervank 1876, Enkhuizen, Herst.-Luth., 1880, Rotterdam 1886, Amsterdam 1894. Hij gaf o.a. verschillende gelegenheidsleerredenen uit, een artikel over *de Lutherschen te Enkhuizen* in *de Gids*, 1885, II, 519—536, een uitgebreide verhandeling over *Philipp Jacob Spener en het Piëtisme* in *Stemmen L. K.*, III, 172—182; IV, 27—39,65—84 en een artikel over *De Zwaan*, *Stemmen L. K.*, V, 49—77, het nog onverklaarde Luthersche symbool, waarover men verder de door VAN WIJK aangehaalde bronnen raadplege).

§ 70. *Het Modernisme in de Evangelisch-Luthersche kerk.* Ongeveer 1860 wordt het merkbaar, dat de moderne richting ook in de Luthersche kerk haar aanhangers heeft. Naar aanleiding van DOEDES' geschrift *Modern of Apostolisch Christendom* (Utr. 1860), gaf Prof. A. D. LOMAN in *De Gids* van April 1861 (blz. 449—507) een artikel over *De opstanding van Jezus. Het geloof der gemeente en de bedenkingen der wetenschap*, dat door LENTZ werd bestreden in een brochure: *Die alte Wahrheit wider einen neuen Angriff bezeugt in einem offenen Briefe an Herrn Prof. Dr. A. D. Loman* (Amst. 1862), die uit eigen beweging door Ds. J. A. SCHUURMAN vertaald werd als: *De oude waarheid tegen eenen nieuwen aanval verdedigd* enz. ('s-Grav. 1862). LOMAN beantwoordde LENTZ in een woord, geplaatst voor: *Wat zoekt gij den Levende bij de dooden?* (Amst. 1862), een

Paaschpreek, het vorige jaar voor de Luthersche gemeente te Amsterdam uitgesproken. Inmiddels had Ds. LIERNUR uit Haarlem, naar aanleiding van BUSKEN HUET's *Onze Bede*, ook aan dezen een *Open brief* (Amst. 1862) gericht, waarin hij de moderne richting bestreed en dat vele Luthersche gemeenteleden deze richting niet waren toegedaan, bleek maar al te duidelijk, toen het beroep van den vrijzinnigen W. F. LOMAN (1863) te Amsterdam in de Oude kerk werd bekend gemaakt: er ontstond een onbehoorlijk tumult, dat aanleiding gaf tot het verschijnen van een aantal brochures.

Geleidelijk won het modernisme meer en meer veld, waarbij zeker de invloed van Prof. LOMAN van groote beteekenis is geweest: een aantal van zijn leerlingen vormde hij tot zijn geestverwanten, die als predikanten de leden hunner gemeenten in gelijke richting leidden. De wijziging in 1872 in het doel van het „Luthersch Genoot-„schap" gebracht (zie boven, blz. 255), nl. om het tot vereenigingspunt van rechtzinnige Lutherschen te maken, toonde ook, dat men van die zijde den invloed van het modernisme vreesde, en niet zonder reden: kort daarna waren van de zes Amsterdamsche predikanten vier de vrijzinnige richting toegedaan en de synode telde onder haar 23 leden slechts drie rechtzinnigen. In dien tijd werd de proponentsformule zoodanig gewijzigd, dat ook modernen die zonder gewetensbezwaar konden onderteekenen. Onder de invloedrijkste vertegenwoordigers van de moderne richting moeten, behalve de reeds genoemde broeders LOMAN, gerekend worden: de predikanten BÖHRINGER, LOHR, MANSSEN en J. A. HELPER SESBRUGGER. De beide laatsten richtten met W. F. LOMAN

het maandelijksch tijdschrift *De Wachter* op, later door LOMAN alleen geredigeerd, totdat zijn zoon H. J. LOMAN met H. A. VAN BAKEL en eindelijk D. DRIJVER de redactie hebben gevoerd; in 1920 is de uitgave gestaakt.

Niet lang na 1890 werd een kentering merkbaar: het aantal rechtzinnige predikanten nam langzamerhand toe, ook kerkeraadsleden van die richting werden meer dan vroeger gekozen en dit liet niet na, ook op de samenstelling der synode van invloed te zijn. Was in 1897 de rechtzinnige richting slechts door vier leden vertegenwoordigd, thans staat zij in aantal ongeveer met de vrijzinnige gelijk.

Ook de nieuwere richting onder de modernen, die tegenover het oud-modernisme meer den nadruk leggen wil op behoeften van hart en geweten, en met den naam „Mal-„contenten" wordt aangeduid, vindt onder de Lutherschen haar aanhangers, o.a. Prof. VAN BAKEL.

Prof. A. D. LOMAN heeft door zijn persoonlijkheid (zie boven, blz. 222) en door zijn geleerdheid grooten invloed geoefend. Hij was een vertegenwoordiger van de radikale, zoogenaamde „Hol-„landsche school", waarmede in het buitenland eenige Hollandsche geleerden, die zeer radicaal waren op Nieuw-Testamentisch gebied, worden aangeduid; hiertoe behooren ook: A. PIERSON, W. C. VAN MANEN en H. U. MEYBOOM. In zijn geschrift: *Symbool en werkelijkheid* betoogde LOMAN, dat JEZUS slechts een personificatie van het Joodsche volk was, en is daardoor de voorlooper geweest van hen, die in CHRISTUS een mythe zagen, een projectie van den tijd, waarin men Hem plaatste. Afzonderlijk gaf LOMAN o.a. in 1865 uit: *Bijdragen ter inleiding op de Johanneïsche schriften des N. T.* en andere geschriften, genoemd in den *Cat. Bibl. v. h. Evang. Luth. Sem.*, (Zie *ald.*, Reg.), terwijl na zijn dood nog verscheen: *De brief aan de Galaten* (1899).

De geschriften, van Luthersche zijde tusschen rechtzinnigen en vrijzinnigen gewisseld in de eerste jaren na 1860, zijn opge-

somd in *O. N.*, 1863, 236—238. LOMAN's Paaschpreek: *Wat zoekt gij den levende bij de dooden?* werd beantwooord door *Ein Gegengeschenk* (1862) van F. W. BORNSCHEUER, die van 1836 tot 1882 predikant te Vaals is geweest en de eenige predikant was der Luth. kerk in Nederland, die volkomen eenstemmig dacht met LENTZ (*Erinn.*, 18, 19), want de Nijmeegsche predikant C. WESTHOFF, overleden in 1861, hoewel in vele opzichten LENTZ' geestverwant, deelde zijn inzichten over de Confessie niet (*a.w.*, 16).

J. G. LIERNUR, die zich als bestrijder van BUSKEN HUET deed kennen, was achtereenvolgens predikant te Groede (1816), Vlissingen (1818), Zutphen (1824) en Haarlem van 1826 tot zijn emeritaat in 1866, waarop hij in 1868 overleed. Behalve het hier en het boven op blz. 132 genoemde geschrift tegen Ds. KOPPIUS, gaf hij nog andere in 't licht (zie *Bijdr.* V, 123, 124, 149; *N. Bijdr.*, VI, 69, 70), terwijl een karakteristieke teekening van hem gegeven wordt in: A. LOOSJES, *Vóór ruim een halve eeuw*, blz. 107—111.

WILLEM FREDERIK LOMAN, geboren in 1832, predikant te Tiel 1854, te Vlissingen 1858, ontving in 1863 een beroep naar Amsterdam. Zulk een beroep werd steeds, nadat de keus in de kerkeraadskamer geschied was, aan de in de Oude kerk wachtende gemeenteleden bekend gemaakt, waarop dan, naar mate men met de keuze was ingenomen, meer of minder luid handgeklap volgde en de menigte onder orgelspel heenging. Toen LOMAN's naam werd afgekondigd, ontstond eerst een korte stilte, daarna eenig handgeklap, maar ook een ontevreden geroep, dat men hem niet wilde hebben, totdat onder het orgelspel de gemeenteleden zich al twistende verwijderden. Van beide zijden is deze uiting ten sterkste afgekeurd en bovengenoemde gewoonte sedert afgeschaft. Ofschoon er een aantal brochures naar aanleiding van dit beroep verschenen (Zie *O. N.*, 1864, 241, 242), nam LOMAN het beroep aan en deed onder een ontzaglijken toeloop zijn intrede, die echter zonder stoornis afliep. Hij heeft de gemeente gediend tot zijn emeritaat in 1897 en overleed op 81-jarigen leeftijd in 1913. Hij was een begaafd, keurig spreker, scherp van verstand en ook van oordeel, „doch ohne die Absicht zu haben, noch zu „ahnen selbst, dasz sie verletzen konnten" (LENTZ, *Erinn.*, 98).

Vele stukken van zijn hand zijn in *De Wachter* verschenen, welk tijdschrift hij jaren lang geredigeerd heeft.

Inmiddels kreeg de moderne richting ook invloed in de Synode en één harer leden, Jhr. Mr. J. DE BOSCH KEMPER, stelde in 1872 een wijziging der proponentsformule voor, zoodat ook modernen die zonder gewetensbezwaar zouden kunnen onderteekenen; dit toch was niet het geval met de gebruikelijke formule, waarin de proponent erkende, dat hij „de leer, die overeenkomstig met Gods „heilig woord, in de aangenomene Symbolische boeken der Evang. „Luth. kerk is vervat, ter goeder trouw aanneemt en hartelijk „gelooft". Die wijziging werd toegelicht in een uitgegeven geschrift: *Het toezicht op de Evangelieprediking door kerkbesturen.* Verschillende rechtzinnigen brachten daartegen in brochures hun bezwaren te berde, o.a. LENTZ, die door den titel, aan zijn geschrift gegeven, toonde de consequentie te begrijpen van KEMPER'S voorstel; hij noemde het nl.: *Heeft de moderne rigting aanspraak op kerkelijke wettiging?* (Amst. 1873). Hierin knoopte hij den wensch der moderne richting vast aan de woorden van den verloren zoon: „Geef mij het deel van het goed dat mij toekomt", wat W. F. LOMAN aanleiding gaf tot een scherp tegengeschrift: *De Verloren Zoon en de Evang. Luth. Synode van 1873* (Amst. 1873), waarin hij, meer vernuftig dan logisch gevonden, de rechtzinnigen met den ouderen broeder uit dezelfde gelijkenis vergeleek. (Zie LENTZ' beschouwingen in zijn *Erinn.*, 128—130). KEMPER'S voorstel werd inmiddels verworpen en eerst na zijn dood de proponentsformule aldus gewijzigd, dat zij door proponenten van allerlei richting kon onderschreven worden (1880).

Het modernisme verkreeg in de komende jaren zooveel invloed in de Evang.-Luthersche kerk, dat jaren lang de rechtzinnige richting in de synode slechts door twee of drie leden vertegenwoordigd was (*a.w.*, 129 en *Stemmen L. K.*, III, 122). De kentering, die na 1890 kwam, maakte, dat met deze verhouding de synode geen zuivere weerspiegeling kon genoemd worden van de sterkte der beide partijen in de kerk, en eenige leden der moderne kiesvereeniging te Amsterdam achtten het in 1897 eerlijkheidshalve geboden, een rechtzinnig afgevaardigde ter synode aan te bevelen, die

dan ook gekozen werd (*Stemmen L. K.*, III, 122). Sindsdien is het aantal rechtzinnige leden der synode toegenomen en heeft men door de indeeling in groepen (zie boven blz. 229) gepoogd, in de synode een juiste vertegenwoordiging der beide richtingen te krijgen.

Johann Andreas Böhringer, predikant te Maastricht (1860), den Haag (1873), Amsterdam (1875), Maastricht (1892), den Haag (1895), emeritus 1902 en overleden in 1911, heeft zich als dichter van verschillende gezangen bekend gemaakt (zie opgave der dichters in den Synodalen bundel en *Stemmen L. K.*, IV, 279) en was ook lid van de commissie tot samenstelling van den Synodalen bundel. Oorspronkelijk een leerling van Lentz, was hij als student tot de moderne richting overgegaan (Zie o.a. over hem de waardeerende woorden van Lentz in zijn *Erinn.*, 143).

Hendrik Christiaan Lohr diende de gemeenten Kuilenburg (1862—1863), Kampen (1863—1875), daarna die van Rotterdam tot zijn emeritaat in 1909. Hij schreef in den *Kalender der Protestanten* over *Bruno I van Keulen* (V, 60—107), *Jeremia* (VI, 17—59), *Jesaia* (VIII, 17—83); in het *Kerkhistorisch Jaarboekje*, II, 17—57 over *Augustinus* en gaf de *Geschiedenis der Evangelisch-Luthersche gemeente te Rotterdam* in afl. 8 en 9 van *Rotterdam in den loop der eeuwen*; bovendien een aantal bijdragen in *De Wachter*.

Willem Jacob Manssen JCz., was achtereenvolgens predikant te den Helder (1866), Beverwijk (1867), Amersfoort (1870), Zaandam (1875) en nam in 1908 emeritaat. Sedert jaren is hij eerste secretaris der Synode. Hij schreef o.a. verschillende stichtelijke en historische bijdragen in *De Wachter* en gaf in *N. Bijdr.*, dl. V een belangrijke *Geschiedenis der Evang.-Luthersche gemeente te Zaandam.*

Jan Arend Helper Sesbrugger Jr., oorspronkelijk Hersteld-Luthersch, werd hulpprediker bij de Evang. Luth. gemeente te Kampen in 1875, daarna nog in hetzelfde jaar predikant te Doetinchem, vervolgens te Amersfoort van 1876 tot 1888, toen hij eervol ontslag verkreeg, doch in 1889 weder te Zierikzee in dienst trad. Van 1893—1896 stond hij te Haarlem, daarna te Amsterdam tot zijn overlijden in 1907. Hij schreef vele artikelen in

De Wachter, meestal polemisch tegen de rechtzinnige richting, die zich door scherpte kenmerken. (Vgl. ook *Stemmen L. K.*, IV, 290—292).

H. J. LOMAN, was predikant te Bergen op Zoom (1897), Maastricht (1899), Beverwijk (1903) en nam in 1906 eervol ontslag, waarna hij tot doctor in de rechtswetenschap promoveerde. D. DRYVER arbeidde als predikant te Bodegraven (1903), Zaandam (1908) en sinds 1917 te Haarlem. Vele bijdragen van deze beide redacteuren, vooral van den laatste, zijn in *De Wachter* opgenomen.

De nieuwere richting in het modernisme, waarvan de aanhangers „Malcontenten" genoemd worden, vindt o.a. haren vertegenwoordiger in Prof. VAN BAKEL, die in een referaat, voor een vergadering van Malcontenten in 1907 gehouden en uitgegeven, maar niet in den handel, de vraag stelt: *Laat zich positief formuleeren wat ons samenbindt?* Hij komt o.a. tot de conclusie: „dat het geloof „in de liefde Gods het geloof in Gods heiligheid in geen enkel op„zicht mag verzwakken... dat de zonde dus niet mag worden „beschouwd als eene te overwinnen achterlijkheid, maar veeleer „is: opstand tegen God... dat wonderen mogelijk zijn, wel te „verstaan niet in den zin van mirakelen maar in dien van sterker „krachtsmanifestatiën, uitgaande van den Levenden God, — niet „te verklaren uit evolutie" enz. (*ald.*, blz. 16). Ook over zijn „supra-historische beschouwing" schreef Prof. VAN BAKEL in 1908 een brochure, getiteld: *Over „Supra-Historisch"* (Hoorn z.j.).

§ 71. *Bekende Predikanten.* Ook in de 19e eeuw hebben predikanten de Luthersche kerk gediend, wier namen tot nog toe niet zijn genoemd, maar die toch niet onvermeld behooren te blijven. Om slechts enkelen te noemen, zij hier onder de ouderen gewezen op den Utrechtschen leeraar J. DECKER ZIMMERMAN, die zich door het vervaardigen van gezangen en het uitgeven van veel leerredenen heeft bekend gemaakt; G. H. REICHE, den vertaler van een aantal historische en stichtelijke werken; den bekwa-

men J. C. A. SANDER, predikant te Zaandam, wiens uitgebreide *Geschiedkundige beschouwing der Monnikenorden en kloosters*, 2 dln. (Haarl. 1822) indertijd zeer gewaardeerd werd, en J. C. LOMAN, als secretaris der synode en schrijver van verschillende geschriften bekend. Uit lateren tijd mogen vermeld worden: K. N. MEPPEN, predikant te den Haag en mede-oprichter van *De Tijdspiegel*; de kerkhistoricus J. C. SCHULTZ JACOBI en de Arnhemsche predikant J. E. SCHRÖDER.

JOANNES DECKER ZIMMERMAN werd in 1807 adjunct-predikant te Zwolle, diende daarna de gemeente Utrecht van 1808 tot 1858, en overleed in 1868. DOMELA NIEUWENHUIS gaf van hem een *Levensbericht* (Leiden 1868). Een aantal gelegenheidsleerredenen van zijn hand zagen het licht, terwijl hij bij bijzondere, plechtigheden dikwijls feestzangen vervaardigde (zie *Bijdr.*, IV, 176—179). Ook bewerkte hij verschillende kerkgezangen, die in de gezangbundels werden opgenomen (Zie *Bijdr.*, II, 79—92) en toonde zijn belangstelling in gebeurtenissen van den dag door het vervaardigen van toepasselijke gedichten, zooals op *Bonaparte* in 1814 (*Boekz.*, 1814*b*, 450) en *Negen volksliederen en zangen*, naar aanleiding van den Belgischen opstand (*a.w.*, 1831*b*, 322). Hij gaf ook een tijdschrift *De Euphonia* uit, waarin hij verschillende bijdragen plaatste, en maakte zich voor de kerk verdienstelijk door zijn lidmaatschap van de synode sinds de oprichting in 1818, terwijl hij in 1834 en een aantal volgende jaren voorzitter was. Zie verder over hem en zijn werken: *Bijdr.*, I, 65, 136—144; IV, 141, 142, 146, 152, 158, 162; VII, 163; *Stemmen L. K.*, IV, 276; HARTOG, *Predikk.*, 457, 458; *Boekz.*, 1811*b*, 412, 468; 1816*b*, 416; 1830*b*, 427, 545; 1848*a*, 786; 1857*b*, 718; 1858*a*, 562.

GEORGE HENDRIK REICHE, in 1752 te Hoija in Hannover geboren, was predikant te Groede (1781), Amersfoort (1782), Zutphen (1785) en Leiden (1799), alwaar hij in 1817 emeritaat verkreeg en in 1830 overleed. Zijn ambtgenoot H. J. MATTHES gaf een *Gedachtenisrede* op zijn afsterven in 't licht (Leyden 1830),

waarin zijn karakter geteekend en zijn werken genoemd worden. Ook in *Boekz.*, 1830*a*, 130vv., is een volledige levensbeschrijving te vinden. REICHE vertaalde vele historische werken, o.a. levensbeschrijvingen van LUTHER, CALVIJN, MELANCHTON, ZWINGLI, HUSS, LAVATER en een *Volledige geschiedenis der Methodisten in Engeland* (Amst. 1803; zie *Boekz.*, 1803*a*, 546). Zie verder: *Bijdr.*, II, 107, 108; V, 42, 49; *Boekz.*, 1814*b*, 419).

JOHANNES CONRADUS ANDREAS SANDER, geboren in 1778, was predikant te Zaandam van 1804—1821 en verder te Haarlem tot zijn overlijden in 1838. Over hem hielden zijn ambtgenoot LIERNUR en ook C. RICKEN, predikant te Zaandam, een lijkrede, terwijl verder een levensschets is te vinden in *Boekz.*, 1838*a*, 642. Zijn bekwaamheid bleek, behalve uit het bovengenoemde werk over de Monnikenorden en kloosters, ook uit zijn geschrift over den *Inhoud der geloofsformulieren of zoogenaamde symbolische boeken in de Protestantsche kerken*, dat TEYLER'S Genootschap een eervolle vermelding waardig keurde, en uit andere werken, o.a. *De Theophania, God in den Bijbel en in het menschelijk leven*, 2 dln. (Amst. 1824). Zie verder: *Bijdr.*, III, 156; VII, 152; *N. Bijdr.*, V, 85—95, 144, 149, 163, 166, 173, 174; *Rott.*, 355; A. LOOSJES, *Vóór ruim een halve eeuw*, 107—109; *Boekz.*, 1825*a*, 634.

JAN CHRISTIAAN LOMAN, de vader van A. D. en W. F. LOMAN, diende de gemeente Bodegraven van 1813—1823, vervolgens 's-Gravenhage van 1823—1834, eindelijk Amsterdam tot zijn emeritaat in 1858. Als secretaris van de Synode bewerkte hij een keurig *Overzigt wegens de handelingen der Ev. Luth. synode* in drie deelen over de jaren 1819 tot 1858, en gaf een aantal andere geschriften, waaronder gelegenheidsleerredenen, in 't licht, waarover men zie: *Bijdr.*, I, 69; III, 165; IV, 177; VI, 162, 163 en den *Cat. v. d. Bibl. v. h. Ev. Luth. Sem.*, Reg. Ook heeft hij kerkgezangen gedicht (*Stemmen L. K.*, IV, 277).

KAREL NICOLAAS MEPPEN, geboren in 1805, was eerst in 1828 als vast proponent te Leerdam werkzaam, daarna predikant te Winschoterzijl (1829), Schiedam (1830) en 's-Gravenhage van 1839 tot zijn dood in 1869. Met B. T. LUBLINK WEDDIK richtte hij in 1844 *De Tijdspiegel* op, was lid van verdienste van „Oefening

„kweekt kennis" en lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. In de *Levensberichten der afgestorven leden*, 1871, blz. 3—16, is de beschrijving van MEPPEN's leven opgenomen en worden ook zijn geschriften genoemd. Vgl. verder: *O. N.*, 1862, 3, 153; *Bijdr.*, II, 171; *N. Bijdr.*, I, 60—62; *Haag*, 80; *Rott.*, 377.

JOHANNES CHRISTOFFEL SCHULTZ JACOBI, de Luthersche kerkhistoricus, die met DOMELA NIEUWENHUIS de *Bijdragen tot de Gesch. der Luth. kerk* uitgaf en de vijf deeltjes *Oud en Nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche kerk* bijna geheel alleen geschreven heeft, werd in 1806 geboren te Amsterdam. Eerst was hij als proponent te Kuilenburg werkzaam (1833), daarna als predikant aldaar van 1834—1837. Vervolgens arbeidde hij te Zutphen tot 1846 en eindelijk tot zijn emeritaat in 1862 te Rotterdam, waar hij in 1865 overleed. Zijn leven en werken zijn beschreven door DOMELA NIEUWENHUIS in *O. N.*, 1866, 171—218, en in de *Levensberichten van de Maatschappij der Ned. Lett.*, 1866, terwijl MEPPEN hem in de *Ned. Spectator*, 1865, 330, herdacht. Eenigen tijd is hij nog voorzitter der synode geweest, waar LENTZ hem leerde kennen en van hem schrijft: „ein Mann, dessen Äus„zerlichem man seine vielseitige Kenntnisz, richtigen Takt und „edlen Charakter nicht ansah.... Jeder achtete ihn" (*Erinn.*, 121). Zie ook *Bijdr.*, IV, 176, 177; V, 203; VI, 78. Het is hem een groote voldoening geweest, dat hij, kort vóór zijn dood, zijn *Geschiedenis der Ev. Luth. gem. te Rotterdam* (Rott. 1865) nog kon voltooien. De Bibliotheek van het Ev. Luth. Seminarie bezit nog allerlei aanteekeningen in handschrift van SCHULTZ JACOBI (Zie *Supplement v. d. Catalogus*, afd. Handschriften).

JOHANNES ELIAS SCHRÖDER, geboren 1851, was achtereenvolgens predikant te Brielle en Hellevoetsluis (1875), Zwolle (1876) en Arnhem, waar hij van 1880 tot zijn emeritaat in 1912 arbeidde. Verschillende godsdienstige liederen, door hem gedicht of bewerkt, zijn in de *Christelijke liederen* van het Luthersch Genootschap opgenomen en behalve het *Gedenkboek van den Bouw der Nieuwe kerk der Ev. Luth. gemeente te Arnhem* (Arnh. 1898) heeft hij een aantal stichtelijke geschriften het licht doen zien, nl.: *Levende Profetieën van den Christus* (Amst. 1889); *Het leven van*

Paulus (Utr. 1893); *De gelijkenis van den Verloren Zoon* (Utr. 1894); *Eerstelingen uit de geschiedenis der Christelijke kerk* (Utr. 1896); *Voor de praktijk des Christelijken levens* (Nijkerk 1897); *Op Jezus zien* (Nijk. 1899); *Kennen doet liefhebben*, een boek over de Zending (Nijk. 1901); *Het lijden des Heeren* (Nijk. 1903); *Met God door het leven* (Arnh. 1903); *Wandelen in het licht* (Nijk. 1905); *Het gesprek des Heeren met de Samaritaansche* (Nijk. 1907); *Bij de levensbron* (Nijk. 1909); *Levensbeelden van Jezus Christus* (Nijk. 1913); *Voorwaarts en opwaarts, boek voor het Chr. gezin* (Nijk. 1914); *„Wij weten". Een troostboek voor Christenen* (Utr. 1917). Bovendien gaf SCHRÖDER allerlei kleinere geschriften uit, o.a. een bekende handleiding bij het katechetisch onderwijs, getiteld: *Ik weet in wien ik geloof* (Arnh. 1892), sinds meer dan eenmaal herdrukt.

§ 72. *Uiterlijke toestand en gebeurtenissen in de tweede helft der 19e eeuw. Het Kiesrecht.* Aan uiterlijke gebeurtenissen van eenig belang, behalve enkele die reeds boven vermeld zijn, is de tweede helft der 19e eeuw wel zeer arm geweest. Alleen zou men daartoe kunnen rekenen: in de Evangelisch-Luthersche kerk, de beroeping van een zesden predikant te Amsterdam in 1857 en bij de Hersteld-Lutherschen de afzonderlijke kerk, door Ds. GROENEWEGEN, tevoren predikant te Harlingen, in Amsterdam in 1856 en volgende jaren gehouden, welke beweging echter na zijn dood spoedig verliep.

De toestand kan echter gedurende dit tijdperk, wat zielenaantal betreft, niet vooruitgaande genoemd worden. Wel is er toename in getal geweest, maar percentsgewijze, in verhouding tot de toename der geheele bevolking, is achteruitgang te constateeren.

Merkwaardig is echter de meer democratische richting, die zich vooral sinds 1848 in de Evangelisch-Luthersche

kerk baan breekt; zij openbaarde zich in een streven der gemeenten naar zelfbestuur en om aldus de synode hoe langer hoe meer tot een administreerend en de orde handhavend lichaam te maken. Ook heeft deze democratische richting langzamerhand tot hervorming van het stemrecht in vele gemeenten geleid. Tot dien tijd was het regel, dat de kerkeraad bij vacatures zichzelven aanvulde en de predikanten zoowel nomineerde als beriep; de gemeenteleden hadden dus af te wachten, wie hen zouden voorgaan en besturen. Werd een gemeente echter door het Liefdefonds gesubsidiëerd, dan ontving zij vanuit Amsterdam een nominatie, waaruit de kerkeraad mocht kiezen, maar bij staking van stemmen had Amsterdam met de Commissarissen van het Liefdefonds de beslissing (zie boven, blz. 152). Gaandeweg wint het denkbeeld veld, dat den gemeenteleden in de keus van kerkeraad en predikanten ook eenig recht toekomt, zoodat in de synode van 1874 de wenschelijkheid wordt uitgesproken, dat predikanten door de gemeente gekozen worden uit een nominatie, door den kerkeraad opgemaakt (*Verslag betreffende de Ev. Luth. kerk*, 1874, blz. 14). In de synode van het volgend jaar werd daarop beslist, dat het stemrecht ook aan vrouwelijke gemeenteleden kan worden toegekend (*Verslag* 1875, blz. 23).

Sindsdien is de oude toestand in den loop der jaren in vele gemeenten gewijzigd. Nog zijn er verschillende, waar de gemeente van alle medezeggenschap in de benoeming van kerkeraadsleden en predikanten verstoken is; in andere wordt de kerkeraad door de leden gekozen, hetzij geheel vrij, hetzij uit een nominatie, door den Kerkeraad opgemaakt. Bij een predikantskeuze moet de groote Kerke-

raad volgens het Synodaal Reglement altijd de nominatie opmaken en beroept meestal zelf daaruit een predikant; in verschillende gemeenten moeten echter de leden uit de nominatie een keuze doen. Alleen Amsterdam is in 1920 voorgegaan in toekenning aan de leden van het recht, om zoowel een nominatie van predikanten op te maken, als daaruit een voorganger te kiezen. Rotterdam voerde reeds een jaar tevoren, om de richtingen in de gemeente tot haar recht te laten komen, het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in bij de keuze van kerkeraadsleden.

Bij de Hersteld-Lutherschen geldt ook geen bepaalde regel; wel wordt de predikant hier door de leden gekozen uit een nominatie door den Grooten Kerkeraad en, waar die zijn, door vertegenwoordigers opgemaakt, maar de kerkeraad wordt òf door de gemeenteleden benoemd, hetzij vrij, hetzij uit een nominatie, door den kerkeraad opgemaakt, òf hij vult zichzelf aan. Behalve te Harlingen hebben mannen en vrouwen bij de Herstelden het kiesrecht.

De beroeping van een zesden predikant te Amsterdam werd in 1857 door de synode toegestaan (Zie *Overzigt 1849—58*, 272).

H. GROENEWEGEN, sinds 1823 Hersteld-Luthersch predikant te Harlingen, legde in 1855 de Evangeliebediening neder en trok naar Amsterdam, waar hij in 1856 een „Vereeniging tot handha-„ving van de leer, regten en belangen der Luthersche kerk" oprichtte, die zich niet van de gemeente afscheidde, maar wel afzonderlijke godsdienstoefeningen hield, waarbij GROENEWEGEN voorging. LENTZ, die hem „rein und untadelhaft in der lutheri-„schen Lehre, dazu mit gelehrten Kenntnissen ausgerüstet" noemt, schrijft dezen stap aan zelfoverschatting toe, terwijl hij ook een weinig eerlijk middel vermeldt, door GROENEWEGEN

aangegrepen, om de leden van het Luthersch Zendinggenootschap tot zijn gemeente te trekken. Vóór zijn dood had deze nog iemand tot predikant geordend, om hem op te volgen, maar door diens wangedrag is de beweging spoedig na GROENEWEGEN's dood verloopen. Zie *O. N.*, 1862, 185; 1864, 226; LENTZ, *Erinn.*, 44, 48—52.

Een vergelijking der volkstellingen van 1849 tot 1909, voor zoover zij de Lutherschen betreffen, is te vinden in *N.Bijdr.*, IV, 69—94. In dat tijdsverloop daalt het percentage der Luthersche bevolking, b.v. van 1.82 % in 1899, op 1.66 % in 1909. Terecht wordt daar ook gewezen op den schijnbaren bloei van sommige gemeenten, die, vrijzinnig of rechtzinnig, sterk in ledenaantal toenemen, wanneer de Hervormde gemeente te dier plaatse door een andersdenkend predikant wordt voorgegaan; zoodra echter een gelijkgezind Hervormd predikant beroepen of een evangelisatie opgericht wordt, is de toeneming dadelijk weder veel geringer. Vgl. ook een statistiek in *O. N.*, 1864, 189—208, waar alleen de volkstellingen van 1849 en 1859 vergeleken zijn en als reden van achteruitgang ook gewezen wordt op het aantal Lutherschen in de verstrooiïng, die, waar zij veraf wonen van een gemeente, dikwijls tot een andere gezindte overgaan.

Over de meer „democratische" richting in de Evang.-Luthersche kerk na 1848 schreef W. J. MANSSEN in *De Wachter*, 1918, 123—125. Zij openbaarde zich o.a.: „in het verstrekken van de „gelegenheid aan elk gemeentelid, om zich per adres tot het „hoogste kerkbestuur te wenden; in het toekennen van het recht „om aan stemmingen deel te nemen en zitting te hebben in de „kerkelijke besturen, voorheen een privilege van de mans„lidmaten, ook aan de vrouwelijke leden . . . Ook in het verleenen „van grootere zelfstandigheid aan de gemeenten bij het benoemen „en ontslaan van kerkeraadsleden en het beroepen van predi„kanten volgens de in haar door de Synodale Commissie goed„gekeurde bepalingen van de òf ontworpen òf nog te ontwerpen „huishoudelijke reglementen, op welker samenstelling, als vanzelf „spreekt, de leden der gemeente op den duur grooten invloed „kunnen uitoefenen" (*t. a. p.*, blz. 124).

Over dit kiesrecht vergelijke men de *Huishoudelijke Regle-*

meuten, die bijna alle gemeenten hebben ingevoerd. Verder nog een artikel in *De Wachter*, V, 109—115, getiteld: *Kiesrecht der gemeenteleden*, waarin erop gewezen wordt, dat partijbelang bij richtingsverschil de oorzaak kan, maar niet moet zijn, om aan de leden der gemeente het kiesrecht te geven.

De tegenwoordige toestand is in groote trekken aldus: De Kerkeraad wordt in de meeste gemeenten door den Grooten Kerkeraad gekozen, veelal uit een nominatie, door den kerkeraad opgemaakt, soms met geheel vrije keuze. In de andere gemeenten geschiedt de keuze door gemeenteleden, die soms aan bepaalde vereischten moeten voldoen; soms zijn zij vrij in die keus, desnoods met een aanbeveling van den kerkeraad, soms moeten zij kiezen uit een nominatie, die door den kerkeraad opgemaakt wordt en in enkele gemeenten mag aangevuld worden met candidaten, door een aantal gemeente-leden gesteld (Leeuwarden, Deventer); in Weesp is de kerkeraad bij het opmaken der nominatie gebonden aan de candidaten, door de gemeenteleden opgegeven.

De predikantskeuze moet altijd plaats hebben uit een nominatie, door den Grooten Kerkeraad opgemaakt (*Syn. Regl. op de Vacaturen*, art. 17*b*). Utrecht en Leeuwarden geven de gemeente het recht, die nominatie met eigen candidaten aan te vullen, als een voldoend aantal leden zulk een candidaat aanwijst. De keuze geschiedt dan in de meeste gemeenten door den Grooten Kerkeraad, waarbij Bergen op Zoom de leden in de gelegenheid stelt, hun voorkeur voor één der op de nominatie geplaatste leeraars te doen blijken. In de gemeenten Alkmaar, Edam, Gouda, Harlingen, Kampen, Leeuwarden, Naarden-Bussum, Tiel, Utrecht, Weesp en Zaandam wordt de predikant uit de opgemaakte nominatie door de gemeenteleden gekozen.

Opmerking verdient, dat de reglementen van Zutphen en Schiedam over de mogelijkheid van vrouwelijke kerkeraadsleden spreken, Zaandam voorschrijft, dat er drie vrouwelijke diakenen moeten zijn, Gouda de vrouwelijke „hulpdiaken" kent, door den kerkeraad benoemd, en Deventer diaconessen met raadgevende stem heeft.

Te Amsterdam worden de predikanten door de gemeente genomineerd en verkozen. Alle leden zonder onderscheid kunnen het stemrecht uitoefenen, als zij het aanvragen en de verklaring afleggen, dat zij door hun stem het geestelijk welzijn der gemeente hopen te bevorderen; zij ontvangen dan een lijst van alle verkiesbare predikanten, van welke zij één naam mogen aanwijzen. Aldus wordt een nominatie gevormd, waaruit dan weer door de gemeenteleden de beroeping geschiedt (*Verslag betreff. de Ev. Luth. kerk, 1920—21*, blz. 11).

De Herstelden hebben van den beginne af een meer democratische richting in het kerkbestuur gehuldigd; bij de laatste predikantskeuze te den Helder heeft een aantal gemeenteleden zelfs de gebruikelijke nominatie van den Grooten Kerkeraad met een door hen gewenschten predikant aangevuld. Alleen in de Amsterdamsche gemeente vult de Kerkeraad bij vacatures zichzelven aan.

§ 73. *Slot.* In 't verleden ligt het heden,
In het nu, wat worden zal.

Wel is dit een algemeen erkende waarheid, maar de geschiedschrijver wage zich niet op het terrein der toekomst; hij heeft zijn taak volbracht, als hij het verleden heeft geschetst, en aangewezen, hoe het heden daaruit ontstaan is. De toekomst der Luthersche kerk, misschien reeds de naaste, stelt belangrijke vragen, waarvan ik een tweetal zou willen noemen. Zal te eeniger tijd toch een vereeniging van Evangelisch- en Hersteld-Lutherschen tot stand komen? Wat zal het gevolg zijn, als de rechtzinnige richting in de synode de meerderheid krijgt? Zal het Lutherdom, naar de verwachting van W. F. Loman, toonen, dat „een Christendom boven geloofsverdeeldheid" meer is dan een illusie, „veeleer voor welgezinden, ook „bij groot verschil van opvatting, in vrije vroomheid be-

„reikbaar" (*De Wachter*, 1909, 78, 79) of zullen de stemmen gehoor vinden, juist dezer dagen van rechtzinnigen en vrijzinnigen kant vernomen (zie *De Wartburg*, 22e Jaarg., n°. 33), die een scheiding der aanhangers van beide richtingen wenschen?

Zoo zijn er meer vragen, maar haar beantwoording worde overgelaten aan „Hem, die 't al regeert". Slechts één wensch moge hieraan worden toegevoegd: het verleden getuigt, bij veel verschil van gevoelen, ook van veel twist en strijd; mochten in de toekomst de Lutherschen zich, volgens den wensch van den grooten Hervormer, in de eerste plaats Christenen gevoelen, die het woord van JEZUS betrachten: „Daaraan zal ieder erkennen, dat gij „mijne jongeren zijt, zoo gij liefde onder elkander hebt."

I. REGISTER VAN PERSOONSNAMEN.

N.B. De letter *m* achter een cijfer, duidt aan, dat de naam op die bladzijde meer dan éénmaal voorkomt.

Aa, (C. C. H. v. d.), 189, 190.
Abel, (pred)., 135,136.
Aemilius, (P.), 88.
Aengelen, (P. v.), 111.
Agricola, (R.), 6.
Agterkerk, (H.), 160.
Alardus, (Franciscus), 35, 36, 37*m*, 38*m*, 39, 40, 43.
Alberti, (E. F.), 103, 198, 200, 202, 205.
Alva, 51, 61, 62, 66.
Amsweer, (M.), 74.
Anastasius Veluanus, 25*m*, 26.
Aremberg, 54*m*, 56.
Arendsz, (Jan), 52, 54, 55, 59—61.
Ariaensen, (J.), 91.
Bakel, (H. A. v.), 219, 223, 259*m*, 263*m*.
Bakker, (Jan de), 8—10, 11*m*, 13, 14*m*, 15, 33, 193.
Bastiani, (H.), 156.
Baum, (J. C.), 198*m*, 200, 209.
Beatus, zie Saliger.
Becker, (C.), 74.
Becker, (J.), 89.
Becker, (J. L.), 251.
Beller, (A.), 147, 151.
Berckou, (A. J. v.), zie Jansz, (A.).
Bergen, (van), 21.
Bergh, (H.), 195.
Berntrop, (D. J.), 251.
Beudeker, 234.
Beza, (Th. de), 41.
Biestkens, (N.), 102.
Bloccius, 25*m*.
Blum, (J. E.), 141.
Boden, (J.), 70.
Boeken, (J.), 147, 148, 149*m*, 154.
Böhme, (J.), 133*m*.
Böhringer, (J. A.), 258, 262.
Bommel, (Henr. v.), 32.
Boon, (J. M.), 202, 205.
Borckmy, 57, 58*m*, 59.
Bornscheuer, (F. W.), 260.
Bose, (ouderling), 171.
Bouma, (G. Faber de), 32.
Boxhorn, (H.), 67, 77, 79.
Brandt, (A. J. H. W.), 219, 222.
Breckling, (F.), 133*m*, 134*m*, 136.
Broes, (W.), 132*m*.
Bronkhorst, (J. v.), 32.
Bucer, 33.
Buf, (J.), 76.
Bugenhagen, 23.
Bullinger, 25*m*.
Buys, (P.), 66.
Bijleveld, (C. v.), 109.
Bijns, (A.), 15.
Caesar; (J.), 159.
Calixtus, (G.), 138.
Calovius, (A.), 138.
Calvijn, 14, 25, 29, 31, 61, 265.
Caroline v. Oranje, 131.
Champs, (J. des), 13, 31.
Charias, (J. C.), 133*m*, 135.
Christiaan II van Denemarken, 22, 23*m*.
Clercq, (W. de), 249.
Cocq, (C.), 148, 149*m*.
Colerus, (J.), 140, 143*m*, 148, 150*m*, 151, 153, 154*m*, 155, 156, 161*m*.
Coninxbergen, (S.), 72, 77*m*, 79*m*, 87.
Coolhaes, (C.), 55, 57.
Cordes, (L. G.), 182.
Cordes, (P.), 100, 102*m*.
Cornelis, (Broer), 3, 33, 48, 58.
Corranus, 44.
Costa, (I. da), 249, 253.
Cremer, (K.), 56*m*.
Cremerius, (J.), 89*m*, 90*m*, 93, 108.
Dalem, (C. M. v.), 173, 174*m*, 175.
Dathenus, (P.), 56.

Deiman, (J. D.), 189, 190, 193, 194*m*, 198*m*.
Dezius, (Z.), 166, 167.
Dirks, (W.), 8, 10.
Dirksz, (J.), 10.
Doedes, (Prof. J. I.), 257.
Dögen, (L.), 130.
Domela, (Caroline W. F.), 212.
Dominicus, (Th.), 137, 139, 141*m*, 145, 164, 169.
Dreas, (A. G.), 157, 175*m*, 176, 177*m*, 178*m*.
Dreulner, (A. T.), 167.
Drijver, (D.), 259, 263.
Duifhuis, (H.), 67.
Duisberg, (van), 234*m*.
Duraeus, (J.), 128*m*, 129*m*.
Dürer, (A.), 241.
Ebersbach, (C. H.), 211, 214*m*, 216, 218*m*, 220, 235.
Eberstein, (Graaf v.), 48.
Edzard van O.-Friesland, 40.
Eggerdes, (pred.), 71, 72, 74.
Eilers Koch, (J. R.), 251.
Empsychoff, (B. H.), 139.
Engel, (J. A.), 251.
Engelberti, (pred.), 72.
Engelen, (P. v.), zie Aengelen.
Engels, (J.), 70.
Entens, (B.), 90.
Episcopius, 124, 127.
Erasmus, 6, 21, 33.
Erik van Brunswijk, 29, 33, 34, 49, 50*m*, 65, 80.
Esschen, (J. v.), 8—10, 12.
Evelein, (C. A.), 256.
Faber de Bouma, zie Bouma.
Fabricius, 176.
Fabritius, (J. J.), 133*m*, 134*m*.
Faërkenius, (J. H.), 187.
Fett, (D.), 95, 97, 98, 106*m*.
Fischer, (J. G.), 182.
Fisscher, (A.), 40*m*, 67, 72*m*, 82, 84, 85*m*, 89, 93, 102.
Flacius Illyricus, (M.), 4, 39, 42—44, 68.
Flattich, 241.
Florinus, (L.), 74.
Flugius, (C.), 75, 97, 98.
Fortmeyer, (J. H.), 203, 204*m*.
Fransz, (C.), 66.
Fratelli, (C.), 130.
Fredeland, 70, 76, 78*m*.
Frederik Hendrik, (prins), 108.
Fullonius, zie Gnapheus.
Fyne, (Paschier de), 125.
Gabriël, (P.), 52.
Gansfort, (W.), 6.
Garél, (H. v.), 188, 189, 194*m*, 199.
Garlich, (ouderl.), 152.
Geldenhauer, (G.), 24, 56.
Gerrits, (H.), 14*m*.
Gheilliaert, 102.
Ghelen, (J. v.), 21.
Gichtel, 133*m*, 134*m*, 135*m*.
Glaserus, (A.), 77*m*, 80, 93.
Glaserus, (H.), 108*m*, 114.
Gnapheus, (G.), 6, 8, 11.
Goede, (W.), 211*m*.
Grevinchoven, (C.), 125, 127.
Groenewegen, (H.), 267, 269*m*, 270.
Groote, (G. de), 6.
Haan, (B.), 158, 159.
Haas, (N.), 103.
Haecht, (W. v.), 74, 89, 234*m*.
Hageman, (H.), 189, 192.
Hajonides, (F. T.), 108.
Hamelau, (J.), 198*m*, 199, 206*m*, 207*m*, 208, 209*m*, 225, 226, 239, 245.
Hamelau Tacke, 245.
Hamelmann, (H.), 39, 42.
Hames, (N. de), 38, 41.
Hanssen, (prop.), 167.
Hardeveldt, (A. v.), 130, 131.
Hartmann, (J.), 39, 42.
Hartogh, (J. de), 189, 194
Hartogh, (Th. de), 176*m* 180*m*, 183
Haze, (H.), 56.
Heggerus, (R.), 75, 108, 109 120.
Heide, (C. v. d.), 107.
Heinrici, (G.), 166.
Heyden, (G. v. d.), 60.
Hirnius, (H.), 98, 104*m*, 105*m*, 106, 127.
Hoefman, (J.), 112, 163.
Hoen, (C.), 6, 7*m*, 8, 12, 16, 17*m*, 20, 26.
Hofstede, (P.), 131, 131. 132, 191.
Hoja, (M. v.), 32.
Holtzhuter, (pred.), 72
Honert, (J. v. d.), 130, 176*m*, 191.
Hoogstraten, (graaf v.), 41.
Hoop, (J.), 160, 164, 195
Hoppe, (C.), 136, 137*m*, 138, 139, 142, 143, 159, 169.
Hose, (W.), 48.
Hotton, (pred.), 129
Houwaert, (B.), 40, 67—69.
Houwaert, (J. B.), 40.
Hubrechtsz, (J.), 28.

Huet, (C. Busken), 258, 260.
Hulst, (F. v. d.), 9.
Hunerfanger, (J. A.), 129.
Huss, (Joh.), 265.
Imhoff, (G. W. v.), 186.
Irenicus Reformatus, 131.
Isensee, (J.), 74.
Jacobi, (J. C. Schultz), 264, 266*m*.
Jänisch, (R.), 203, 204.
Janssen, (Pt.), 40.
Jansz, (A.), 61*m*, 62.
Jochow, (B.), 74.
Jung, (H.), of Jungius, 133, 135*m*.
Karel V, 8.
Karel van Gelre, 24.
Kayser, zie Caesar.
Keller, (C.), 116.
Kemper, (H.), 164*m*.
Kemper, (Jhr. Mr. J. de Bosch), 246, 261*m*.
Kerkhoff, (H.), 249.
Kersseler, (J.), 87, 89, 91.
Kiewinckel, (M.), 40.
Kirchman, (H. A.), 195.
Klap, (J.), 103, 198, 200, 203.
Kohlbrügge, (H. F.), 248*m*, 249*m*.
Koning, (C.), 40.
Koppius, (F.), 132*m*, 260.
Kuilenburg, (Ger. v.), 50, 52*m*, 53.
Laer, (C. W. v. d.), 33, 50, 64*m*, 76—78.
Lagers, (G. H.), 181*m*, 211, 214, 215, 229.
Lange, (L.), 149, 150*m*.
Langendorff, (A. P. v.), 21.
Lassenius, 192.
Latomus, (H.), 74.
Lavater, 265.
Leicester, 79.
Lentz, (L. C.), 221, 222, 245—247, 250*m*, 251, 252*m*, 253*m*, 254*m*, 255, 256*m*, 257*m*, 260*m*, 261, 262, 266, 269.
Leyden, (Jan v.), 13.
Liernur, (J. G.), 132*m*, 285, 260, 265.
Liesveldt, (van), 21.
Ligarius, (J.), 34, 37, 40*m*, 50*m*, 51, 64, 65*m*, 77, 79*m*, 81, 83, 92.
Lindanus, 26, 44.
Linden, (A. P. v. d.), 97, 98*m*, 106.
Listrius, (G.), 22, 23*m*.
Lodewijk Napoleon, 211, 212, 214, 215, 217.
Lodewijk van Nassau, 38, 41*m*, 57, 59.
Lohr, (H. C.), 258, 262.
Loman, (A. D.), 219, 222*m*, 244, 247*m*, 250, 257*m*, 258*m*, 259*m*, 260, 265.
Loman, (H. J.), 259, 263.
Loman, (J. C.), 264, 265.
Loman, (W. F.), 258*m*, 259, 260*m*, 261, 265, 272.
Louters, 183.
Loyseleur de Villiers, 73.
Lublink de Jonge, 234.
Lublink Weddik, (B. T.), 251, 265.
Lupech, (W. v.), 88.
Luther, (M.), 5*m*, 6*m*, 7, 8*m*, 9*m*, 10*m*, 12*m*, 13*m*, 14*m*, 15*m*, 17*m*, 18*m*, 19*m*, 20*m*, 21*m*, 22*m*, 24*m*, 25*m*, 27*m*, 28*m*, 29*m*, 30*m*, 32*m*, 33, 37, 43, 48, 68*m*, 100, 102*m*, 103*m*, 126*m*, 130*m*, 189, 192, 201, 233, 241, 253, 265.
Maassen, (M.), 170*m*, 171*m*, 172.
Magnus, (Hibbaeus), 106, 107.
Manderscheid, (E. v.), 51.
Manen, (W. C. v.), 259.
Manné, (J. H.), 129, 156, 164, 165*m*, 170.
Manné, (R.), 164.
Manssen, (W. J.), 258, 262.
Margaretha v. Parma, 35, 41, 45, 54, 56, 62.
Maria II v. Engeland, 128, 134.
Marnix v. St. Aldegonde, 57, 59, 63, 65.
Martens, (J. G. D.), 219, 223*m*.
Martfelt, (ouderl.), 163.
Martini, (J. W.), 189, 192.
Martini, (P.), 234.
Matthaeus, (C.), 108.
Matthes, (H. J.), 264.
Matthias v. Oostenrijk, 71, 73.
Maurits, (prins), 125.
Meesterman, (P.), 67, 86*m*.
Meier, (H.), 74.
Meissenius, (H.), 75.
Melanchthon, 1, 4, 26*m*, 27*m*, 28*m*, 32*m*, 33, 42, 53, 54, 126, 253, 265.
Mellinghaus, (J. H.), 187.
Menno Simonsz, 24.
Meppen, (K. N.), 264—266.
Merula, (Ang.), 25, 26.
Meyboom, (H. U.), 259.
Meyer, (C. de), 74.
Meyer, (G.), 176.
Meyer, (J. O.), 249.
Meyer, (Th.), 74.
Meyssenius, (J.), 74, 108.
Michels, (C.), 186.
Mierdman, 102.
Milliès, (H. C.), 219, 221, 222*m*, 254.
Mommers, (J. F.), 130*m*.

Mosheim, 191.
Mulder, (J.), 176*m*, 189, 191*m*.
Mulhemius, (G.), 75, 95.
Muller, (H.), zie H. van Zutphen.
Muller, (J. W. Statius), 103, 211, 215*m*.
Muller, (P. L. Statius), 173*m*, 174*m*.
Mutzenbecher, (E. H.), 198*m*, 199, 202.
Muykens, (B. A.), 67, 75, 77*m*, 80*m*, 84, 87, 88*m*, 89, 90*m*, 93.
Napoleon, (keizer), 196, 212*m*, 216*m*, 217.
Nesscher, (A.), 81*m*, 83, 89, 90, 91, 93.
Neumeister, (Erdman), 129.
Nicolaï, (P.), 85, 86*m*, 89, 102.
Nieuwenhuis, (F. J. Domela), 212, 219*m*, 220—222, 232, 235, 246, 248, 249, 250*m*, 251, 254*m*, 264, 266*m*.
Nieuwenhuis, (J.), 103, 212.
Noeteman, (D.), 40.
Olaus, (J.), 110.
Oostende, (J. v.), 31.
Oostendorp, (J.), 55, 56*m*, 57.
Overbeeck, (J.), 33.
Oxenstiërna, (A.), 114, 122.
Pallandt, (F. v.), 50, 51*m*, 112.
Pallant, (J. v.), 33.
Pambo, (J. G.), 170*m*, 171*m*, 172.
Pannekoeck, (M.), 24.
Parma, (Alex. v.), 70, 71.
Pauw, (A.), 31, 60.
Peeters, (Nic.), 16*m*.
Pelegrinus, (M.), 55, 57.
Pelt, (J.), 18.
Pesarovius, (E. P.), 112, 147, 151*m*, 154.
Petri, (G. H.), 153, 155, 160, 234.
Pfeiffer, (C.), 100—102.
Philerenus, 130.
Philips II, (koning), 30, 33, 77, 78.
Pierson, (A.), 259.
Pieters, (C.), 18.
Pietersoen, (Doen), 21*m*.
Pistorius, (C.), zie Becker, (C.).
Pistorius, (J.), zie Jan de Bakker.
Plancius, (P.), 46, 82, 85*m*.
Plüschke, (J. G.), 103, 218, 219, 220*m*.
Pont, (J. W.), 222, 240*m*, 241, 242*m*.
Populiere, (J. v. d.), 81*m*, 84*m*, 87, 88, 100.
Praepositus, (J.), 6*m*, 7.
Praetorius, (S.), 74.
Propsts, (J.), zie Praepositus.
Pruystinck, (E.), 13, 20*m*.
Rahn, (J. G. F.), 253.
Ravesteyn, (J.), 44.
Reeder, (L.), 189, 190, 198*m*.
Reiche, (G. H.), 263—265.
Reuter, (W.), 206, 207.
Reyna, (Cassiodorus de), 38, 71, 72, 73*m*, 74*m*, 93.
Ricken, (C.), 265.
Rode, (Hinne), 6, 8, 9, 10, 12, 14, 17.
Roll, (J. M. L.), 101, 142.
Ross, (J. H.), 131.
Rudse, (M.), 75, 76, 78, 80.
Rütz, (F. G. C.), 132, 189—191.
Ruremonde, (H. v.), 21.
Saksen-Weimar, (J. E. v.), 107.
Saliger, 34, 40*m*, 64*m*, 65, 66*m*, 69, 70*m*, 76, 78*m*.
Sander, (C. P.), 103, 185, 196.
Sander, (J. C. A.), 264, 265.
Sarcerius, 33.
Sartorius, (G. F.), 103, 218*m*, 220, 245.
Schaliedecker, (Loy de), zie Pruystinck.
Scharten, (K.), 256.
Scheffer, (J. F.), 196.
Schelen, (Zweder), 120.
Schlosser, (J. L.), 130*m*.
Schlüsselberg, 72.
Scholte, (H. P.), 248, 249.
Scholten, (I.), 204, 206, 208.
Scholten, (J. H.), 241.
Schröder, (J. E.), 264, 266, 267.
Schultz, (Joh.), 229.
Schultz, (S.), 93.
Schultz Jacobi, (J. C.), zie Jacobi.
Schuurman, (J. A.), 250*m*, 257.
Semler, (J. S.), 197, 198.
Serarius, (pred.), 74.
Sesbrugger, (G. H.), 240*m*.
Sesbrugger, (J. A. Helper), 258, 262.
Siedenburg, (C.), 197, 226.
Simonszoon, (Nic.), 78—80.
Sleyden, (v. d.), zie Statvelt.
Smit, (F.), 156, 189, 191.
Sommer, (J. C.), 183, 184*m*.
Sonstral, (J. H.), 239, 251.
Sonten, (J. W. v.), 153, 155*m*.
Spangenberg, (Cyr.), 39, 42*m*, 44*m*.
Spener, (Ph. J.), 134.
Spinola, 108.
Spitsius, (J.), 150.
Spreng, zie Praepositus.
Stangen, (D.), 75.
Stapel, (C.), 74.
Statvelt, (M. v.), 35—37, 40, 42, 67*m*, 70.

Stemler, (G. W.), 226, 240, 241.
Sterk, (A.), 198*m*, 200, 202*m*, 209.
Steinbach, (Hopman), 88.
Steuerwald, (J. H.), 160.
Stralen, (A. v.), 41, 63.
Swaan, (C.), 160.
Swieten, (van), 64.
Swidde, (E.), 145, 150*m*, 154—156.
Swinderen, (Th. v.), 219.
Taddel, (E.), 100, 102.
Tatinghoff, (F.), 109, 112.
Taube, (J.), 112, 133*m*, 135*m*, 159.
Thabor, (P. v.), 15.
Thamerus, (H.), 84, 85.
Thorbecke, (W.), 249.
Thorn, (L.), 10.
Tiletanus, 44.
Timannus, (D.), 40.
Timans, (J.), 18, 40.
Tissel, (J.), 202—204.
Torley, (ouderl.), 164.
Toulouse, (J. v.), 45*m*.
Treviranus, 176.
Tijt, (T.), 105.
Uckerman, (D. R.), 248.
Ulsperger, (pred.), 40.
Velten, (A.), 140, 142.
Velten, (Jac.), 189, 193.
Veltgen, (J. A.), 167*m*, 170.
Vervirius, (J.), 74.
Visscher, (A.), 100, 102*m*, 103*m*, 139, 200.
Visscher, (V.), 140, 142, 143.
Vitus, (S.), 176.
Voes, (H.), 8—10, 12.
Volder, (de), zie Gnapheus.
Völter, (D. E. J.), 219, 223, 224.
Vorstius, (J.), 39, 42.
Vos, (H.), 140, 142, 148, 151.
Vijand, (J.), 110*m*.
Waldeck, (P. Th. v.), 112, 116.
Waldschmidt, 176.
Walter, 176.
Warnerus, (C.), 40.
Webber, (Z.), 129.
Wesembeke, (J. v.), 41.
Weslingh, (P.), 140, 143, 145, 146*m*, 147*m*, 148*m*, 150, 151, 155.
Westerburg, (pred.), 121.
Westerhoven, 176.
Westermann, (C. F.), 257.
Westhoff, (C.), 260.
Westhoff, (J. P. G.), 240*m*, 241*m*, 247, 250*m*, 254.
Westphal, (J.), 63, 68.
Wilhelmi, (J.), 67*m*, 85, 93, 95.
Willem I, (Prins), 30, 38, 40, 41*m*, 45, 47, 53*m*, 60, 64, 65, 76, 78.
Willem I, (Koning), 212, 226—228.
Willem II, (Prins), 128.
Willem III, (Prins), 134, 151.
Willem V, (Prins), 183, 184.
Wirichius, (N.), 67*m*, 90, 91, 93, 94, 106.
Wolff, (Mart.), 39, 42.
Wormer, (F.), 19.
Wouters, (C.), 18.
Wijk Jr., (P. v.), 257*m*.
Wyttenbach, (Prof.), 207.
Ypesz, (J.), 53.
Zeelander, (L.), 131.
Zesen, (von), 104.
Zevenaar, (H. v.), 56.
Zimmerman, (J. Decker), 263, 264.
Zutphen, (H. v.), 6*m*, 7, 13.
Zwingli, 7, 8, 12, 17*m*, 24, 265.
Zwolle, (W. v.), 13, 23*m*.
Zythopaeus, (J.), 108.

II. REGISTER VAN PLAATSNAMEN.

N.B. De vet gedrukte nummers wijzen de bladzijden aan, waar in 't bijzonder de geschiedenis der gemeenten behandeld wordt.

Aken, 4, 37, 62, 63, 66, **67—69**, 70, 72, 85, 86, 91, 93—95, 100, 101, 104, 116, 117.
Alkmaar, 61, 107, **110**, **111**, 121, 149, 150, 152, 154, 156, 163, 190, 191, 196, 212, 215, 231, 271.
Alten Gam, 204.
Ameland, 158, 168, 179, **183**.
Amersfoort, 23, 154, 157, **161**, 165, 166, 173, 185, 192, 199, 200, 202, 204, 262, 264.
Amsterdam, 2, 4, 6, 17—19, 22, 29, **31**, 38, 46, **59—61**, 67—69, 71, 74, 75, **81—86**, 87, 89, 90, 92—98, **99—104**, 105, 109, 110, 112, 113, 119, 124, 127, 129, 133—139, **140—152**, 153, 154, 156, 159, 161—166, 168, 169, 172—175 180—182, 185, 188, 190—197, **198—211**, 212—216, 218, 220—224, 229, 231, 233, 234, 236, 238—242, 245, 248, 249, 251, 252, 256—258, 260—262, 266—269, 272.
Antwerpen, 2, 6—9, 20, 21, 29, 30, **31**, 33, 34, **35—47**, 48—50, 58, **62, 63**, 64, 67, 69, **70—75**, 79, 81—85, 92, 94, 96, 100, 101, 103, 105.
Apeldoorn, 256.
Arnhem, 85, 97, 107, **115**, 122, 133, 151, 164, 165, 181, 185, 197, 230, 264, 266.
Assen, 179, **185**.
Augsburg, 26.
Aurich, 111.
Austruweel, 45, 58.
Ballum, 183.
Batavia, 4, 179, **186**, **187**, 195, 250.
Batoe-eilanden, 256.
Bazel, 21, 73.
Bendorff, 85.
Berbice, 4, 179, **187**.
Bergen, 57.
Bergen-op-Zoom, 91, 153, 155, 157, **160**, 184, 197, 214, 216, 263, 271.
Berkenwoude, 61.
Berlijn, 135, 223.
Bernhem, 75.
Beverwijk, 178, **181**, 200, 256, 262, 263.
Bodegraven, 33, 52, 62, **64**, **66**, 74, 75, **76—78**, **80**, 95, 108, 120, 121, 124, 125, 150, 153—155, 160, 186, 199, 200, 263, 265.
Borculo, 32.
Borne, 76, 120.
Breda, 48, **57—59**, 65, 86, **90**, **91**, 106, **108**, 142, 146, 148, 159, 163, 190, 216, 230, 232, 244.
Breisig, 84.
Bremen, 7, 18, 19, 22, 175, 176, 214.
Brielle, 63, 179, **183**, 230, **231**, 266.
Brugge, 7, 48.
Brunswijk, 196.
Brussel, 37, **47**, **75**, 85.
Bunde, 122.
Bussum, **113**, 230, 232, 271.
Charlois, 126.
Colberg, 166.
Curaçao, 4, 179, **187**.
Darmstadt, 141.
Dedesdorp, 176.
Delft, 86, **90**, 95—98, 106, **107**, 129, 142, 159, 163, **164**, 193, 202.
Deventer, 8, 22, 32, **55—57**, 91, 107, **114**, **115**, 120, 121, 147, 149, 212, 222, 271.
Ditmarsen, 7.
Doesburg, 178, **181**, **182**, 249.
Doetinchem, 178, **181**, 195, 211, 251, 262.
Dordrecht, 5, 6, 8, 65, 86, **90**, 106, **108**, **109**, 120, 121, 123—125, 148, 163, 183, 194, 200, 203, 220, 225.
Dortmund, 187.
Dürnberg, 182.

Düsseldorf, 143.
Edam, 107, **111**, 119, 194—197, 223, 271.
Ede, 256.
Ee, 175, 177.
Emden, 8, 40, 56, 61, 84, 103, 252.
Emmerik, 175, 200.
Engwierum, 175, 177.
Enkhuizen, 2, 6, 107, **109**, **110**, 112, 119, 121, 138, 142, 143, 150, 153—156, 158, 163, 174, 183, 192, 197, 224, 225, 241, 248, 257.
Erlangen, 173, 174.
Essen, 57, 66, 164.
Esslingen, 223.
Eysden, 168.
Franeker, 158.
Frankfort a/d. Main, 63, 66, 72—74, 100, 103, 104, 107.
Fürstenwalden, 171.
Genève, 73.
Gent, 29, **31**, **47**, **75**.
Geul, 122.
Giessen, 148, 155.
Goes, 179, **184**, 196.
Gorinchem, 57, 117, 119, 160, 179, **183**, 184, 224, 225, 240, 244, 249.
Görlitz, 133.
Göttingen, 199.
Gouda, 78, 86, **90**, 106, 107, **109**, 123, 125, 148—150, 152, 154, 155, 163, 182, 192, 215, 271.
Grave, 179, **183**, **184**.
's-Gravenhage, 8—11, 77, 95, 98, 106, **107**, **108**, 123, 132—134, 143, 148, 150—156, 162—164, 166, 168, **170—172**, 190, 191, 194, 196, 199—201, 203, 207, 212, 213, 216, 221, 222, 227—230, 233, 235, 236, 241, 244, 248, 250, 262, 264, 265.
Greifswald, 166.
Groede, 164, 170, **178**, **182**, 195, 197, 224, 225, 260, 264.
Groningen, 16, 123, 139, 156, **157**, 159, 164, 170, **175—178**, 185, 191, 196, 207, 217, 219, 229, 230, 244.
Gulik, 187.
Haarlem, 6, 67, 81, 86, **88**, 92—94, 98, 138, 151, 156, 163, **165**, 171, 172, 190, 191, 194, 200, 215, 221, 223, 229, 230, 256, 258, 260, 262, 263, 265.
Hadersleben, 42.
Hage, 193.
Halle, 197.
Hamburg, 22, 31, 37, 63, 66, 72, 74, 84, 100, 102, 104, 107, 129, 130, 204, 214.
Harderwijk, 24, 33, 56.
Harlingen, 135, 157, **158**, **159**, 216, 224, 225, **226**, 232, 248, 267, 269, 271.
Heenvliet, 61.
Helder (den), 223, 230, **231**, 237, **238**, 239, 262, 272.
Hellevoetsluis, 230, 266.
Helmstadt, 136, 138, 191.
Hemmen, 130.
Hendewith, 133.
's-Hertogenbosch, 29, **32**, 123, 157, **160**, 170, 171, 183, 229, 230, 232.
Heusden, 179, **183**, 184, 230, **231**, **232**.
Hilversum, 230, **232**, 256.
Hondscote, 47, **48**, **75**, 78, 85.
Hoogeveen, **184**.
Hoogmade, 61.
Hoorn, 17, 107, **110**, 139, 143, 150, 152, 154—156, **164**, 190, 193, 204, 224, **225**, 228, 230, 241, 248.
Hoya, 264.
Isselborg, 135.
Itzehoe, 37, 42.
Jacobswoude, 61.
Jena, 37, 105, 139, 143, 148, 155, 190.
Kaapstad (de Kaap), 4, 179, **188**, 189, 194.
Kampen, 22, 57, 107, **114**, 120, 121, 123, 125, 133, 135, 153, 155, 174, 176, 191, **210**, **211**, 214, 229, 250, 262, 271.
Kellinghausen, 37.
Keppel, 33.
Keulen, 4, 57, 62, 63, 66, **67—69**, 73, 85, 100, 104.
Kleef, 164.
Koevorden, **185**.
Koningsbergen, 167.
Krommeniedijk, 18.
Kuilenburg, **50—52**, 103, 107, 110, **112**, 126, 168, 183, 184, 190, 200, 221, 251, 262, 266.
Leer, 252.
Leerdam, 179, 183, **184**, 265.
Leeuwarden, 96, 112, 123, 133, 135, 147, 151, 157, **158**, **159**, 164, 170, **173—175**, 183, 192, 200, 234, 256, 271.
Leiden, 17, 25, **53**, **54**, 57, 67, 75, 81, 83, 84, 86, **87**, **88**, 92—94, 97, 98, 105, 108, 120, 123, 125, 130, 139, 142, 143, 149, **163**, 172, 190, 191, 193, 194, 199, 204, 207, 212, 218, 220, 256, 264.
Leipzig, 57, 148, 220.
Lemgo, 39.

Lippe, 83.
Lissabon, 4, 179, **188**, **189**.
Lissewege, **75**.
Loenen, 230, **232**.
Londen, 73, 87.
Lübeck, 40, 41.
Lünenburg, 249.
Maarssen, 186.
Maastricht, 47, 48, 107, **115**, **116**, 117, 123, 170, 215, 222, **230**, 262, 263.
Mannheim, 57.
Mansfeld, 39.
Marburg, 12, 17, 24.
Mastenbroek, 222.
Mechelen, 23, 47, **48**.
Medemblik, 123, 153—155, 157, **160**, 168, 224, 225, 244.
Meetkerke, 76.
Meldorf, 7.
Melissant, 179, **186**.
Meppel, 179, **184**, **185**.
Middelburg, 81, **86**, **87**, 89, 92—96, 111, 119, 163, 176, 180, 182, 184, 186, 195, 197, 214, 226, 241.
Monnikendam, 107, **111**, 113, 133, 135, 148, 150, 152, 154, 160, 165, 220, 241, 250.
Mühlheim, 143.
Naarden, 107, **112**, **113**, 133, 135, 151, 230, 232, 271.
Naumburg, 27.
Nesse, 40.
Nieuwkoop, 33, 75, 78, 80, 124.
Norden, 8, 37, 40, 42, 56, 107.
Nortmoor, 252.
Nijkerk, 179, **185**.
Nijmegen, 107, **111**, **112**, 123, **163**, 170, 184, 260.
Oldendorff, 200.
Osnabrück, 114, 249.
Osteel, 252.
Oudewater, 61, 82, 91, 193.
Oxford, 142.
Paramaribo, 4, 168, 179, **187**.
Pekela, 178, **179**, 251.
Petkum, 252.
Purmerend, 111—113, 151, 154, 157, **160**, **161**, 164, 166, 224, 225, 251.
Ratseborg, 149, 190.
Rellinghausen, 164.
Resterhafe, 107.
Rheinbrohl, 84.
Rohnstock, 220.
Rostock, 32, 41, 102.
Rotterdam, 46, 78, 81, 83, 86, **88**, **89**, 90, 92—94, 96, 98, **104**—**106**, 108, 118, 120, 124—126, 131, 142, 147—149, 153—156, 160, 163, 166, 169, 181, 191, 194, 196, 202, 204, 211—213, 216, 229, 235, 251, 256, 257, 262, 266.
Rijnsaterwoude, 61.
Rijp (de), 178, **181**, 214, 256.
Rijpe, 176.
Rijsum, 56.
Sappemeer, 156, **158**, 230.
Schiedam, 61, 91, 160, **164**, 178, **179**, 183, 194—196, 203, 216, 220, 230, 231, 241, 257, 265.
Schleiden, 85, 104.
Schoonhoven, 61.
Sevilla, 73.
Spankeren, 33.
Stadskanaal, 230, **232**, 241.
Steenwijk, **185**.
Stolberg, 86.
Straatsburg, 217.
Tiel, 24, 168, 179, **183**, 230, **231**, 241, 260, 271.
Tübingen, 139, 223.
Ulestraten, 122.
Uphusen, 40.
Utrecht, 9, 10, 14, 38, 67, 79, 86, **89**, 94, 98, 106, **107**, 129, 139, 142, 143, 150, 154, 163, 166, **167**, 169, 170, 176, 184, 193, 204, 212, 214, 216, 220, 221, 229, 230, 232, 234, 240—242, 251, 263, 264, 271.
Vaals, 107, **116**, **117**, 170, **230**, 253, 255, 260.
Veendam, **158**, 232.
Veere, 23, 182, **213**.
Venlo, 179, **183**, **184**.
Vleuten, 212.
Vlissingen, 96, 167, 176, 178, **180**, **181**, 182, 186, 207, 214, 216, 223, 251, 260.
Voorst, 33.
Wageningen, 179, **185**, 215.
Weesp, 107, 112, **113**, 122, 143, 160, 216, 251, 271.
Welsum, 222.
Wezel, 56, 104, 161.
Wildervank, 156, **158**, 232, 251, 257.
Wilster, 37.
Winoxbergen, 7.
Winschoten, 157, **158**, 230, 256.
Winschoterzijl, 156, **157**, **158**, 265.
Wittenberg, 6, 10, 14, 19, 20, 24, 32, 42, 105, 124, 125, 136, 138, 191.

Woerden, 9, 10, 13, 28, 29, **33—35**, 40, 41, **49**, **50**, 51, 52, 62, **63—66**, 68, 69, 75, **76—80**, 81, 83, 90—93, 95, 98, 120, 124, 126, **164**, 192, 196, 216, 234.
Wolthusen, 8.
Workum, 230, **232**.
Woubrugge, 33, 78, 80.
Wijk bij Duurstede, 195.
Yperen, 7.
Yselmonde, 61.
Zaandam, 107, 111, **113**, 121, 122, 150, 152, 154, 155, 216, 234, 236, 262—265, 271.
Zalt-Bommel, 179, **186**.
Zierikzee, 52, 107, 168, 178, **180**, 184, 186, 187, 193, 195, 196, 200, 204, 216, 222, 262.
Zutphen, 6, 115, 157, **161**, 168, 181, 182, 197, 204, 207, 212, 260, 264, 266.
Zwammerdam, 124.
Zwolle, 22, 23, 32, **54**, **55**, 86, **91**, 106, **108**, 109, 114, 120, 133, 134, 143, 149, 182, 193, 200, 220, 224, 225, 228, 230, 249, 264, 266.

III. REGISTER VAN ENKELE BELANGRIJKE ZAKEN.

Altaar in de kerk, 23, 50.
Augsburgsche Confessie, 26, 27.
Avondmaalsviering met brood of ouwel, 72, 104—106, 236, 253, 254.
Boekencensuur, 95, 147, 150, 151.
Bijbelvertaling, 20, 21, 102, 103.
Conventikels in de 18e eeuw, 166, 167.
Democratische richting, 267, 268, 270.
Duitsche geest in de Amsterdamsche gemeente, 100, 101, 104.
Duitsche geest strijdt met de Nederlandsche richting, 136—146.
Duitsche geest door de Nederlandsche overheerscht, 169, 170.
Duitsch-confessioneele richting, 251 vv.
Duivel (geloof aan den — bestreden), 142.
Erfzonde (strijd over de), 72, 84, 87, 90.
Exorcisme, 45, 110.
Flacianen (wat onder — verstaan wordt), 2, 117, 119.
Fraterniteit (De), 95—97.
Fraterniteit, (uitsluiting van vijf gemeenten uit de), 149, 150.
Genade (algemeene en bijzondere), 175, 176.
Gereformeerden en Overheid tegenover de Lutherschen, 85, 87—89, 111, 113, 114, 117—123, 157, 159, 166—168, 174, 178, 180, 226—228.
Gereformeerden (poging tot vereeniging der — met de Lutherschen), 41, 128—132.
Gezangboeken, 43, 74, 79, 233—236, 238, 239.
Gnesio-Lutheranisme, 27.
Hamburger koor, 29, 31.
Hervorming (herdenking der), 163, 216.
Huiskerk (of een — geoorloofd is of niet), 30, 31, 63, 68—70.
Katechisatieboekjes, 193, 194.
Kerkelijk leven (inzinking van het — op eind 18e eeuw), 213.
Kiesrecht, zie: Stemrecht.
Liefdefonds, 147, 152.
Lutherschen in begin van den Hervormingstijd, 11—17.
Lutherschen (hoe de — eerst worden genoemd), 3, 4.
Lutherschen zijn weinig radicaal, 29, 30.
Lutherschen van Spaanschgezindheid verdacht, 45—47, 73.
Lutherschen nemen in aantal toe in de 18e eeuw, 162, 163.
Lutherschen nemen in aantal af in de 19e eeuw, 267.
Luthersche kerk (wat onder — te verstaan is), 1—3.
Martinisten (wie onder — verstaan worden), 2, 117, 119.
Melanchthonianisme (kenmerken van het), 27, 28.
Melanchthonianisme heerscht in Noord-Nederland, 49.
Modernisme, 257 vv.
Mysticisme, 123—126.
Opleiding van predikanten, 217 vv.
Ordonnantie (Amsterdamsche), 84, 93, 95, 144.
Ordonnantie (Generale Kerkelijke), 95, 96.
Ordonnantie (Kerkelijke — der Hersteld-Lutherschen), 205—207, 225.
Organisatie onder Lodewijk Napoleon (plan tot), 211, 215.
Organisatie onder Napoleon (plan tot), 212, 216.
Overheid, zie: Gereformeerden en Overheid.
Overheid beschermt de ketters, 11.
Plakkaten, 8, 9.
Proponentsformule, 261.
Rationalisme, 198.
Reglement (algemeen — der Hersteld-Lutherschen), 237.
Reglement (afzonderlijk — op het plaatselijk kerkbestuur te Amsterdam), 233, 236.

Remonstranten en Lutherschen, 123—127.
Sacramentariërs (wanneer de — in Nederland opkomen), 17.
Stemrecht, 140, 141, 143—146, 268—272.
Supra-historische beschouwing, 263.
Supra-naturalisme, 247 vv.
Tiërceering, 211, 212.
Twist te Amsterdam, 143 vv.; Delft 164; 's-Gravenhage 170—172; Groede 164; Groningen 157, 175—178; Haarlem 165; Hoorn 164, 225; Leeuwarden 173—175; Leiden 88, 163; Nijmegen 163; Purmerend 160; Schiedam 164; Woerden 164; Zaandam 113.
Ubiquiteit, 27.
Ubiquitisten (wie onder — verstaan worden), 2, 117, 119.
Unie, 152—156.
Zwaan (de — als Luthersch symbool), 257.

Knuttel, W. P. C., Balthasar Bekker De bestrijder van het bijgeloof. 1906. f 5.40

Man, D. de, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren. 1919. gr. 8vo. f 7.20

Marnix-Vereeniging, Werken der, 1870—89. 16 dln. compleet f 20.—

Marnix van St. Aldegonde, Ph. van, Godsdienstige en Kerkelijke geschriften, in herdruk uitgegeven door J. J. VAN TOORENENBERGEN. 1871—78. 3 dln. (f 18.50) f 12.—

Maronier, J. H., Het Kerstfeest. Eene historische schets. 1875. 8vo. f 1.20

Offer des Heeren, Het, (De oudste verzameling doopsgezinde martelaarsbrieven en offerliederen), bewerkt door S. CRAMER. 1904. f 9.60
Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Deel II.

Opstellen, Kerkhistorische, van het gezelschap S. S. S. Nieuwe bundel. 1914. gr. 8vo. f 2.40

Pijper, F., Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk. 2 dln 1891—1908. 8vo. f 16.—
Deel I behandelt de eerste zes eeuwen. Deel II de middeleeuwen.

—— De geschiedenis van het godsdienstig-zedelijk leven. Rede. 1897. 8vo. f 0.30

—— Middeleeuwsch Christendom. De vereering der H. Hostie. De Godsoordeelen. 1907. gr. 8vo. f 2.40

—— Hetzelfde. De Heiligenvereering. 1911. gr. 8vo. f 4.20

—— De kloosters. 1916, gr. 8vo. f 5.—; in linnen f 7.—

—— Handboek tot de geschiedenis der Christelijke kunst. 1918. gr. 8vo .in linnen f 12.—

Rhijn, M. van, Wessel Gansfort, 1917. Met portret en facsimile. gr. 8vo. f 7.20; in linnen f 9.—

—— Impugnatorium M. ANTONII DE CASTRO O. P. contra epistolam M WESSELI Groningensis ad M. JACOBUM HOEK, de indulgentiis, opnieuw uitgegeven en toegelicht. 1919, gr. 8vo. f 3.60

Schelven, A. A. van, De Nederduitsche vluchtelingenkerken der 16e eeuw in Engeland en Duitschland en hunne beteekenis voor de reformatie in de Nederlanden. 1909. gr. 8vo. f 6.—

—— Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratte van het laatste kwart der 16e eeuw. 1919. gr. 8vo. f 1 20

Sloet, L. A. J. W., De Heilige Ontkommer en Wiltgeforthis. Een geschiedkundig onderzoek. 1884. 8vo. f 3.—

Toorenenbergen, J. J. van, Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis. 1862. 8vo. f 3.60

Vrijer, M. J. A. de, Henricus Regius. Een „Cartesiaansch" hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool. 1917. Met portret. gr. 8vo. f 3.60

Wieder, F. C., De schriftuurlijke liedekens. De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en bibliographie. 1900. f 3.60

Acquoy, J. G. R., Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving. Tweede, herziene en vermeerderde druk, bewerkt door F. PIJPER. 1910. 8vo. f 2.60

Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland, 1621—1700. 6 deelen. 1908—1916. 8vo. In linnen f 25.50

Archief voor Kerkgeschiedenis, Nederlandsch, onder redactie van F. PIJPER, A. EEKHOF en J. LINDEBOOM. N. Serie, dl. XVI. Verschijnt op onbepaalde tijden f 10.—

Altmeyer, J. J., Les précurseurs de la réforme aux Pays-Bas. 1886. 2 dln. gr. 8vo. (f 6.—). f 2.40

Bennink Janssonius, R., Geschiedenis der Oud-Roomsch-Katholieke kerk in Nederland. 1870. 8vo. (f 3.25) f 2.—

Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der hervorming in de Nederlanden, opnieuw uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien door S. CRAMER en F. PIJPER. 10 dln. 1903—14. gr. 8vo. f 96.—

Een uitvoerig prospectus van dit belangrijk werk wordt op aanvrage gaarne toegezonden.

Bie, J. P. de, en **J. Loosjes,** Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland. gr. 8vo.

Verschenen: deel I en II en de afleveringen 9—12, bevattende de letters A—Heger. De inteekeningsprijs is f 0.48 per vel druks. Inteekenaren kunnen een exemplaar van de reeds verschenen *deelen* ontvangen voor slechts f 24.— of gebonden in 2 sterke, geheel linnen banden voor f 30.—.

Bulletin de la Commission de l'histoire des Eglises Wallonnes. 1e et 2e série 1883—1909. 9 dln. gr. 8vo. f 30.— Per deel (f 5.—) f 4.—

Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden. Uitgeg. door P. Frédericq 1889—1906 Deel I—V. gr. 8vo. f 35.—

Eekhof, A., De Questierders van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden. Met onuitgeg. bijl. 1909. 8vo. f 4.—; in linn. f 6.—

—— Twee aflaat-prenten. 1909. gr. 8vo. f 1.—

—— Bastiaen Jansz. Krol, krankenbezoeker, kommies en kommandeur van Nieuw-Nederland (1595—1645). 1910. gr. 8vo. f 3.60

—— De Hervormde kerk in Noord-Amerika (1624—1664). 1913. 2 dln. gr. 8vo. f 10.—; in linnen f 14.—

—— Het Gereformeerd protestantisme. Rede. 1915. gr. 8vo. f 1.—

—— De Negerpredikant Jacobus Elisa Joannes Capitein, 1717—1747. 1917. gr. 8vo. f 3.—

—— De Avondmaalsbrief van Cornelis Hoen (1525) (Epistola Christi). In facsimile uitgegeven met inleiding. 1917. 8vo. f 1.60

—— Three unknown documents concerning the Pilgrim Fathers in Holland, with 6 facsimiles. 8vo. f 2.50

Hervormingstijd, Uit den, Historische opstellen van het gezelschap S. S. S. 1906. 8vo. f 1.80

Knappert, L., De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg. 1908. gr. 8vo. f 3.50

Knuttel, W. P. C., De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek. 1892—94. 2 dln. f 10.—

284.1
L877
Loosjes, J.
284.1
L877

GENERAL THEOLOGICAL SEMINARY
02012792